

RIG

ÅRGÅNG 28

1945

TIDSKRIFT UTGIVEN
AV FÖRENINGEN FÖR
SVENSK KULTURHISTORIA

REDAKTION: SALOMON KRAFT

R I G

TIDSKRIFT UTGIVEN AV FÖRENINGEN FÖR
SVENSK KULTURHISTORIA

TJUGOÅTTONDE ÅRGÅNGEN

REDAKTÖR OCH ANSVARIG UTGIVARE
SALOMON KRAFT

STOCKHOLM 1945

Djörn Hallerdt
21/7 1953.

Föreningen för svensk kulturhistoria

STYRELSE

Statsrådet *Thorwald Bergquist* (ordf.), professor *Martin Olsson* (v. ordf.), intendent *Sigfrid Svensson* (sekr., adr. Nordiska museet, Stockholm), direktör *Sten Westerberg* (skattm., adr. Box 235, Stockholm 1), professor *Nils Ahnlund*, intendent *Torsten Althin*, intendent *Erik Andrén*, intendent *Gösta Berg*, professor *Henrik Cornell*, professor *Sigurd Erixon*, förste antikvarie *K.-A. Gustavsson*, docent *Salomon Kraft* (red. för Rtg, adr. Vanadisvägen 28, Stockholm), förste antikvarie *Erik Lundberg*, förste antikvarie *Tord O:son Nordberg*, kapten *Nils Strömbom* (v. sekr.), intendent *Sigurd Wallin*.

REDAKTIONSUTSKOTT

Professor *Sigurd Erixon* (ordf.), professor *Henrik Cornell*, filosofie licentiat *Sam Owen Jansson*, förste antikvarie *Tord O:son Nordberg*, intendent *Sigfrid Svensson*.

REVISORER

Kanslichef *Axel Edström*, filosofie doktor *K. E. Sahlström*.

TRYCKERI AKTIEBOLAGET THULE
STOCKHOLM 1944.

450804

INNEHÅLL

<i>Arvid Bäckström</i> , Konstakademiens gipser intill Sergels död	1
Les moulages en plâtre de l'Académie des Beaux Arts à Stockholm jusqu' à la mort de Sergel en 1814	24
<i>Björn Helmfrid</i> , Östgöta tremänningars nattvardskärl	42
Abendmalgeräte, einem Regiment in der Provinz Östergötland zur Zeit Karls XII. gehörig	64
<i>Martin Olsson</i> , Två dagböcker. Från Jean Erik Rehns utrikesresa (1755—1756) och från Johan Tobias Sergels första italienska resa (1767—1779)	73
Deux journaux de voyage du 18:me siècle	90
<i>Curt Wallin</i> , Romanska gravmonument i sydöstra Skåne	122
Grave Monuments in south-eastern Scania	145

STRÖDDA MEDDELANDEN OCH AKTSTYCKEN:

<i>Ernst Manker</i> , "Stenen i grönan dal" och lapptrummorna	25
<i>William Karlson</i> , Ett bidrag till Burchardt Prechts verksamhet	34
<i>Heribert Seitz</i> , Värjan. Ord och begrepp	66
<i>Arvid Bäckström</i> , Vårt första magasinerade museum	92
<i>Gunnar Bolin</i> , Snorre Sturlasson och Distingen i Uppsala	100
<i>Philibert Humbla</i> , Kulturhistoriska värden — licensfritt bränsle	107
<i>Ebbe Tuneld</i> , Gåsridningen i Skåne	110
Rättelse	147

ÖVERSIKTER OCH GRANSKNINGAR:

<i>C. G. U. Scheffer</i> , Svenska skråsigill, K. G. Cedergrens anteckningar, redigerade av G. von Schoultz	114
<i>Gunnar Kellgren</i> , Om kalkindustrin på Gotland. Av H. Munthe, L. Way-Mathiesen och H. Hansson	118
Föreningsmeddelande	39

Konstakademiens gipser intill Sergels död

Av Arvid Bäckström

V arje tillskott i kunskapen om vår konstakademis gipser är ingalunda blott och bart av intresse för dessa gipers katalogiserande, utan är dessutom ur flera synpunkter av betydelse för akademiens historia. Ty *vad* akademien en gång valt att inköpa eller ansett lämpligt att mottaga som gåva, och *vad* sedan årgång efter årgång av akademiens elever kanske dagligen haft för ögonen — detta allt är naturligtvis av vikt att veta både ur smakhistorisk och konstpedagogisk synpunkt. Vid sidan av gravyrer spelade gipser särskilt under 1700-talet en betydande roll såsom föremål för studium och avritning.

Uppfattningen om den roll i elevernas utbildning de gipser spelat, som genom Nicodemus Tessin d. y:s förmedling förvärvades av svenska staten och av Fredrik I eller Adolf Fredrik skänktes till akademien, har ju varit ganska skiftande alltefter det sätt, varpå man tänkt sig dessa gipser förvarade under större delen av 1700-talet.

Tessin-gipserna, d. v. s. sändningarna 1695, 1698 och omkring 1700, fördes i sina kistor (1698 kommo 24 kistor) till Riddare- eller Rännarebanan på Hötorgets södra del (där hade, enligt Bång, "1672 åtskilliga maskinhus upprättats till deras tjänst, som skulle gjuta bilder och annat till slottet"¹); men om deras öden under de närmast följande 80 à 85 åren ha olika uppfattningar uttalats, har plats funnits för gissningar och fantasier. Ha de sovit i sina kistor i mörka källare, eller ha de redan på Rännarbanan fått bilda vårt första antikmuseum?

Enligt ett Tessinbrev — citerat av Ragnar Josephson² — gjorde Karl XII en junidag 1698 ett besök på Rännarbanan och fick då åtminstone betrakta Herkules Farnese, som kommit 1695. Senare samma år sattes flera gipser

¹ J. Bång, *De monte Brunconis*, Rostock 1734, s. 73.

² R. Josephson, *Vårt första antikmuseum*, i *Nationalmusei Årsbok för 1927*, Sthlm 1928, s. 15. Också tryckt i en separatupplaga, Sthlm 1928.

ihop och ställdes upp. Den 14 december 1698 skrev Tessin angående gipserna: "Toutes nos figures en plastre sont dressées mais pas encore tout à fait en estat, pour estre vues de Sa Maj:te" — Josephson tillägger: "vilket alltså skedde omkring årsskiftet 1699", en formulering, som med sitt gåtfulla "alltså" antyder, men ej säkert utsäger, att ett förnyat kungligt besök verkligen kom till stånd, och i varje fall ej meddelar vad som i ett dylikt fall fanns att se.

Även om kistorna packats upp allt eftersom de kommit, till kontroll att alla figurerna voro kompletta — en figur eller grupp kunde ligga söndertagen i 3 à 4 olika kistor — så talar nu mycket för, att gipserna åter packats ned i brist på tillräckliga och betryggande utställningsplatser. Kanske de gipser, som tillfälligt ställts upp i och för ett eller annat kungligt besök, fingo stå kvar uppe, och kanske dessa just därigenom på sina oskyddade platser gingo en för tidig förintelse till mötes. Åtminstone tyckes Herkules Farnese ha saknats, då gipserna fördes över till akademien, när denna äntligen 1780 kunde flytta in i egna lokaler.

1734 skriver nyssnämnde Bång, att än i denna dag visas i gjuthusen på Rännarbanan "åtskilliga sköna bilder och andra kostbarheter, utom det att de öva sig i skjutande; på detta rummet undervisas där trumslagare och pipare i sin konst. Alla nyår övar sig det k. gardet på samma plats i skjutande och annat dylikt".³ De "sköna bilderna och kostbarheterna" kunde ju varit en eller annan Tessin-gips eller snarare gipser och kasserade stycken efter många års arbeten för slottet⁴, ja, kanske spolia från 1600-talets solenniteter och riddaspel.

C. R. Berch nämner i sin tidning "Anmärckningar Wid Swenske Post-Tidningarne" 1735 "de i Giuthuset på rennarbahnen befintelige copior af antiquer" och önskar, att de kunde föras till den nu bildade kungl. ritare-akademien, då den en gång "får något wist", d. v. s. då den får utbyta en sal i slottet mot egna lokaler. Tyvärr nämner Berch ej mer om gipserna, än att de äro i gjuthuset på Rännarbanan *befintliga*.

I akademiens statuter och privilegier 1773 nämnes i art. XXI och XXV såsom önskemål, att antikerna skulle förvaras i de salar, som för akademiens räkning borde inredas i gjuthusen — några dylika akademirum kommo som bekant aldrig till stånd. Ända sedan 1753, då det nya slottet började att tagas i bruk för sitt egentliga ändamål, hade överheten hotat med att "ritar-akademi-inrättningen kommer till Rännarbanan att flyttas". Ännu då nyssnämnda statuter underskrevos av Gustaf III på Ekolsund den 5 januari 1773, var akademien inlogerad i slottet, där den då i 38 år på tre olika ställen haft sina lokaler. Men några månader senare, alltså på våren 1773, flyttade den

³ J. Bång, a. a., s. 73 f.

⁴ Jfr J. Böttiger, Bernhard Fouquet och gjuteriet på Rännarbanan, Sthlm 1916, s. 18.

över till en förhyrd lägenhet i Rosenadlerska huset vid Mynttorget. Den 18 december 1775 skänkte Gerhard Meyer till akademien sitt stenhus "på Norramalm vid sjön Mälaren och de s. k. Röda Bodarne" på den tomt, där akademien ännu ligger. Akademien höll sitt sista sammanträde i Rosenadlerska huset den 15 februari 1780 och sitt första i sitt eget hus den 28 juni 1780.

Om förekomsten av gipser i akademiens slottslokaler synes överhuvud ingenting vara bekant. I Rosenadlerska lägenheten funnos bevisligen gipser, förmodligen dock på grund av de trånga utrymmena till ett ringa antal och av smärre dimensioner. Från den stora akademisammankomsten där den 10 december 1776 omtalas, dels att Adelcrantz — med tanke på inflyttningen i det Meyerska huset — skulle söka utverka "tillstånd till nyttjandet av de på Rännarbanan förvarade antika statyerna", dels att man efter sessionen besåg "de i rummet utanför sessionssalen förvarade gipser" m. m. (härom mera nedan). Först efter inflyttandet i det egna huset och efter några ombyggnadsarbeten därstädes kunde akademien inom sina murar få plats nog att ställa upp en verklig *samling* gipser — ett antikmuseum. Det var säkert med särskild glädje, som Carl Fredrik Fredenheim i "Svenska Parnassen" 1784 lämnade en förteckning på gipser i akademiens hus, "afformade på de förnämsta grekiska originaler uti Italien" — ty han anmärker bl. a.: "Det är i allmänhet obekant, att vi äga denna skatt". En närmare "beskrivning av akademiens gipser" ingick såsom önskemål i den märkliga "proposition om utgivande av k. svenska konstakademiens handlingar", som Fredenheim nedskrev under julen 1797.⁵ En dylik beskrivning, som Fredenheim ivrade för hela sin presestid 1795—1803, kom först efter hans död ut på tryck, nämligen 1806 (se nedan).

Franzén meddelade i sitt minnestal över Sergel på Svenska akademiens högtidsdag 1815, att för Sergel hade "enligt vad denna själv anmärkt, ett ideal om en högre fullkomlighet uppgått genom en elektrisk gnista ifrån de tre verk av den klassiska ålderdomen, som funnos i Stockholm i avgjutningar, med hela sin ursprungliga skönhet, nämligen Laokoon, Apollo di Belvedere och Venus di Medicis".⁶ Men om någon större samling i Rännarbanan nämner varken Sergel eller Franzén.

Då akademien den 21 mars 1835 firade sin hundraåriga tillvaro — Berch angav den 10 mars 1735 såsom stiftelsesdatum, de nyssnämnda statuterna nämnde 1734 såsom stiftelseår — yttrade dess dåvarande preses Silverstolpe

⁵ A. Bäckström, Uppkomsten av konstakademiens bibliotek och gravvrsamling, i Meddelanden från K. Akademien för de fria konsterna 1940, Sthlm 1940, s. 60 ff.

⁶ Fr. M. Franzén, Minne af hofintendenten Johan Tobias Sergel. Uppläst vid Svenska akademiens högtidsdag den 20 dec. 1815, tryckt i akademiens handlingar, sjunde delen, Sthlm 1820, s. 339.

på tal om "de antika statyer uti gips, som nu vårdas inom denna akademis murar", att Nicodemus Tessins 1687 nedtecknade "lista på dessa bilder svarar alldeles mot dem, som 93 år senare (1780) här uppställdes och av bristande utrymme hade allt dittills legat uti mindre stycken förvarade i källrar under det forna gjuthuset vid Beridarebanan. — Då Gerhard Meyer förärade till akademien detta hus, var det att erbjuda ett hem åt dessa konstens skyddsandar, dem den store Tessin inflyttat i vårt land för att en dag stå främst vid våra arbeten, och dem ödets nyck syntes hava velat förvisa från det svenska konsttemplets tröskel. I denna boning fick man äntligen skåda dessa lysande phenomener, som varje dag slå vår syn med en ny stråle, denna förborgade skatt, som *inom källarvalvens mörker utgjorde ett självständigt konstens område, men ohävdad under nära ett århundrades framlopp*. — Under Sergels tillsyn sammansattes och uppställdes i våra salar de så länge obegagnade mästerverken av fornålderns konst".⁷ Variifrån fick Silverstolpe dessa kategoriska påståenden? Viktig är uppgiften, att gipserna *sammansattes* under Sergels tillsyn. Se vi ej Sergel dirigerande antikernas uppståndelse ur sina kistor, deras pånyttfödelse nere i Meyerska huset!

Då akademien den 31 mars 1935 högtidlighöll sin tvåhundraåriga tillvaro, yttrade dess dåvarande sekreterare bl. a.: "Vid årsskiftet 1699 hade Tessin kunnat för Karl XII visa de första sändningarna av den nyförvärvade skulptursamlingen, uppställda i lokalerna vid Rännarebanan. — Det ligger något både upplyftande och fantasieggande i tanken, att dessa bräckliga ting i mer än 200 år trotsat förgängelsen och mött de sökande blickarna från släktled efter släktled av unga svenskar vid deras första steg på konstnärnsbanan".⁸

Vad hade förorsakat, att den officiella uppfattningen 1935 om Tessingipserna så avvek från uppfattningen 1835, vilken senare dock säkerligen byggde på en levande tradition om det verkliga förhållandet? Det var Sergelforskningen, som mer och mer hade svårt att tänka sig, att den unge Sergels konstnärliga utveckling kunde ha skett utan tillgång — i någon form — till dessa gipsavgjutningar.

Tidigast var det Estlander, som, dock med en viss tvekan, började packa upp Tessingipserna: "Möjligt är, att Sergel egt tillgång till den av Tessin inskaffade samlingen, som allt ännu låg i källarne under Beridarebanan".⁹

Ej heller Julius Lange kommer förbi frågan utan ett "maaske": "I Paris

⁷ Fr. S. Silverstolpe, Tal den 21 mars 1835 vid akademiens 100-årsfest, tryckt i Några återblickar på rygtets, snillets och konsternas värld, Sthlm 1841, s. 87, 92 och 98 (Josephson uppger i a. a., s. 6, att talet hölls 1841). — Tessins lista 1687 har publicerats av Josephson, a. a., Bil. I.

⁸ E. Lindberg i Meddelanden från K. Akademien för de fria konsterna 1935, Sthlm 1935, s. 30.

⁹ C. G. Estlander, De bildande konsternas historia, Sthlm 1867, s. 444.

maa Sergel i hvert fald ogsaa have lært Antiker at kjende i Original og i Afstøbning, og først og fremmest dem, som af denne Periode skattades højest: Laokoon, den belvederiske Apollon, den Mediceiska Venus; hvor megen Lejlighed han har haft dertil i Stockholm, synes at være et uopklaret Spørgsmaal: de tidligere Sendelser af Afstøbninger have maaske været magasinerede i Kjældere hela hans Ungdomstid igjennem".¹⁰ Här framkastar Lange den förmodan, att det var i Paris sommaren 1758, som Sergel träffades av den elektriska gnista från de tre nyssnämnda antikerna, vilken Franzén omnämnde i en formulering, som snarast tyder på, att det skulle varit stockholmsexemplaren, som så starkt gripit Sergel. Ej ens Laokoon, Apollo och Venus Medici behöver forskningen — enligt Lange — packa upp för Sergels skull. Enligt mitt förmenande har Lange här gjort ett fint påpekande. Och man bör observera, att Franzéns nämnande av de tre stockholmsantikerna kommer mitt i ett stycke, där Franzén både i början och slutet uppehåller sig vid Sergels Parisvistelse 1758, och det låter sig gott tänkas, att Sergel under samtal på gamla dagar med Franzén om detta för honom så betydelsefulla halvår kan ha tillagt, att de tre verken ju finnas i Stockholm i avgjutningar med hela sin ursprungliga skönhet.

I sitt solida arbete om konstakademien nämner Looström på tal om akademiens grundande 1735 den stora samling "av kopior efter antiken, som hittills legat gömda och glömda i källarna under det gamla gjuthuset vid Rännarebanan", därmed helt stödande sig på Silverstolpe.¹¹

Göthe, som med sin grundläggande Sergelbok inledde den svenska Sergelforskningen, ville helst tro på Silverstolpes bestämda uppgifter, men påverkad av Estlander och Lange formulerar han försiktigt följande förmodan: "Vid akademien fick Sergel troligen teckna efter några av de antika gipser, som upphämtades från den sedan gammalt magasinerade samlingen vid Rännarebanan".¹² I sin beskrivande katalog över akademiens gipser säger han i den förträffliga historiska inledningen kategoriskt: "Under tiden [d. v. s. tills akademien fick egna lokaler] och ända från början förvarades de [d. v. s. Tessingipserna], nästan bortglömda, i ett 'galleri' i de visserligen vidlyftiga, men mycket bofälliga lokalerna vid Rännarebanan".¹³

Då Brising skrev sin "Sergels konst", följde han, beträffande Tessingipserna, Göthes förmodan: Sergel har kanske tecknat efter några av de antika Tessingipserna.¹⁴ Fyra år senare påstår han mera bestämt, att Sergel i Stock-

¹⁰ J. Lange, Sergel og den tidligere Figurkunst i Norden, i Nordisk tidskrift 1882, s. 355.

¹¹ L. Looström, Den svenska konstakademien 1735—1835, Sthlm 1887, s. 45, 159 f.

¹² G. Göthe, Johan Tobias Sergel, Sthlm 1898, s. 20.

¹³ G. Göthe, Beskrivande katalog öfver K. Akademiens för de fria konsterna gipsafgjutningssamling, Sthlm 1904, s. 5.

¹⁴ H. Brising, Sergels konst, Sthlm 1914, s. 3.

holm lärt känna även andra antiker än de tre av Franzén uppräknade och ger en anvisning var dessa borde sökas genom att påvisa, att en Tessinförteckning av 1687 "svarar mot en annan lista, som uppgjordes 93 år senare, när figurerna flyttades från källrarna i gjuthuset vid Rännarbanan till akademiens lokaler".¹⁵

Lindblom anser i sina studier rörande fransk barock- och rokokoskulptur i Sverige,¹⁶ att Brising "sannolikt har alldeles rätt, då han, efter att ha konstaterat, hur ivrigt Sergel studerat de antika gipserna i Stockholm, framhåller, att vi av detta studium kunna härleda en av de kraftigaste impulser han någonsin mottagit".¹⁷ Men samtidigt understryker Lindblom betydelsen för Sergel av Pariservistelsen 1758, då han bl. a. fick tillfälle att studera antiken genom den rika samling avgjutningar, som tillhörde pariserakademien.¹⁸ Då Lindblom i sin Bouchardonbok omnämner Rännarbanans utseende 1732, nämner han ingenting om Tessingipserna.¹⁹

Slutligen tog Josephson 1927 resolut det sista steget, då det gällde att "bestämt känna, vilka antikkopior de svenska konstnärerna hade till sitt förfogande från omkring år 1700". Han antager, att samlingen 1698 eller strax därefter ställdes upp i gjuteriet vid Rännarbanan och där bildade "vårt första antikmuseum". "De båda gjuthusen förbundos av en länga, där antikbilderna uppställdes — ett antikskulpturernas högkvarter. Ej blott skulptörerna utan även, om ock i mindre grad, målarna kunde erhålla stöd för sitt arbete ute i antikgalleriet vid Hötorget". Till och med Larchevêque torde ha "sökt taga upp lärdomar från antiksamlingen"; det finns i varje fall "ett stort antal Sergelverk, som kan återföras ur impulser från de klassiska verk, som funnos representerade i Rännarbanan".²⁰ Och i sitt stora Tessinverk skriver Jo-

¹⁵ H. Brising, *Antik och nyantik*, Sthlm 1921, s. 387 (i manuskript 1918). — Flyttningen skedde "93 år senare", d. v. s. 1780, och "en annan lista" är väl den tidigare nämnda, av Fredenheim uppgjorda förteckningen, tryckt 1784, d. v. s. 97 (ej 93) år senare.

¹⁶ A. Lindblom, *Fransk barock- och rokokoskulptur i Sverige*, Uppsala 1923, s. 68.

¹⁷ H. Brising, a. a. (1921), s. 389.

¹⁸ A. Lindblom, a. a., s. 69. — Betydelsen av Pariservistelsen hade redan A. Hahr antytt i inledningen till H. Brising, a. a. (1921), s. 21.

¹⁹ A. Lindblom, *Jacques-Philippe Bouchardon*, Uppsala 1924, s. 62.

²⁰ R. Josephson, a. a., s. 16, 23 f., 26, 37 f. — Tessingipsernas stilistiska betydelse för B. Fouquet hade Josephson då redan framhållit i *Tidskrift för konstvetenskap* 1927, s. 94 f. och 1928, s. 5 i en studie "Bernard Fouquet, den svenska barockens monumentalskulptör" (1928 tryckt såsom fristående publikation). I den frågan skulle jag bara vilja undra: skulle en mogen konstnär, som vid 56—60 års ålder ställs inför Tessingipserna efter att ha fått en lång utbildning i brännpunkten av sin samtids fransk-klassicistiska bildhuggarkonst (i Paris, i Versailles och i andra kungliga lustslott) med tillgång både till dåtidens nyskapade skulpturer och till antiken (original och gips) samt till kopparsticksverk — skulle *den* skicklige mästaren ej kunna få en klassisk fläkt över en eller annan detalj av sina verk utan att ha suttit nere i Rännarbanan och studerat gips?

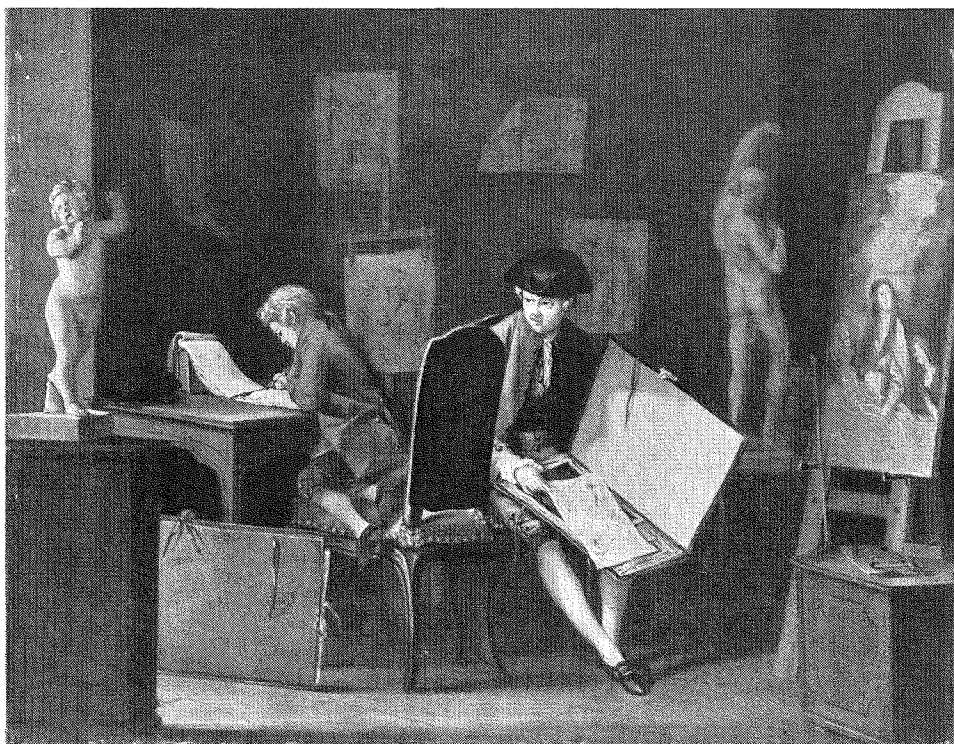

Fig. 1. Pehr Hilleströms receptionsstycke, inlämnat till konstakademien i januari 1777. Bild av hans ateljé uppe på Söder: sonen Carl Peter, 16 år, har öppnat en portfölj med teckningar, medan den 5-åriga Gustaf övar sig i teckning. Till vänster en mindre gips, en av de "2:ne Statuer, föreställande Gossar, på Piedestaler af Träd", som nämnas i Hilleströms bouppteckning. Till höger en helfigur i gips (écorché).

sephson: "Sergel fostrades i det antikmuseum, som Tessin grundat, och bland alstren av de inkallade franska skulptörerna".²¹

Sedan det visat sig, att Josephsons bestickande konstruktion vunnit anslutning både inom den konsthistoriska vetenskapen²² och från officiellt akademiskt håll,²³ tog Antonsson upp hela problemet i Konsthistorisk tidskrift 1935 i form av en historiskt sammanfattande uppsats, som undertecknad här ovan i många punkter ansett sig tvungen att relatera.²⁴

Under gillande i allt väsentligt av Antonssons slutresultat (som senare

²¹ R. Josephson, Tessin, senare delen, Sthlm 1931, s. 222.

²² C. Hernmarck, Georg Desmarées, Uppsala 1933, s. 27.

²³ E. Lindberg, a. a., s. 30.

²⁴ O. Antonsson, Tessingipserna och Sergel, i Konsthistorisk tidskrift 1935, s. 90—102.

kom hans verk om Sergels ungdom och Romtid till godo²⁵) önskar jag här endast göra några kompletterande tillägg.

Huruvida Carl Gustaf Tessin eller Carl Hårleman uttalat sig om "Tessingipserna", är mig ej bekant. Hårlemans efterträdare såsom överintendent, C. J. Cronstedt, har däremot ett uttalande om dem, som är värt att citera. En person hade anhållit att få på Rännarbanan disponera "gjuterihuset med de där bredvid varande husen" för en fabrik, och i sitt avstyrkande till detta skrev Cronstedt den 28 mars 1763 bl. a.: "Dessutom är uti ett av bem:te hus åtskillige kostbara modeller och statuer uti gips, som under Karl XI ifrån Frankrike hitkommit, vilka i anseende till det värde de äga skulle förtjäna att något anständigare och rymmeligare rum åt dem därstädes bleve inrett, än det varuti de hittills varit inrymde, som icke allenast är helt mörkt, utan även ganska trångt" (koncept i Byggnadsstyrelsens arkiv). Gipserna befunno sig således — uppäckade eller ej? — i ett (fönsterlöst?) mörkt och trångt rum, i varje fall synnerligen svårtillgängliga.

Vad akademien kan ha förvärvat, genom gåva eller köp, för gipser under sina tre första decennier är svårt att fastställa, då protokoll, handlingar och räkenskaper ej finnas i löpande serier förrän omkring 1770. Vid J.-Ph. Bouchardons död 1753 bör akademien på grund av hans testamente ha mottagit "tout le reste de mes platres"²⁶ — vad denna gåva omfattade, vet väl numera ingen.

Akademiens första kända gipsinköp skedde emellertid i Rom. 1765 hade Jonas Hoffman fått i uppdrag att där inköpa gipser m. m. för eleverna i akademien, och vid hemkomsten 1770 efter 14 års studier i utlandet kunde han den 22 december 1770 utkvittera följande räkning:

Gipsmodeller efter Antiquen, som Professoren och Historiemålaren Jonas Hoffman uti Rom til K. Academiens behof uphandlat:

1:mo Le Gladiateur de Borgese	Scudi	80.—
La Venus de Medicis		70.—
Les Tetes de la Famille de Niobbe		50.—
Le Buste de Laocoon		20.—
Quantite de Tetes de Caracteres apres l'antique		50.—
Differents d'autres Modells, comme jambes, pieds, bras, Mains etc.		50.—
Une Vase antique		10.—
Deux Grands Enfants de <i>Franccis Flammand</i>		20.—
		<hr/>
		350.—
För 5 st. Kistor		45.—
frackt och andra omkostningar		119.—
		68
		<hr/>
	Romerska Scudi	514.—
514. 2/3 Romerska Scudi efter 15 Dlr Koppmt Scudo gör	Dlr Koppmt	7720.—
		5

Jonas Hoffman.

²⁵ O. Antonsson, *Sergels ungdom och Romtid*, Sthlm 1942, s. 30 f. och 85 ff.

²⁶ A. Lindblom, a. a. (1924), s. 180.

Hoffman, som redan här kallas professor, hade således som huvudnummer utvalt två skulpturverk, som båda ingått i den andra Tessinska sändningen (1698), ett förhållande, som Hoffman tydligen ej vetat om (angående Flamand, se nedan). Också för egen del hade Hoffman köpt gipser. För akademiens räkning kunde nämligen Floding i maj 1780 betala 40 riksdaler för gipser, som inropats på auktionen efter Hoffman. I den tämligen ospecificerade förteckningen omtalas "1 anatomiserad häst", "antika gipshuvuden" samt "antika basreliefer".

För de genom Hoffman inköpta gipserna fanns ingen plats i den på slottet trångt inlogerade akademien — de tyckas ha gått direkt hem till professorsbostaden. Hoffman bodde jämte sin syster Charlotta och en dräng och en piga i kvarteret Sporren n:r 47, d. v. s. i det västra hörnet av Beridarebans- och Mästersamuelsgatorna. Ej heller vid överflyttningen 1773 till Rosenadlerska huset kunde akademien bereda plats för sina gipser. I ett memorial av den 26 april 1774 klagar Floding över att "en så betydlig summa av inemot 8.000 daler kunnat employeras till lösen för de i Rom av herr professor Hoffman upphandlade gipserna, vilka icke desto mindre in i denna stund kommit honom allena, men icke K. Akademien till någon nytta, där likväl ungdomen med fog beklagar sig över att *varken hava vackra gipser till eftersyn* eller att någon av dem som undervisa föregått ungdomen med ett enda exempel i modellering, det likväl oberäknat, att K. Akademiens direktör och riddaren herr Larcheveque av egen drift och utan att därtill vara förbunden flera gånger modellerat i Akademiens lärosal". Sedan akademien fått något ökade utrymmen, beslöts den 24 januari 1776, att "de hos professor Hoffman förvarade, men Akademien tillhöriga gipser skulle uppsättas i Akademien", vilket dock ej skedde, då akademien den 5 juni "ånyo befallte, att dessa gipser skulle uppskaffas och i salarna uppsättas". Och i protokollet den 10 december 1776 kunde också omtalas, att "efter sessionen besågs de i rummet utanföre sessionssalen förvarade gipser, modeller och böcker". Men hur föga ändamålsenligt akademien bodde vid Mynttorget framgår av följande ur flera synpunkter intressanta, till Gustaf III ställda skrivelse (i koncept), som tycks ha tillkommit under sommaren 1776 och säkert har Adelcrantz till författare:

"Utom den nytta konstnärer ha utav teckningen efter naturen, vinna de även mycket uti korrektion och stadgat manér genom ritning efter ronde bosse, och isynnerhet antika statyer och basreliefer. Uti Frankrike och Italien sätter man nu med skäl stort värde på dessa slags övningar. Eder K. Maj:t äger en efter akademiens tycke dyrbar skatt av detta slaget uti de kopior av förnämsta antika statyerna, som konung Ludvig XIV låtit med stor kostnad i Rom avforma och till högstsallig konung Karl XI översända, vilka *nu snart i hundrade år legat förvarade uti ett mörkt gjuthus på Rännarebanan*. Om

Fig. 2. Pehr Hilleströms son Carl Peter, senare också han målare, helt uppgående i betraktandet av en antik staty, Meleager, säkerligen den gips, som i faderns bouppreckning kallades "En man, som stöder sig på en hög stubbe".

Eder K. Maj:t skulle tackas i nåder tillåta att dessa kostbara statyer bleve till ovanbemälte bruk på piedestaler uppsatta uti därtill inrättade salar eller gallerier, så är otvivelaktigt att konsterna och deras idkare skulle därav hava en utmärkt förmån; men uti den ställning akademien sig nu befinner kan hon så mycket mindre hava rum för bemälte statyer, som akademien är i förlägenhet om husrum för sig själv, sedan hon flyttat från Eder K. Maj:ts slott, därest hon haft den nåden att vara allt ifrån första instiftningen intill år 1773."

Trots dessa lokala svårigheter gjorde dock akademien just vid denna tid ett betydande gipsinköp.

I sitt nyssnämnda memorial 1774 omtalar Floding, att "så mycket mig vederligt är, finnes intet vid K. Akademien en enda bok eller kopparstycke, varföre jag ock varit nödsakad att vid nästan varje föreläsning hava den mödan låta transportera hemifrån mig och åter tillbaka igen böcker, kopparstycken, *gipser* och annat, som varit oundgängeligt till undervisningen". Floding hade under sin nioåriga vistelse i Paris (1755—1764) inköpt ej blott en anseelig samling böcker och kopparstick, utan även de gipser, som han sedan under tio år lät komma akademielevernas undervisning till godo. Slutligen hembjöd han i mars 1775 enligt specificerade förteckningar delar av sina samlingar till akademien och kunde den 16 november s. å. utkvittera 3.000 daler kopparmynt, varav 812 daler utgjorde likvid för 39 bokverk och 2.188 daler likvid för 125 gipser och ett skelett (för de senare hade Floding begärt 2.393 daler). Gipsförteckningen, som liksom Hoffmans återfinnes i akademiens räkenskaper, har ej förut observerats, ej ens av Antonsson i dennes Sergelbok 1942, trots att den omnämndes av mig i akademiens Meddelanden 1940 (där Flodings för akademibibliotekets historia så betydelsefulla bokförteckning omnämndes och naturligtvis i sin helhet avtrycktes).²⁷ Så här tog sig akademiens betydande gipsförvärv 1775 ut:

Förteckning på de Gipser dem jag försäldt till Kongl. Målare och Bildhuggare Akademien.

N:o	Dir	Kmt
1. Ludvig XV till Häst Stor Model i Basrelief af <i>Edme Bouchardon</i>	270.—	—
2. Christus på Korset, öfra delen af Kroppen och hufvudet utan armar, af <i>Sarrazin</i>	60.—	—
3. Milos Hufvud af <i>Puget</i> i Ronde bosse	40.—	—
4. Diogenes Hufvud av <i>Pugets</i> Stora Basrelief	30.—	—
5. Academie Mans Figure i Basrelief af <i>Challe</i>	30.—	—
6. Item	30.—	—
7. Item	30.—	—
8. Item	30.—	—
9. Item	30.—	—
10. Item	30.—	—
11. Qvinno Figure Academie i Basrelief af <i>Challe</i>	30.—	—
12. Item	30.—	—
13. Item	30.—	—
14. Item	30.—	—
15. Item	30.—	—
16. Item	30.—	—
17. Stor Mans Figure Academie i Basrelief, rätt upstående hållande armarne i kors av <i>Challe</i>	45.—	—

²⁷ A. Bäckström, a a., s. 51 f. och 74 ff.

18.	Hufvudet af den <i>Antiqua</i> Sliparen i Ronde bosse	30.—
19.	} Tvenne Fötterne af den <i>Antiqua</i> Apollo kallad Bellvedere	25.—
20.		
21.	} Masquer af Floden och Nayaden på Fontainen Grenelle i Paris af <i>Ed-</i> <i>me Bouchardon</i>	40.—
22.		
23.	Stor Hand af den <i>Antiqua</i> Atlas	12.— 16
24.	Knä och Ben af <i>Pugets</i> Soldat	12.—
25.	Diogenes Arm af <i>Puget</i>	7.— 16
26.	Diogenes Ben och Knä, af <i>Puget</i>	10.—
27.	Tvenne i kors liggande armar, gutne på <i>Naturen</i> till St. Andreas af <i>Bouchardon</i>	45.—
28.	Ecorcherat ben af en figur på Frans I:s grafvård	15.—
29.	Krökt knä af <i>Pugets</i> Soldat	10.—
30.	Stor Hand hållandes en rulla	10.—
31.	Armen med armboge af <i>Pugets</i> Soldat	7.— 16
32.	Fot af <i>Pugets</i> Soldat	10.—
33.	En annan Stor Fot	10.—
34.	Fot af <i>Michel Angelo</i>	10.—
35.	Hand hållande en Bok	10.—
36.	Fot guten på <i>Naturen</i>	7.— 16
37.	Hand af Curén i St: Sulpice, af <i>Slodts</i>	10.—
38.	Stor Barnhand	10.—
39.	Hufvud af Niobes Barn på <i>Antiquen</i>	15.—
40.	Keyser Vitelli Hufvud — item i Ronde Bos:	30.—
41.	Stort Ängelhufvud i Ronde bosse	20.—
42.	Ung Mans Hand guten på <i>Naturen</i>	11.—
43.	Tvenne Bediande Manshänder gutne på <i>Naturen</i>	15.—
44.	} Tvenne Consoller med Leyonhufvud på af <i>Challe</i>	10.—
45.		
46.	Ecorché af <i>Hercule Lelli</i> , hel Figur i Ronde bosse med Piedestal	30.—
47.	Mercurius hel figur i Ronde bosse med Pied:	30.—
48.	Stor Masque af Alexandre mourant på <i>Antiquen</i>	15.—
49.	Masque af Niobé på <i>Antiquen</i>	10.—
50.	Masque af ett Laocoons Barn på <i>Antiquen</i>	10.—
51.	Knytnäfve guten på <i>Naturen</i>	7.— 16
52.	Quinno Hand guten på <i>Naturen</i>	7.— 16
53.	Mans Hand Item	7.— 16
54.	Stor Academie Figur Sittande af <i>Falconet</i> i Basrelief	60.—
55.	Masque af H: Kon: Adolph Fredrich, af <i>Bouchardon den Yngre-</i>	30.—
56.	Ecorché af <i>Roubillac</i> hel Figure i Ronde Bosse	30.—
57.	Ecorché af <i>Bouchardon</i>	30.—
58.	Leyonhufvud med en del af Kroppen, af <i>Falconets</i> Milon	15.—
59.	Hufvud i Ronde Bosse af Niobes dotter på <i>Antiquen</i>	30.—
60.	Quinno Masque af <i>François Flamand</i>	7.— 16
61.	Sörjande Quinmas Masque	10.—
62.	Quinno Masque af <i>François Flamand</i>	10.—
63.	Masque af <i>Berninis</i> Ängel	15.—
64.	Fot som visar fotbladet, guten på <i>Naturen</i> af en på knä stående figur	10.—
65.	Knä guttit på <i>Naturen</i>	5.—

66.	Hand af Venus Medicis på <i>Antiquen</i>	10.— —
67.	Milos Arm af <i>Falconet</i>	5.— —
68.	Liten Fot af Hercules Farnesius <i>Copia af Ant:</i>	10.— —
69.	Utmager Fot guten på <i>Naturen</i> af en Hecticus, Laurent: Anglois	12.— 16
70.	Främsta delen af en fot	5.— —
71.	Stor Mans hand guten på <i>Naturen</i> af Deschamp	20.— —
72.	} Tvenne Ben och fötter af Milon giord af <i>Falconet</i>	15.— —
73.		
74.	Stort Öra af Triton i Versailles	5.— —
75.	Ängelhufvud med vinge af <i>Le Gros</i>	15.— —
76.	En Ros bouquet en Basrelief	30.— —
77.	Litet Quinnohufvud af <i>François Flamand</i>	10.— —
78.	Soldatehufvud i Basrelief af <i>Colonna Trajana</i>	4.— 16
79.	Item	4.— 16
80.	Item	4.— 16
81.	Äsnehufvud af <i>Colonna Trajana</i>	5.— —
82.	Öga gutit på en Figure af en Romersk Tombeau	
83.	Item	Item
84.	Item	Item
85.	Item	Item
86.	Undra delen af ett ansigte	Item
87.	Öra gutit på Samma figurer	15.— —
88.	Item	Item
89.	Item	Item
90.	Item	Item
91.	Fortunas Hufvud litet af <i>Le Gros</i>	15.— —
92.	} Trenne Andfötter gutna på <i>Naturen</i>	5.— —
93.		
94.	} Tvenne Andhufvuden gutna på <i>Naturen</i> att nytias för Fontainen Grenelle	15.— —
95.		
96.		
97.	Masque af Christi hufvud af <i>Le Gros</i>	10.— —
98.	St: Andræ hufvud Masque af <i>Fr: Flamand</i>	20.— —
99.	Hufvudet af en Niobes dotter Masque på <i>Ant</i>	10.— —
100.	Stort Hästehufvud, Model i Basrelief af <i>Bouchardon</i> till Ludvig XV Statue	150.— —
101.	Stor Quinnohand guten på <i>naturen</i> af den sköna Bouquetieren i Paris	20.— —
102.	Tvenne Groupperade Quinnohänder af <i>Fr: Flamands</i> Mariebild	20.— —
103.	Annan Quinnohand guten på <i>Naturen</i>	15.— —
104.	Masque af Laocoon på <i>Antiquen</i>	20.— —
105.	Masque af Laocoons Större Barn <i>Antiquen</i>	15.— —
106.	Item af det mindre Barnet <i>Antiquen</i>	15.— —
107.	Torsen på Capitolium <i>Copia</i> efter <i>Antiquen</i>	20.— —
108.	Lilla Torsen af Venus <i>Copia</i> efter <i>Antiquen</i>	15.— —
109.	Apostlahufvud af <i>Le Gros</i>	15.— —
110.	Tronc och Arm af <i>Lellis</i> Ecorché	9.— —
111.	Ecorché af <i>Jean de Bologne</i>	30.— —
112.	Ecorché efter <i>Antiqua</i> Fäcktaren af <i>Sergel</i>	72.— —

113. Ängel Basrelief i Terre Quite af <i>Bouchardon</i> efter <i>Bernin</i>	50.—
114. Item pendant af Item	50.—
115. Litet gråtande Ängelhufvud af <i>Le Gros</i>	10.—
116. Öra i vax gutit på <i>Naturen</i>	10.—
117. Item i Gips	3.—
118. Liten Barnhand af <i>François Flamand</i>	5.—
119. 120. 121. 122. 123. 124. 125. till Barn af <i>François Flamand</i> , till en del söndriga	36.—
	Summa Dlr 2393.—
126. Ett till de större delarne Complet Mans Squelette	

Stockholm d: 20 Mars 1775
P: Floding.

Till denna förteckning, som kunde ge anledning till åtskilliga stilhistoriska utläggningar, vill jag endast foga några marginalnotiser om däri representerade konstnärer med hänvisning till de Flodingska numren.

Laurent:Anglois (69). Bland de inkallade franska konstnärer, som våren 1697 kommo till Stockholm för att medverka vid slottsbyggnaden, fanns en modellör eller formare *L'Anglois*, död i Stockholm den 11 augusti 1703.²⁸

B. G. Bernini (63, 113—114). 1598—1680. Vilka av Berninis många berömda änglar, som åsyftas, är svårt att avgöra.

G. Bologna (111). C:a 1524—1608. På Martins tavla "Gustaf III:s besök i akademiens modellsal 1780" syns bl. a. en écorché. Fig. 3.

Edme Bouchardon (1 och 100; 21—22 och 92—96; 27). 1698—1762. Ludvig XV till häst restes 1763, alltså under Flodings Parisertid, såsom monument på Place Louis XV (efter revolutionen Place de la Concorde). Avb. bl. a. i Michel: *Histoire de l'art VII*:Fig. 49. — Fontaine Grenelle, det andra av Bouchardons förnämsta verk i Paris, blev färdig 1740 (centralpartiet avb. i Michel VII:Fig. 45). Är Floden = Seine och Najaden = Marne? (Repliker av dessa å Fullerö). — S. Andreas ingick i apostlaserien för S. Sulpice. Angående Edme och hans medarbetare (bl. a. den yngre brodern Jacques-Philippe) se Lindblom.²⁹

J.-Ph. Bouchardon (55). 1711—1753. Utan tvivel den mask av Adolf Fredrik, som Berch nedsände till Paris till ledning för Floding vid dennes arbete med gravyren "Adolf Fredrik och konsterna".³⁰

E. eller J.-Ph. Bouchardon (57, 113—114). De två änglarna efter Bernini-original i S. Maria del Popolo i Rom funnos 1806, men finnas ej nu i akademiens ägo; de såldes (dessa eller repliker?) av major S. Ulfsparré 1886 till Nationalmuseum.³¹ — Örat av triton i Versailles (74) kan möjligen ha något samband med Neptunfontänen därstädes.

S. Challe (5—17, 44—45). 1719—1765. Pensionär vid franska akademien i Rom 1744—52. Floding tycks uppskattat hans "akademier", modellstudier, och skaffat sig 13 dylika, kanske i samband med personlig kontakt med mästaren. En bror till Simon Challe var f. ö. lärare åt Floding i Paris. Lindblom har 1923 påpekat Challe-verk i Sverige.³²

²⁸ J. Böttiger, a. a., s. 2, 4, 10, 15, 17.

²⁹ A. Lindblom, a. a. (1924), s. 98 ff. och 184.

³⁰ L. Loostrom, I svenska konstnärskretsar, Sthlm 1916, s. 12 med bild.

³¹ A. Lindblom, a. a. (1924), s. 186 och fig. 32.

³² A. Lindblom, a. a. (1923), s. 125 ff.

Deschamps (71). ?

Fr. Duquesnoy, "le Flamand" (60, 62, 77; 98; 102; 118—125). 1594—1643. Från 1618 verkade D. i Rom. S. Andreas i S. Peterskyrkan var ett av hans huvudarbeten (Michel VI: Fig. 91). — Originalen till de två Mariahänderna kunna ha tillhört den Maria på en biskoplig gravvård i S. Bavon i Gent, som attribueras till D. (eller hans yngre bror Jerome d. y.?). Michel VI: Fig. 178. — D. är särskild känd såsom "il fattore di putti", vilka han gav naturalistiskt barnsliga former.

Et. M. Falconet (54; 58, 67, 72—73). 1716—1791. Milon från Kroton sönderrivs av lejonet var F:s agrée-stycke i franska akademien 1744 (i marmor på salongen 1755). Floding ägde i sitt bibliotek F:s "Observation sur la statue de Marc Aurele etc." (1771).

Flamand — se *Duquesnoy*.

Le Gros (75, 91, 97, 109, 115). Tyvärr framgår ej, om Pierre I L. (1629—1714) eller Pierre II L. (1666—1719) avses.

H. Lelli (46, 110). 1702—1766. L. var en mångsidig konstnär: målare, bildhuggare, kopparstickare, medaljör. 1754 blev han direktör vid akademien i Bologna, där han inrättade ett anatomiskt lärorum med skelett och anatomiska vaxfigurer och preparat. Floding kom senare att vid Stockholmsakademien föreläsa i anatomi, och i hans bibliotek funnos böcker rörande människans och djurens anatomi. Gipsförteckningen ovan avslutas ju också med ett mansskelett.

Michelangelo (34). Vilken fot? En slavfot?

P. Puget (3; 4, 25, 26; 24, 29, 31—32). 1622—1694. P., "den provençalske Michelangelo", hade 1682 skapat sin kolossalgrupp Milon och lejonet. — Diogenes var den ena huvudfiguren i P:s högrelief "Alexander och Diogenes", avb. Michel VI: s. 689. — P:s soldat ej lätt identifierad.

L. Fr. Roubillac (56). 1702—1762. Elev av Costou var R. mest verksam i London och har haft stort inflytande på den engelska skulpturen.

J. Sarrasin (2). 1592—1660. S. var en av stiftarna av franska akademien 1648, där han 1655 blev direktör, "un habile et sage academicien". Han var oerhört produktiv; bl. a. har han gjort det krucifix i S. Cyr, som tidigare fanns i Pariserakademiens stora sal.

J. T. Sergel (112). 1740—1814. När hade Floding förvärvat Sergelécorchén efter Borghe-siske fäktaren? Den blev till mycken nytta vid undervisningen. Så berättar läraren i anatomiskolan med doktor Olof Jakob Ekman från verksamheten 1796—1797 i skolan bl. a. följande: "Av écorchéer har jag isynnerhet nyttjat den av Sergel en écorchée modellerade gladiateuren, som i anseende till dess kontrasterande ställning bäst visar förändringen av musklernas utseende i aktion och vila. På denna förträffliga staty äro ryggmusklerna med sina massor så tydliigen exprimerade."

R. M. Slodtz (37). 1705—1764. 1753 uppfördes i S. Sulpice S:s "mausolée du curé Languet de Gergy". S. rivaliserade i allmänhet starkt med E. Bouchardon.

Flodings gipssamling innehöll alltså avgjutningar efter antiker (31 nr), efter 17 "moderna" mästare (57 nr), efter naturen (20 nr), diverse andra avgjutningar (10 nr) samt 7 écorchéer. Utväljandet var naturligtvis bundet av vad som var tillgängligt, vad som stod att få, men säger dock något om utväljarens smak. De "moderna" mästarna, antingen de tillhörde senrenäs-sansen, barocken eller buro namnen Edme Bouchardon, Falconet och Challe, representerade alla en viss akademisk klassicism med en bestämd fransk-italiensk betoning. Det var ur denna samling Floding lät transportera hemifrån

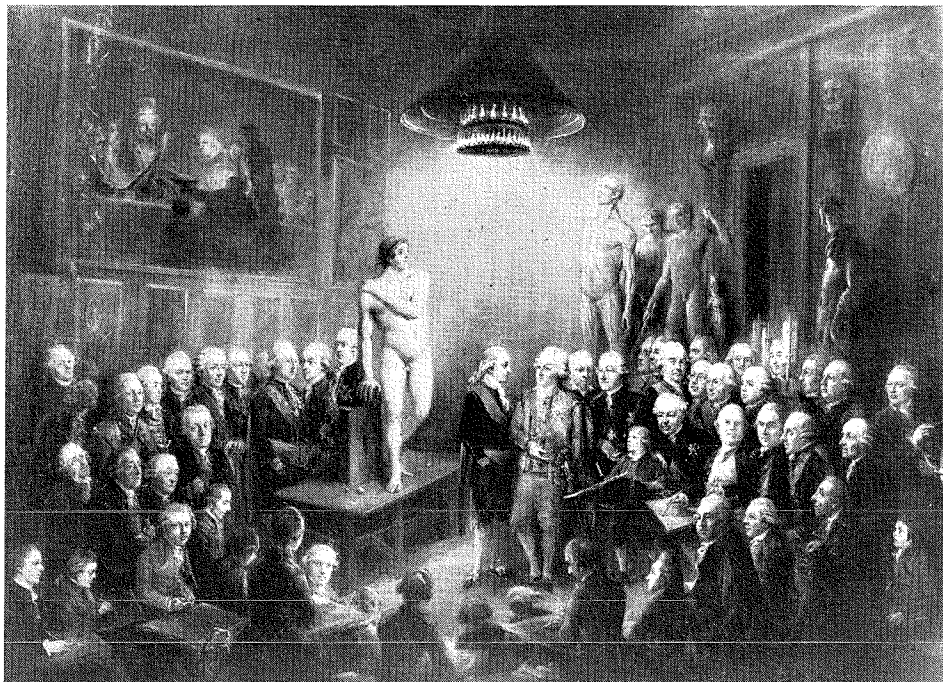

Fig. 3. Elias Martin: Gustaf III:s och Fredrik Adolfs besök i akademien den 8 dec 1780. Gipserna i bakgrunden äro från vänster: en écorché; "Hymen och Kärleken, eller Castor och Pollux, eller kanske ännu rättare, tvänne Genier som offra åt Naturen, föreställd uti en liten Cybele, som står bakom" (enligt Fredenheim 1784 i sessionsalen); "Antinous, eller, efter Winkelman, en ung Meleager" (enligt Fredenheim i sessionsalen, se fig. 5); på väggen ovanför dörren två huvuden (filosofer?) på var sin konsol; till höger om dörren en porträttmedaljong.

och tillbaka gipser till undervisningen i akademien. Och det var säkert ej blott Hoffmanska gipser uppställda i salarna i Rosenadlerska huset vid det ovan nämnda sammanträdet där i december 1776 — där fanns nog också en och annan av de Flodingska. Framför allt är det av vikt att påpeka, att Sergel knappast kan ha undgått att ha sett och studerat den Flodingska gips-samlingen under åren 1764—1767 (1764 hemkom Floding från Paris, och i juni 1767 för Sergel till Rom). Det är under dessa år Sergel får undervisning i gravyrkonsten av Floding, som 1763 blivit kungl. hovgravör; gravyrskolan måtte hållits hemma hos Floding, åtminstone bodde de första eleverna såsom internater i hans hem.³³ Man måste räkna med, att Sergel denna tid hade tillgång också till Flodings böcker och gravyrverk.

³³ L. Looström, a. a. (1916), s. 30.

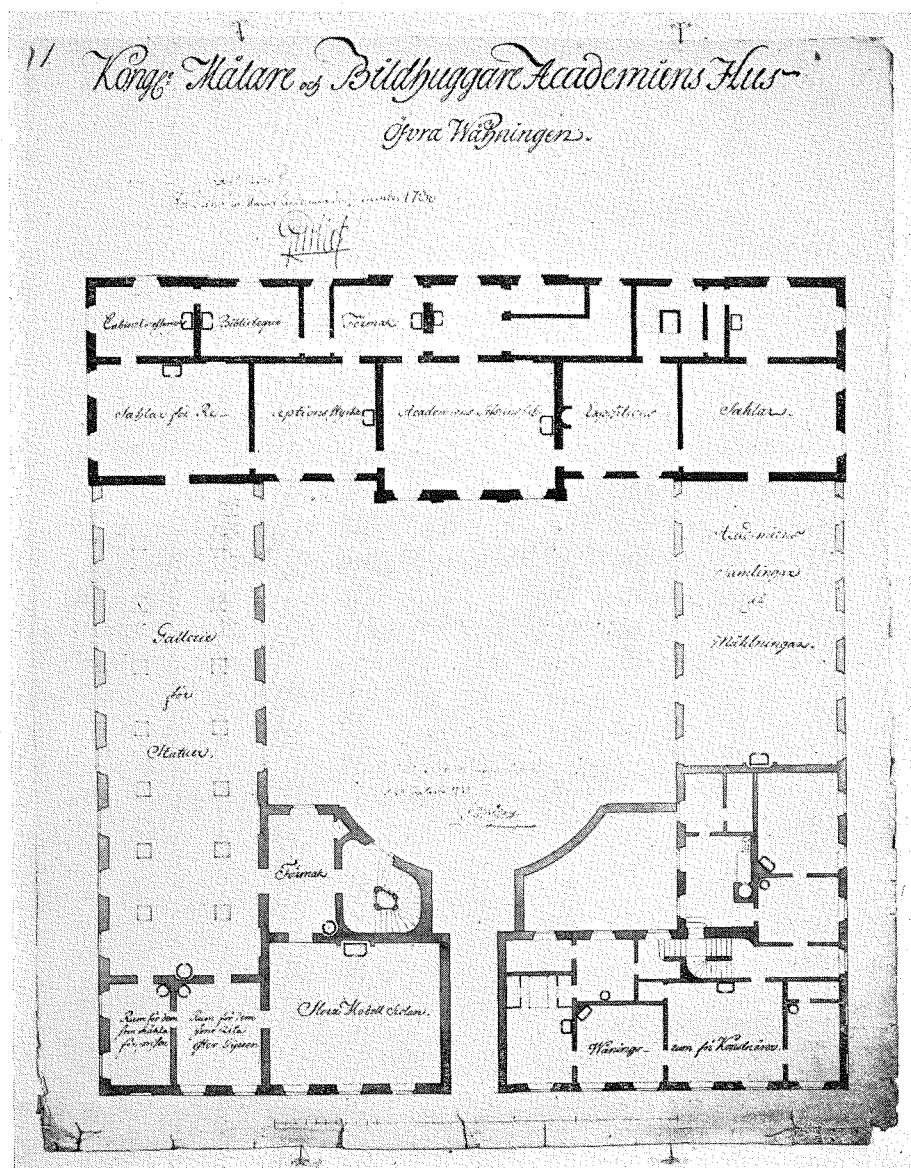

Fig. 4. Adelcrantz' dessein, godkänd av Gustaf III den 8 december 1780. Plan av våningen i tr. u. i Meyerska huset samt de två nu föreslagna flyglarna med "Gallerie för statuer" i den västra. I huvudbyggnadens nordvästra del markeras "Cabinet d'estampes" och "Bibliothèque" med vart sitt — lika stora! — rum.

Efter sina tolv år i Rom hemkom Sergel i juni 1779. Han bevistade den 22 september första gången ett akademisammanträde och blev i december samma år akademiens skulpturprofessor (kungl. fullmakt den 5 januari 1780). I akademien stod man just inför inflyttningen i det av Meyer skänkta huset och alla dithörande problem. Hur välkomna de nya utrymmena än voro — de voro redan från början för trånga. Redan 1776 skrev preses Adelcrantz på tal om Meyerska huset: "Där skall akademien till unga konstnärers förkovran i smaken samt det sannskyldiga vackras kännedom inrätta ett stort, ljusst och prydligt galleri för de i gips avformade ålderdomens mästerstycken". Och den 4 januari 1780 tar preses upp samma idé i ett personligt brev till Gustaf III: "Sire — l'Academie a besoin d'une Gallerie, pour placer cette collection superbe de statues antiques, de laquelle le Roi lui a fait présens, et qui, faute d'emplacement, est a present sous un hangar obscur, sans che d'aucune utilité aux artistes". Härav framgår bl. a., att "le Roi" formligen skänkt statens gamla gipssamling till akademien.

Under det första sammanträdet den 28 juni 1780 i det egna huset, då även Sergel var närvarande, visade Adelcrantz och fick gillad en dessein, "efter vilken huset skulle komma att till indelningen ändras och en ny flygel tillbyggas, till vinnande av ett tillräckligt och bekvämt utrymme för akademiens gipser och övriga samlingar". Pilo omtalar såsom akademidirektör i ett memorial 1788, att då "de antika statyer, som förut voro på Rännarebanan och under överintendentens inseende och förvar, flyttades till akademien, verkställdes detta under professor Sergels och min tillsyn; dessa blevo då i stora salen på fördelaktiga ställen placerade". Detta skedde under sommaren och hösten 1780 (den 30 november 1780 krävde Nils Åberg akademien på 33 rdr för att han "reparerat de antika figurerna, som blivit transporterade ifrån rännarbanan till akademiens hus").³⁴ Den 8 december 1780 besökte Gustaf III akademien "för att bese så väl inrättningarna och övnings-skolorna i ritningen, som samlingarna av statyer och modeller, vilka nu förmodades vara satta i behörig ordning". Adelcrantz presenterade vid detta tillfälle sin dessein på en flygel, som approberades av Gustaf III. Konungen besåg därpå de i stora samlingssalen varande kostbara antiker och begav sig därefter till skolorna. "Även behagade H. Maj:t ta i ögnasikte de övriga samlingar av antika och nyare figurer". Adelcrantz hade hoppats, att akademien äntligen kunde gottgöra gipserna för deras långa förnedringsperiod: han hade på sin ritning ägnat dem ett ståtligt galleri. Men hans ritning och plan kom aldrig till förverkligande. Ännu 1785 skrev akademien till K. Maj:t

³⁴ I januari 1781 framförde Sergel i brev till C. A. Ehrensvärd i Rom "l'agreable nouvelle que les platres Antique sont actuelement placé dans la salle de l'Academie". Ehrensvärds höga uppskattning av gipser skymtar flerstädes i hans brevväxling med L. Masreliez (utg. 1934 av C. D. Moselius).

på tal om Adelcrantz' dessein till tillbyggnad, att denna tillbyggnad var nödvändig, "dels emedan ett så stort och högt rum nu inte däruti finnes, som med förmån kan nyttjas till skola att rita efter naturen vid lampsken, dels i anseende därtill att i brist av utrymme akademiens dyrbara modeller av de bästa antika och moderna statyer måste stå i alla rum och förstugor kringspredde, där de icke annat kunna än skadas och fördärvas". Även Fredenheims nybyggnadsprogram 1796, som ej heller fullföljdes, upptog ett "stort galleri för antika statyerna" (jämte "ett magasin för partier av gipsen").

Uppställningen 1780 var med all säkerhet just den, som Fredenheim relaterade i "Svenska Parnassen" 1784. Han avslutar där sin redogörelse med att bifoga: "De övriga av första rangen, men vilkas kopior *icke* finnas här, äro: Herkules di Belvedere (torso), Herkules Farnese, Apollino, Niobe med dem av sina barn, som hållas för vackrast samt Flora i Pal. Farnese (senare Neapel)". Dessa fem verk uppräknar han åter i december 1795 såsom "de statyer av första klassen, som borde först anskaffas". Vid detta sistnämnda tillfälle framhöll preses också "nödvändigheten att författa en generalkatalog över akademiens modeller och gipser, större och smärre, med kort underrättelse (om) varje pjäs, något omständligare än redan med statyerna skett i första årgången av Svenska Parnassen, på det akademiens ledamöter, elever och främmande må på detta ställe likasom på andra orter bli underrättade om vad i konstvågen kan vara härstädes att se och tillgå och kan en sådan katalog även tjäna till rättesnöre vid skeende komplettering; och önskade även att de Kgl. Maj:ts museum egentligen tillhörande dyrbara och rara gipsavtryck av Colonna Trajana i Rom, vilka till en stor del nu måste ställas kring uppgången till statybildhuggeriverkstaden och därstädes svårigen konserveras från skador och åkommor, kunde på något bekvämt rum i akademien uppsättas".

I svensk privatägo, framför allt hos konstnärerna, har säkerligen funnits ej så få gipser. Johnny Roosval har fäst uppmärksamheten på att Burchardt Precht ägde en samling gipser, som vid hans första hustrus död 1692 förtecknades. Där fanns bl. a. "Herkules farnesi", "flora farnesi", "lakon un di kinder", "gladiator", "ein leije antick" samt ej mindre än tre gipser och en brons av "Fiamengo", d. v. s. *Duquesnoy*.³⁵ Senare under 1700-talet finna vi gipser ej blott hos Hoffman och Floding; också Ehrensvärd, Piper, Sergel, bröderna Louis och Jean Baptiste Masreliez och Pehr Hilleström ägde gipser. Hilleström visar ofta gipser såsom dekorativa inslag i sina interiör-

³⁵ J. Roosval, Hofbildhuggaren Burchardt Precht, Sthlm 1905, s. 84 f. R. Josephson, a. a. (1928), s. 10 f.

bilder, men han låter också — se Fig. 2 — sin äldste son Carl Petter direkt studera en Meleager.³⁵

När professor C. G. Fehrman i mars 1796 sålde till akademien 2 gipsbyster (av Hårleman och Cronstedt), motiverar han detta med att han hemma ej hade "utrymme att uppsätta sina tid efter annan förskaffade gipser". Efter hans död på julafton 1798 utkvitterade hans änka Regina Elisabeth Howe den 30 september 1799 28 riksdaler av akademien för 9 gipser: "Nerva, Okänd byst, Antinous, Muse, Niobe son, Germanicus (staty efter antiken), Faunus utav *Saly*, Akademisk etude av *Guyard* samt Grupp av barn utav *Boucharдон*". (Laurent Guiard, 1723—1788, var elev av bröderna Boucharдон).

Särskilt under Paschs direktörstid (1793—1805) uppmuntrades gipsteckningen. "Eleverna behöva", skrev Pasch i januari 1798, "att i ritning efter gipsen vinna den grundläggning i teckning, som i studerandet efter naturen är högst nödvändig".

Överblickar man nu de förvärv, som akademien enligt ovan givna uppgifter gjort 1770, 1775, 1780 och 1799, måste man bestämt opponera mot påståendet, att "under 1700-talets lopp hade i själva verket knappast något nytt inköpts till samlingarna."³⁶

Tack vare Fredenheims pådrivande nit och ordningssinne tillsattes den 28 februari 1801 en sexmannakommitté bl. a. för att inventera akademiens samlingar. Den 9 och 10 september s. å. skedde denna inventering, som resulterade i att Piper, Masreliez och Palmstedt vid akademisammanträdet den 16 september inlämnade en "Förteckning uppå K. Målare Academiens Konststycken, Statuer och öfrige Gipser, Målningar m. m.". Detta är det första utförliga inventariet, rum efter rum, över akademisamlingarna. Vid nämnda sammanträde tillkännagav Fredenheim "nu som flere gånger förut, att uti akademiens ägo befunnos flere gipser, som tarvade reparation till mer eller mindre del, och att en del buster böra uppsättas på fötter. Och då en sådan restauration ej kunde bli kostsam, biföll akademien denna utgift, *hülst en sådan vacker samling förtjänar att göras brukbar för eleverne, om den placeras på tillgängelige ställen*, varom Masreliez och Grandel uppdrogs verkställigheten". Fredenheim fick emellertid ej uppleva de önskade åtgärderna. Först sommaren 1805 lagade gipsgjutaren Johan Agazzi "div. figurer" och göt 75 st. större och mindre postament och plintar. Och den 9 november s. å. tog akademiens preses (Edelcrantz), ämbetsmän och ledamöter (bl. a. Ser-

³⁵ G. Cederblom, Pehr Hilleström, del I Uppsala 1927, del II Uppsala 1929. Se t. ex. i del I Bild 40, 42, 70 och 89; i del II Bild 43 och 44. — Hilleströms gipser förtecknade i bouppteckningen sist i del II. Se ovan fig. 1 och 2.

³⁶ R. Josephson, a. a. (1928), s. 17.

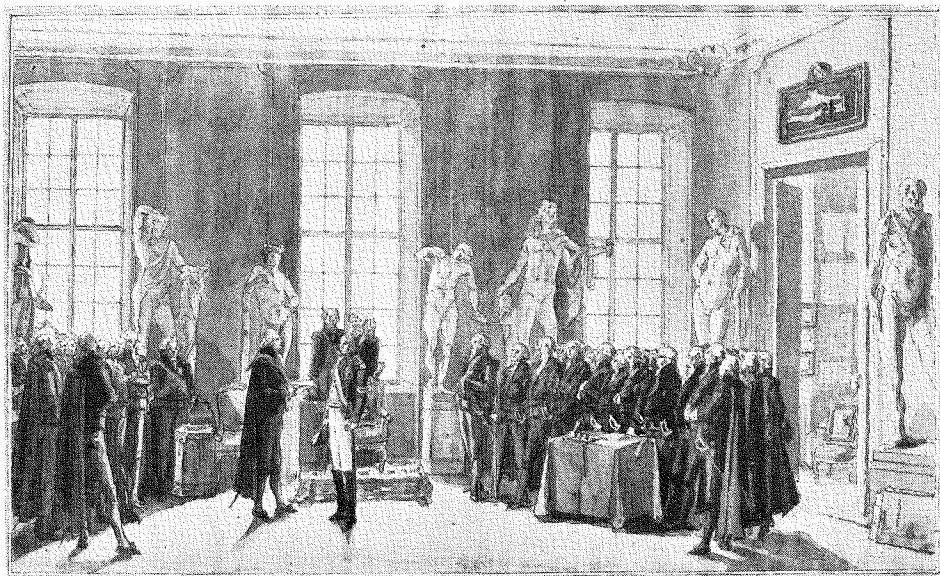

Fig. 5. Pehr Hilleström: Gustaf IV Adolfs besök i akademien den 26 januari 1797. Gipserna äro från vänster: Diana med hunden; Bacchus; Mercurius; En faun med cymbaler; Apollo Belvedere; Antinous (se fig. 3); Hercules.

gel) ”i ögnasikte de div. rum och ställen, varest akademiens större och smärre antika statyer och gipser hittills varit uppställda och förvarade, varvid akademien fann för gott flytta dessa gipser, dels till elevernas studier mera passande ställen, dels för tjänligare och prydligare ordning i rummen, varföre akademiens direktör Masreliez, med lovat biträde av hovintendenten och riddaren Sergel och professor Grandel, på preses och akademiens anmodan åtog sig placeringen, vid vilken sekreteraren [Pfeffer] är tillhands att biträda vid uppteckningen”. En knapp månad senare anmälde Masreliez, ”att akademiens större och smärre statyer och gipser nu vore på sina utsedda ställen uppsatta och rangerade, men att tillika nödigt vore att däröver författa en mera fullständig förteckning eller generalkatalog än hittills befunnits, var till de förra speciella förteckningarna kunna tjäna till hjälpreda. Preses och akademien fann denna åtgärd ganska nödig och anmodade Masreliez att samma uppteckning sig benäget åtaga med biträde av professorerna Grandel, Forsslund och Tempelman”. I slutet av juli 1806 låg ”Förteckning på Kgl. Målare och Bildhuggare-Akademiens samlingar af böcker, estamper, statyer, buster, bas-reliefer m. m.” färdigtryckt; de 10 sista sidorna däri uppta en av Masreliez redigerad förteckning över akademiens gipser, delvis uppställd efter de rum, där gipserna nu placerats (en förteckning, som Göthe i sin

katalog 1904 helt förbisåg). Den 22 september 1806 uppbar herr C. M. Hae-gerflygt 12 riksdaler banco "för biträde vid flyttningen av statyerna och upp-sättningen av gipsavtrycken efter Colonna Trajana uti akademien".

Och gipssamlingen växte vidare. 1806 inköptes sålunda av J. N. Byström två gipser: Endymion och Hermafroditen och 1807 omkring 100 st. gipser ur Jean Baptiste Masreliez' kvarlåtenskap. Den sistnämndes änka, Sophia Magdalena Malm, sålde nämligen den 20 november 1807 till akademien följande gipser för 33 rdr 44 sk.:

1. En Faune, af <i>Sally</i>	1	Riksd: 16 S
2. Ett hufvud, föreställande Glädjen		32
3. Susanna, af <i>François Flamand</i>		32
4. Hercule Farnese	2	
5. Hébé, af <i>Sally</i>	2	
6. Venus, af <i>Pigalle</i>	2	
7. Jupiter, af <i>Wiedeveit</i>	2	
8. Mercurius, af <i>Pigalle</i>	2	
9—10. En Torse, och ett Ecorcherat ben		32
11. Christ, af <i>Bouchardon</i> , (något skadad)		16
12. En Écorché, af <i>Bouchardon</i> , (något skadad)		24
13. En gosse, af <i>Saly</i> , (något skadad)		16
14. Kärleken med en Svan, af <i>Bouchardon</i>	1	
15. Tystlåtenheten, af <i>Cousin</i>		24
16—18. Trenne Lejon		32
19. Ett Wild-Svin		16
20—22. Trenne Slafvar, af <i>Jean de Boulogne</i> , (skadade)		24
23. Johannes Döparen, af <i>Bouchardon</i> (Bas-relief)	1	
24. Bas-relief, af <i>Sally</i> Statue Equestre	1	16
25—26. Grefve Cronstedt och Baron Adelcrantz Medallioner	2	
27. Vase, af <i>Bouchardon</i>		32
28—29. Tvenne Corintiska Capiteller	2	
30—39. Tjo hufvuden och Masquer	1	16
40—59. Tjugu stycken Poykar och Barn, af <i>François Flamand</i>	3	
60—82. Tjugu tre fragmenter af Armar, händer, Ben och fötter		32
83. En häst		8
84. Torsen af gladiateuren		8
85. Torsen af Christus på Korset		8
86. Gladiateuren, (något skadad)		8
87—89. Trenne hufvuden		12
90. Ett harnesk		32
91—93. Trenne Bas-reliefer		24
94—99. Sex mindre Bas-reliefer		16
100—102. Trenne fyllningar med Blommor, skurne i träd	2	

Följande konstnärer voro således här representerade:

G. Bologna (20—22).

? *Bouchardon* (11, 12, 14, 23, 27). Förmodligen Edme B.

Ch.-G. Cousin (15). 1707—1783. Verksam i Stockholm 1737—1746 (1747 ?). Kan "Tystlåtenheten" vara en allegorisk figur i Rikssalen?³⁷

Fr. Duquesnoy, "le Flamand" (3, 40—59). S:ta Susanna finns i S:ta Maria di Loreto i Rom.

J.-B. Pigalle (6, 8). 1714—1785. De båda pendantsen fullbordades 1748 i marmor. Mercurius avbildad bl. a. i *Michel VII*: Fig. 344.³⁸

J. Fr. Saly (1, 5, 13, 24). 1717—1776. Hebestatyn tillkom i marmor 1753.

J. Wiedewelt (7). 1731—1802.

Efter detta större inköp följde först 1813 nästa tillskott: av professor Grandel förvärvades då: "Liggande faun, gipsfigur av *Sergel*".

Och den 28 maj 1814 anmälde preses Fr. S. Silverstolpe, att akademien på den efter *Sergel* hållna auktionen inköpt följande gipser: "den antika torson av Herkules, huvudet av en utav de två kolossala figurerna på Monte Cavallo i Rom, ett kolossalt huvud föreställande tragedien, ett d:o föreställande komedien, en stor basrelief föreställande Antonius; en mindre staty kallad Apollino samt en Veneris staty båda av *Sergels* hand. Till fem av dessa blev även piedestaler inropade och hade hela kostnaden bestigit sig till 222 rdr b:co". Agazzi hade flyttat gipserna från auktionen till akademien och "uppsatt dem i dess salar".

Den som i våra dagar vill förteckna akademiens gipsbestånd med angivande av pjäsernas proveniens har först att studera de inköpslistor man känner från och med de Tessinska och att i akademiens — tyvärr utgivna — protokoll och i dess räkenskaper söka kompletterande uppgifter om inköp och gåvor fram till dags dato och sedan följa varje pjäs, dess kvarvaro eller dess försvinnande, genom handskrivna inventarier (ett t. ex. från september 1801) och tryckta förteckningar (1784, 1806, 1883, 1889 och 1904). En fullt fix förteckning på alla de gipser, som akademien en gång ägt, kan aldrig upprättas. Dels har alltför många tillskott, särskilt under 1770- och 80-talen, anlänt utrikes ifrån i form av ospecificerade "kistor", dels har säkerligen en massa gipser förbrukats av "en odygdig ungdom". De förlorade gipserna ha spelat en viktig roll vid konstutbildningen — de överlevande göra det än i dag.

³⁷ Om Cousin se A. Lindblom, a. a. (1923), s. 37 ff.; a. a. (1924); samt i Samfundet S:t Eriks årsbok 1924.

³⁸ Chardin målade 1749 en tavla, som visar en yngling ritande av Pigalles Mercurius. Le Bas dedicerade sin gravyr av tavlan till Lovisa Ulrika (avb. hos C. G. Laurin, Kulturhistorisk bilderbok, Sthlm 1905, s. 267).

Résumé

Les moulages en plâtre de l'Académie des Beaux Arts à Stockholm jusqu'à la mort de Sergel en 1814

Les plâtres appartenant à une académie des beaux arts ne sont pas seulement un tas de pièces en plâtre couvertes de poussière mais représentent aussi des valeurs du point de vue de l'histoire des arts ou de pédagogie.

Les moulages d'après l'antique qui, grâce aux efforts de Nicodemus Tessin fils, ont été acquis par l'Etat suédois (en 1695, 1698 et environ 1700) furent donnés plus tard à l'Académie. La recherche de l'histoire de l'art en a accentué de plus en plus l'importance pour les élèves, surtout pour Sergel. Ragnar Josephson en fait enfin, dans l'Annuaire du Musée national de 1927, "notre premier musée d'antiques". Cependant, les renseignements insuffisants sur les plâtres Tessin que nous possédons nous font croire plutôt, qu'on les a gardés, la plupart emballés dans leurs caisses, dans un hangar obscur dans ce qu'on appelle Rännarbanan à Stockholm, et ce n'est qu'après avoir acquis un propre bâtiment que l'Académie a pu les transporter à ses salles sous la surveillance de Sergel et de Pilo. En 1935 Oscar Antonson a démontré dans *Konst-historisk Tidskrift* ce qu'il y a d'insoutenable dans la thèse de Josephson. L'auteur de l'étude présente confirme ce qu'on a voulu affirmer sur l'inaccessibilité des plâtres Tessin jusqu'à 1780, en citant entre autres les surintendants Cronstedt et Adelcrantz.

Pourtant, l'Académie ne manquait pas de moulages. En 1770 le professeur J. Hoffman lui remit les modèles en plâtre, surtout d'après l'antique, qu'il avait achetés à Rome pour l'Académie, et en 1775 la collection Floding comprenant 125 numéros fut achetée. Il n'y a pas de doute que les deux collections, dont l'inventaires — copiés ici — se trouvent dans les comptes de l'Académie, ont été vues et étudiées par Sergel. Trente et un des plâtres Floding étaient d'après des oeuvres antiques, et les maîtres "modernes" représentaient tous un certain classicisme académique d'un accent décidé du style baroque franco-italien.

En 1784 Fredenheim cataloguait dans Svenska Parnassen les plâtres exposés dans les salles de l'Académie. Plus tard des moulages sont énumérés en 1806 dans "l'Inventaire des Collections de l'Académie". La collection s'est accrue davantage entre autres par des acquisitions parmi les moulages qui avaient appartenu à J. B. Masreliez et à Sergel.

STRÖDDA MEDDELANDEN OCH AKTSTYCKEN

”Stenen i grönan dal” och lapptrummorna

Av Ernst Manker

Kring den legendariska ”stenen i grönan dal” har litteraturfloran vuxit allt tätare. Först kände man endast myten, en vandringssägen om en sten, som allt efter landets öden står upprätt eller ligger kullfallen. Till Sverige lär sägnen ha kommit från Danmark, där den 1503 lokaliserades till en dal med namnet Gröndal på Jylland. Hos oss blev den orakelmässiga stenen hemmahörande i Jämtland, och ryktet därom föranledde Johannes Bureus att 1601 skriva till ”Landsherren i Jemteland” och förhöra sig om ”Runestenen i grönedalen”. Vad han fick för svar är okänt.

I sin år 1612 på latin utgivna ”Specula Sueciæ” skriver emellertid Johannes Messenius, ”att i Jämteland fins en napnkunnog steen vti en gröön Daal wed Fiällden belägen, med Göthiska eller Runska Bokstäfuer öfuerskrifuen” (svenska översättningen samma år). Stenen skulle enligt Messenius’ hemulsmän, vadstenaprästen Jesper Marci, vara rest och ristad av Hälsinglands apostel Staffan (enligt Nils Ahnlund en förväxling med siarmunken ”Helge broder Staffan”). Inskriptionen utgjorde en profetia, och Messenius återger den på rimmad latinsk vers, som i den svenska översättningen lyder:

När Swenske Män taga vtländske seder,
Kyrkior och Kloster rijfwas neder,
Än stäär steenen j grönan daal.
När skalkar och boofwar trijfwas,
Och ährlige män fördrifwas,
Än stäär stenen j grönan daal.
När Präster warda bönder,
Och Bönder blifua widunder,
Då ligger stenen i grönen daal.

Dessa verser skulle, fortfarande enligt Jesper Marci, ha upptecknats på ort och ställe av ärkebiskopen Laurentius Petri, i vars bibliotek de påträffats efter dennes död. Och inspirerad av dem skrev Jesper Marci en visa om inte mindre än fjorton 12-radiga strofer, "hwilken Sång, Swea och Götha inbyggjare ähnnw j thenne Dagh, icke vthan stoort förunder, vti sina samqwämd siunga" (Messenius). Denna visa var en vidlyftig utläggning av spådomstexten, men medan spådomens tendens var riktad mot de reformatoriska rörelserna i början av 1500-talet, vänder sig visförfattaren mot vissa senare katolicerande nymodigheter. Visan har bevarats i ett tryck från 1617 och senare gång på gång skrivits av och tryckts om. Den är medtagen i den Geijer-Afzeliuska samlingen "Svenska folkvisor" och trycktes senast i Jämten 1927.

Medan ryktet om den profetiska "stenen i grönan dal" spreds och visan sjöngs, sökte man efter själva stenen. Messenius själv började dock mot slutet av sin levnad starkt betvivla riktigheten av uppgiften, att Laurentius Petri upptäckt stenen och gjort den kända uppteckningen; han misstänkte i stället, att spådomsinskriften uppfunnits av katolikerna i striden mot lutheranerna och och hemligen insmusslats i Laurentius Petris bibliotek. Men medan dessa Messenius' dubier länge lågo förborgade i hans outgivna verk "Scondia illustrata", spreds hans fantasieggande uppgifter om "stenen i grönan dal" med ständigt nya upplagor av hans "Specula". Och folk letade efter stenen.

Så kom Olaus Rudbeck 1679 med planschbandet till sin "Atlantica", och där finner man ett träsnitt, som snart fattas som en avbildning av "stenen i grönan dal" — trots att det inte med ett ord angives, vad bilden föreställer. Äntligen hade man funnit oraklet, och 1687 gjorde medlemmen av Antikvitetskollegium Johan Peringskiöld en expedition till platsen för att få bekräftelse. Han ritade också av stenen, belägen i passet vid Skurdalsporten, och teckningen blev ganska lik träsnittet i Atlantican, men det obegripliga klotter av skåror, som stenen företedde, liknade föga en runskrift. Senare avritades stenen år 1700 av lantmätaren Busch, men denne betvivlade, att det var den riktiga "stenen i grönan dal", i synnerhet som denna enligt somligas berättelse skulle ha blivit sönderslagen av norrmännen och vräkt i Skurdalssjön. Buschs teckning blev emellertid förlaga till en pittoresk plansch i Erik Dahlbergs "Suecia antiqua et hodierna", där man ser stenen i ett mycket romantiskt landskap med både skog och höga fjälltoppar, medan terrängen vid Skurdalsporten är en kal och ödslig fjällhed.

År 1742 sökte mineralogen Tilas upp stenen och gjorde likaledes en avritning, men han lät sig alls inte duperas av äldre romantiska skildringar utan ansåg, att de "förmenta charactererna" helt enkelt voro naturliga sprickor i stenen och vidare att det där i fjällen fanns ämnen till så många stenar i grönan dal som helst. I den intill våra dar fortsatta diskussionen ha me-

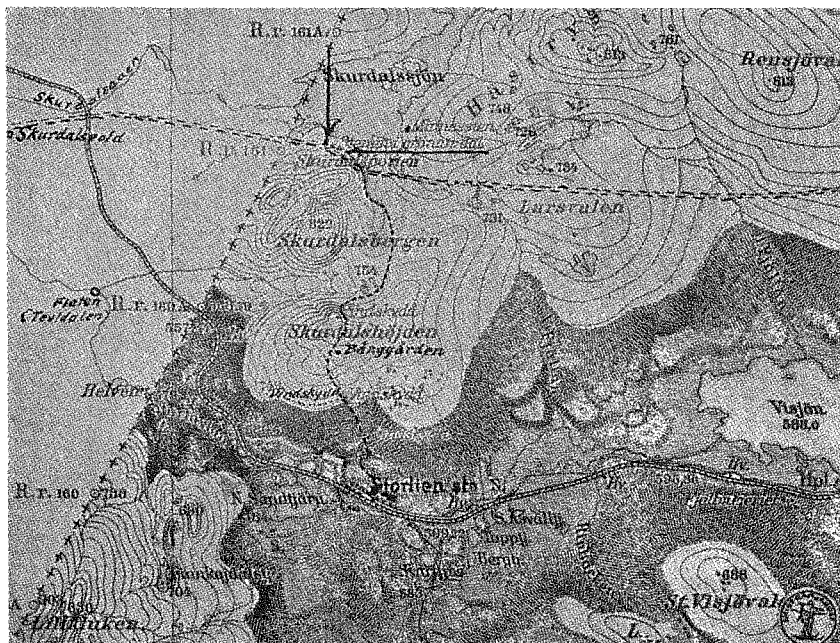

Fig. 1. Trakten kring Skurdalsporten i Jämtland med ”stenen i grönan dal”
(efter På Skidor 1935).

ningarna varit delade. Harald Wieselgren ansåg liksom bl. a. på sin tid Peringskiöld, att stenen var en gränssten med inristade tecken, medan Nils Ahnlund i nära anslutning till den radikale Tilas talar om ”naturens hieroglyfer”.

Den gamla myten om den profetiska ”stenen i grönan dal” är en sak, stenen i Skurdalsporten en annan, och förhållandet mellan båda ett problem, som ventilerats i ständigt nya skrifter. Till de mest vägande inläggen på senare tid höra otvivelaktigt Eric Festins kritiska studier av stenen och dess tydning, varvid han bl. a. tycker sig se vissa reminiscenser av lapska trolltrumsfigurer. För övrigt synes man nu vara ense om att betrakta den jämtska ”stenen i grönan dal” som ett vägmärke utmed den gamla pilgrimsvägen genom Skurdalsporten till S:t Olofs helgedom i Nidaros. Och även om vissa skrämor eller sprickor i stenens yta helt visst äro naturliga bildningar, så ha dock de ytterst noggranna undersökningar, som på sistone gjorts, klart nog visat, att ristningen i huvudsak är människoverk.

Det allra senaste bidraget till tydningen av ”stenen i grönan dal” finner man i Kungl. Humanistiska Vetenskaps-Samfundets i Uppsala årsbok 1943 under titeln ”Samuel Otto och Olaus Rudbecks Atlantica” av förste biblio-

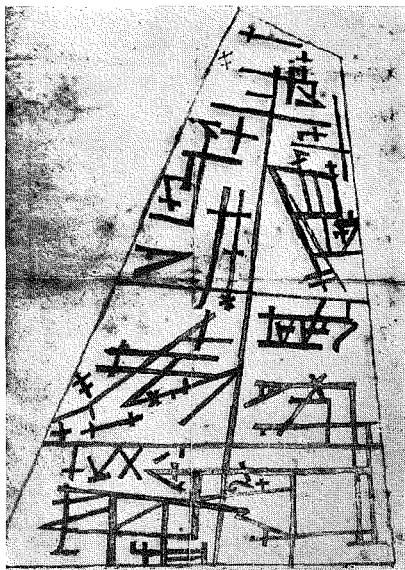
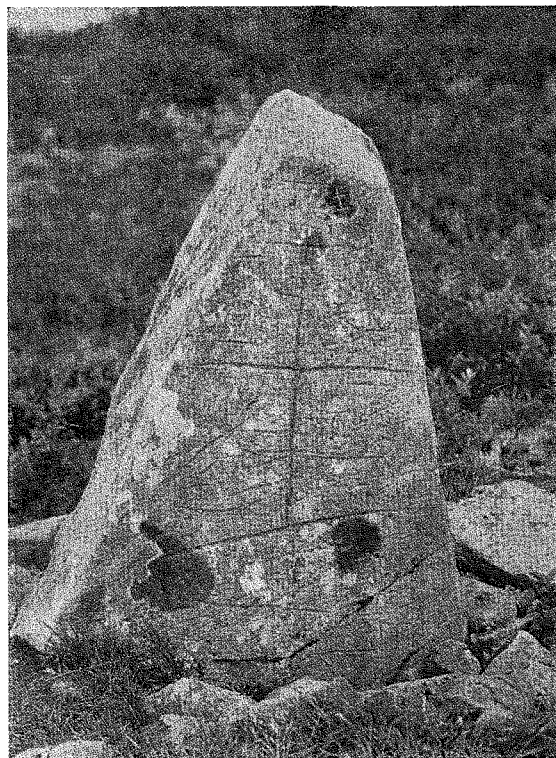

Fig. 2. Samuel Ottos teckning, enligt Axel Nelson förlaga till ristningen på "stenen i grönan dal" (Kungl. Bibl. F. h. 5).

tekarien *Axel Nelson*. Titeln låter knappast ana något sammanhang med den legendariska stenen, men icke desto mindre finner man här ett arkivariskt-detektiviskt avslöjande av hela mystifikationen kring Skurdalsstenen och den i *Atlantican* först offentliggjorda avbildningen. I ett par noter i sin edition av planschbandet till *Atlantican* (1938) röjer Nelson, att han funnit ett spår. Detta har nu lett till målet, och författaren framlägger sina rön skarpsinnigt och säkert dokumenterade, sedan han lämnat en kort men av data späckad rekapitulation av problemets historia. Min skildring här ovan utgör i stort sett ett referat av Nelsons översikt.

Samuel Otto — ett för forskningen hittills så gott som okänt namn — var son till bruksförvaltaren vid Nasa silververk, Aegidius Otto (sedermera lappfogde i Pite lappmark), och ingenjörselev hos Rudbeck. Han var enligt Nelson en mycket uppskattad lärjunge, som bl. a. fått rita förlagorna till ett flertal av träsnitten i *Atlantican* och som lämnade Rudbeck den lapptrumma, som denne kallar "Ottonis trumma" — en upptäckt, som jag, inom parentes sagt, är författaren mycket tacksam för. Samuel Otto synes också ha varit väl insatt i lapparnas kulturella och religiösa förhållanden, och Nelson konstaterar, att han skrivit ett verk om lapska sägner, som antagligen gått förlorat vid uppsalabranden 1702.

*Fig. 3. "Stenen i grönan dal" före konserveringen
1934 (efter På Skidor 1935).*

Denne Samuel Otto och två andra studenter sändes 1675 av Rudbeck till Jämtland och Härjedalen för att mäta och avteckna därvarande fjäll. Från den resan förde Otto med sig hem jämte sina topografiska teckningar även förlagan till det oförklarade träsnittet av "stenen i grönan dal" i *Atlantica*; ritningen finns att beskåda i Kungl. Biblioteket och "bär ännu genom sina veck vittne om att den haft det trångt i packningen", fig. 2.

Nelson jämför nu Ottos ritning och det efter denna tämligen exakt kopierade träsnittet med den fotografiska bilden av stenens ristning, fig. 3, finner överensstämmelsen mindre god och fastslår: "Jag drar därav den slutsatsen, att Samuel Ottos ritning icke är en dålig (inadekvat) avritning efter stenen, utan att stenens ristning är en dålig efterbildning av den av Samuel Otto ritade förlagan".

Samuel Otto gav alltså myten om "stenen i grönan dal" det vittnesbörd den länge sökt, själva stenen. Han fann det gamla vägmärket, en sten med några naturliga sprickor och sannolikt ett och annat korstecken efter någon

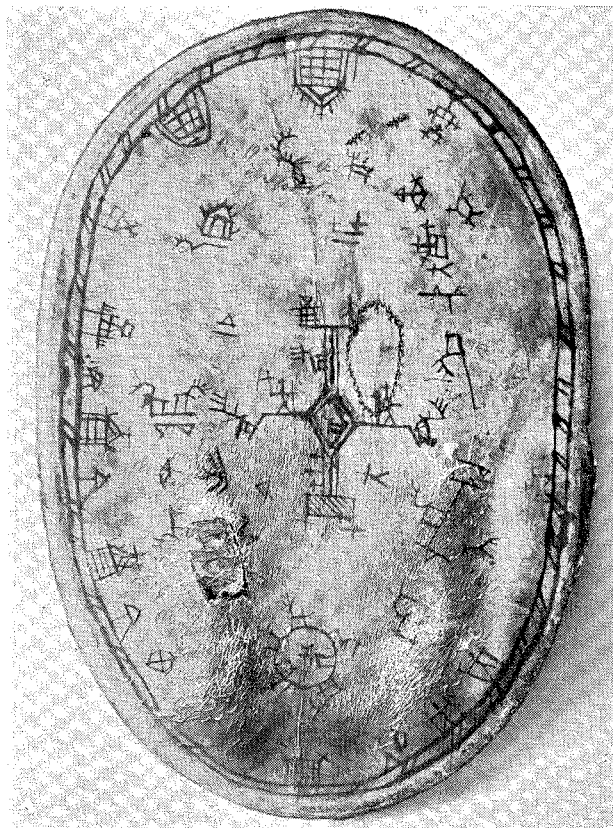

Fig. 4. Lapptrumma av sydlig typ (Manker, *Die lappische Zaubertrommel*, n. 11).

pilgrim. Detta stenens konstlösa utseende beslöt han sig, enligt Nelsons antagande, för att förbättra. Han ritade så först på ett papper, tydligen med hjälp av linjal, de linjer och figurer, som han trodde sig se eller antog böra finnas, och efter denna ritning ristade han sedan stenen, utnyttjande de naturliga sprickbildningarna.

Vid detta arbete hade en bild av någon lapptrumma föresvävat Samuel Otto, antager Nelson vidare, och i samband därmed påvisar han vissa likheter. Det är detta antagande, som föranleder dessa mina rader. Det finns nämligen inte något som helst av sydlapsk trumteckningstradition på "stenen i grönan dal". Stenens fältindelning återfinnes alls icke på trummorna söder om Pite lappmark; på dessa finns i regel ett centralt soltecken och runt detta ett stort antal jämförelsevis pregnant tecknade figurer, dels fritt svävande kring mittfiguren, dels placerade runt kanten av det ovala trumskinnets, fig.

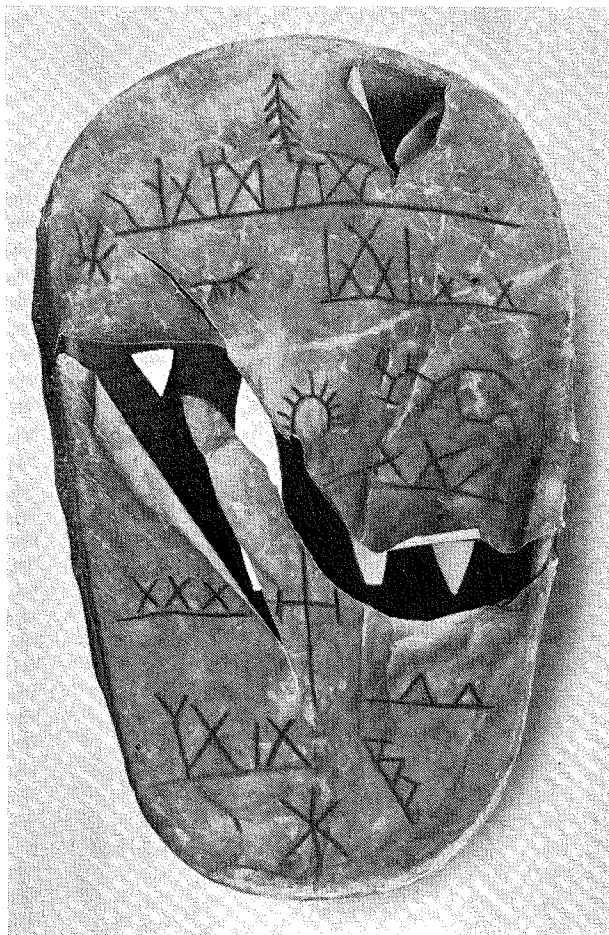

Fig. 5. Lapptrumma av nordlig typ (Manker, *Die lappische Zaubertrommel*, n. 66).

4. Men detta konstaterande försvagar ingalunda Nelsons teori, snarare stärker det den; det visar, att stenens ristning åtminstone i det avseendet inte har någon rot i den lokala traditionen.

Det är också att märka, att ingen trumma av denna sydlapska typ synes ha varit känd av Rudbeck och hans krets, ej heller av hans äldre samtida Johannes Schefferus, enär ingen av dem avbildar eller ens omnämner en sådan. Det är trummor av nordligare typer, som vi finna i Schefferus' och Rudbecks verk och som givetvis voro kända av Samuel Otto. Och hos dessa finnas i flera fall påfallande likheter med ristningen på "stenen i grönan dal", framför allt beträffande fältindelningen, fig. 5. Sålunda förete trum-

F. 3. ad. P. 375

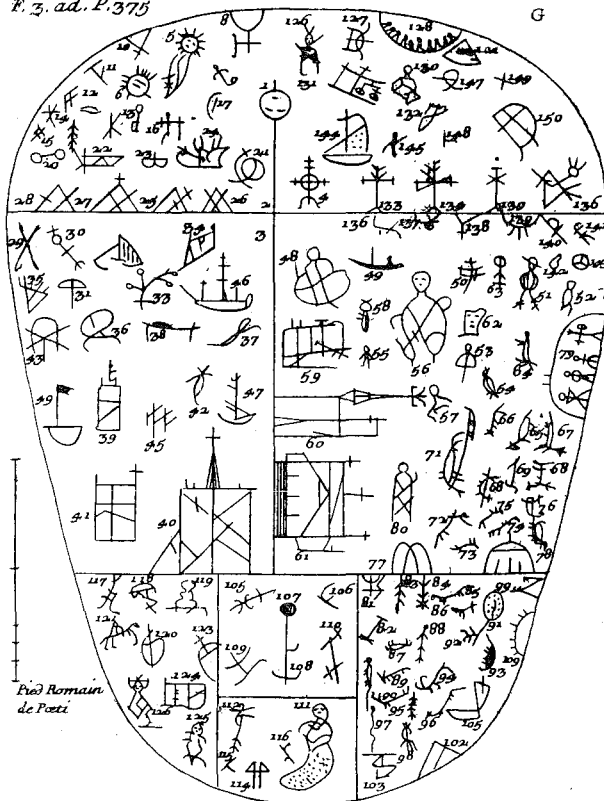

Fig. 6. Trumman G i franska upplagan av Schefferus' Lapponia (1678), tolkad i Torneå 1673.

morna av Torne typ de för stenristningen karakteristiska två horisontella huvudlinjerna och vanligen även en vertikal mittlinje. Av särskilt intresse i detta sammanhang är en trumma, vartill en tolkning skrevs i Torneå 1673 av en herre vid namn Christopher Utterius (Utter). Genom förmedling av uppsalastudenten — sedermera universitetsbibliotekarien — Lars Norrman kom denna tolkning till Schefferus 1674, alltså året före Samuel Ottos jämtlandsfärd, för att sedan jämte en avritning av trumteckningen publiceras i franska editionen av Schefferus' Lapponia, fig. 6. Samuel Otto kan knappast ha undgått att se denne trumteckning. Möjligt är, att han även sett själva trumman, som enligt Norrman och Schefferus ägdes av en tyskfödd stockholmsborgare vid namn Lorenz Altnack. Denna trumma har emellertid ej senare kunnat återfinnas. Den har antagits vara identisk med en trumma i Museum für Völkerkunde i Berlin, men som jag visat (Rig 1934), kan berlintrumman i varje fall icke vara originalet till trumteckningen hos Schefferus, därtill

har den för många brister. Tvärtom synes den vara en ej fullt adekvat efterbildning — en parallell till förhållandet mellan ”stenen i grönan dal” och Samuel Ottos ritning.

Denna av Utterius tolkade trumma har figurytan (trumskinet) avdelad i bestämda fält medels två horisontala streck och ett vertikalt mittstreck, som ej helt tudelar det övre fältet — alldeles som på stenen. Däremot skiljer den sig från stenen i det nedre fältet, där vi finna två vertikala streck och ett tvärstreck mellan dessa. Likaså är figurteckningen i övrigt ganska olika ristningen på stenen. Men Samuel Otto reste nu ingalunda till Jämtland i avsikt att ge myten dess länge sökta sten. Han hade sålunda ganska säkert inte någon avbildning med sig utan endast den minnesbild av en lapptrumma som kom för honom, när han fann stenen vid Skurdalsporten, och i denna minnesbild framstod väl tydligast den markanta fältindelningen. Som Nelson i en not framhåller har varken Samuel Otto eller Rudbeck veterligt någonsin uppgivit, att stenen var den legendariska ”stenen i grönan dal”. Därom har *Fama* dragit försorg, som *crescit eundo*.”

Under århundradenas lopp har ”stenen i grönan dal” gång efter annan legat kullfallen och rests igen, tills den vid en restaurering för några år sedan ställdes på en betonggrund. Vile man därmed trygga landets öden för all framtid?

Ett bidrag till Burchardt Prechts verksamhet

Av *William Karlson*

Förtjänsten av att i konsthistorien ha presenterat Burchardt Prechts liv och konstnärliga gärning tillkommer Johnny Roosval, genom hans uttömmande, på noggranna arkivforskningar och materialstudier grundade monografi (Sthlm 1905). Sedan dess har icke något mera utförligt publicerats om honom, vilket visar hur pass omsorgsfullt det anförda arbetet givit bilden av hans person och verk. Efterföljande rader äro endast avsedda att vara en anspråklös komplettering av Prechts verksamhet på den sepulkrala konstens område.

I den prechtska verkstaden beställdes predikstolar och altartavlor, dopfuntar, möbler av diverse slag och leksaker, mortlar för köksbruk och åtskilligt annat. Profana möbler och liknande utfördes både på beställning och för avsalu. Beträffande kyrkliga inventarier, begravningsvapen samt ritningar till och prydnader på likkistor effektuerades sådana saker efter kontrakterad överenskommelse med beställaren. Hans trognaste gynnare var änkedrottningen Hedvig Eleonora, men han hade också många kunder bland de högadliga familjer, vars ekonomiska resurser tilläto dem att göra beställningar hos den framstående bildhuggaren.

Det är kontrakten med ett par sådana högadliga familjer, Cruus och Lillie, som härnedan publiceras, jämte bilder av några av de inventarier, som dessa beröra, för att visa, vad Precht kunde åstadkomma på begravningskonstens område.

Det första kontraktet gäller en beställning, som grevinnan Sidonia Juliana Lewenhaupt (d. 1737) gjorde hos Precht 1692 till makens, överste Gustaf Cruus, begravning i november samma år.¹ Han begrovs i Björklinge kyrka i Uppland, och där äro de i kontraktet omnämnda anvapnen alltjämt upphängda. Kontraktet, som jag återger direkt efter källan för att visa, hur en sådan handling tog sig ut, har följande lydelse:

¹ Gustaf Cruus var son till Lars Jespersson Cruus, d. 1656, och Agneta Horn, d. 1672.

Jag Sidonia Juliana Lewenhaupt, grefwinna och fru Etc. Gör här med witterligt att hafwa ingått och contraherat med konstrijke m:r Burchard på föllande sätt nembl.

1:o Utlofwar bildhuggaren m:r Burchard till min sal. herres den högwelb:e h:r baron och öfwerstes Gustaff Kruses lijk willia fullkommel, förferdiga i hufwud baneer aff godt bildhuggare arbeete, wähl måhlat och medh uprichtigt gulld förgyllas, så ostraffelig att ingen den å tahla må, för 600 r:r k:mtt.

2:do Att låta wäl och uprichtigt förgylla samt måhla 16 st. ahnor der till å 16 d:r k:mtt stycke.

3:o Jämbwäl låta förferdiga på des egen bekostnad ett crucifix, som skall giutas af gott Teen, som och med gull förgyllas, för 200 d:r k:mtt.

4:o Desslijkest med sine så med fanan som lijk kistan och ahnorne, som han giort och fullkommel, görandes warder, uthlofwas honom derföre 150 d:r k:mtt således att ingen af dem Embetzmennen, som sig aff Burchardz afrijtninger, som till dem lewereras böör efter det sätt, som mig lef:t är, studza må, dock så att allt således så i ett som annat förbem:t är blifwa giort uthan minsta feel eller lyten, att ingen åtalan i dy. måhl wara skall, allt fullkommel:n hwad 1., 2. och 3. puncten innehåller på dess egen bekostning till d: 1. octob: nästkommande med allt järn reedskapp och annat slijkt, som der wijd tarfwas och till hufwud baneret hwad namn det hållst wara kan fullkommel:n förferdiga. Men skulle emot förmodan till försatte tijdh ej blifwa ferdigt, utlofwar han sig all den åtagna skadan mig förnöja och betahla.

Der emot försäkrar jag m:r Burchard, enär des arbete såleedes som för skrifwit är fullkommel:n förferdigat till försatte dag, utlofwa för hufwud baneeret 600 d:r k:mtt — för 16 st. ahnor 16 d:r k:mtt st. gör 250 d:r k:mtt — samma leedes för ett crucifix, som af gott teen giutes och af gott gull förgylles 200 d:r k:mtt. Desslijkest för afrijtningarna så i ett som annat som der wijd behöfwes görandes tillsammans 1.200 d:r k:mtt, hwilka 1.200 d:r jag trol: uthan uppehålld wijd försetten tijd fullkommel. betahla skall; till yttermera wisso hafwa wij detta å begge sijdor underskrifwit och lijka lydande Exemplar hwar andra lefwererat. Dat. Stockholm d: 15 iuni 1692.

Sidonia Juliana Lewenhaupt
Burchardt Precht.

Härunder har Burchardt Precht den 4 nov. 1692 utkvitterat det kontrakterade beloppet hos grevinnans bokhållare Andreas Randt.

Det andra kontraktet gäller familjen Lillie på Lövstad i Östergötland. Det var Agneta Wrede, gift med överstelöjtnant Axel Johan Lillie, som vid makens död 1696 vände sig till den prechtska verkstaden för att beställa de aggre-manger, som den tiden voro oundgängliga i ett adligt liktåg.² Både wredeska och lillieska släkterna voro mycket förmögna, varför icke några ekonomiska hinder förefunnos för att anlita samtidens dyrbaraste bildhuggare.

Det kontrakt, som i detta fall upprättades mellan de båda parterna, ser ut på följande sätt:

² Axel Joh. Lillie var sonson till den från trettioåriga kriget kände fältmarskalken Axel Lillie, d. 1662, och hans maka, Christina Mörner, d. 1663. Agneta Wrede var dotter till den kände reduktionsmannen Fabian Wrede, d. 1712, och hans maka, Brita Cruus af Gudhem, d. 1716, en dotter till Agneta Horn, d. 1672 (se not 1).

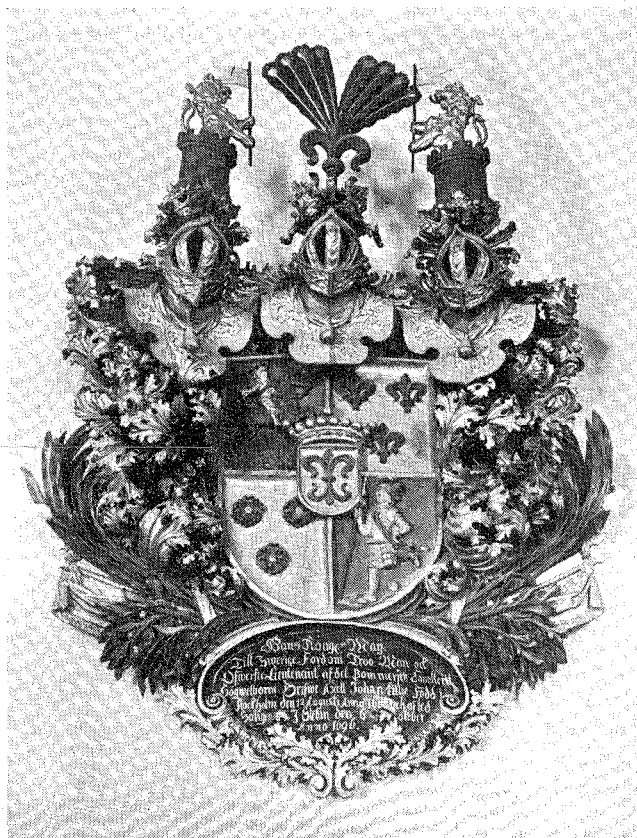

Fig. 1. Axel Johan Lillies begravningsvapen. Utfört av Burchardt Precht 1697. Kimstads kyrka, Östergötland.

Med bilthuggaren mester Burchart Precht ähr på under skrefne dato accorderat om ett hufwudbaneer eller wapen jämpte 16 ahner på twenne träd till sah. öfwerstelieutnanten hög-wälborne grefwe Axell Johan Lillies begrafning, som efterföllier.

Först måste äfwannämbde hufwudbaneer och ahner af gått tort träd på det bästa och skönaste sättet, som skee kan, förfärdigas af den storleek, som denna tijden brukeliget ähr. Dernest låter bilthuggaren densamma med egen bekåstnad anstryka och med orbruny ell: glantzgull förgylla och försilfra samt med sine färger stoffera, aldeeles som det böör wara. Noch skall han med egen bekåstnad förfärdiga ett stoort och wällformulerat krucifix af teen, som blifwer lagdt äfwan på kijstan, jämbwäll alt annat som till hans beställning derwed hör zierligaste maneeret gjort, som han själf kan hafwa heeder och beröm af och i alle deelar förswarligt ähr. Hwilket arbete aldrasidst till medio april nestkommande skall wara heel klart och färdigt, warandes för wapnet och anerne honom låf:t nichundrade d: kopparmynt och för krucifixet twähundradefyratio d: kopparmynt, som giör tillsammans ellofahundradefyratio d: km., deraf han nu genäst med arbetes begynnelse skall hafwa at undfå een tridiedeel, och när förgyllningen skall företagas den andra tridiedelen, män resten

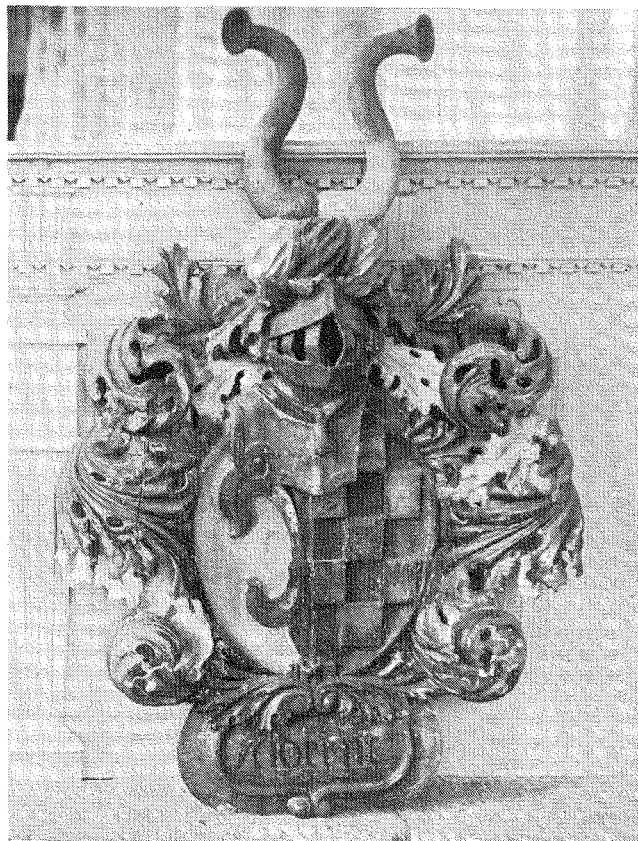

Fig. 2. Ett av de anvapen på fädernet, som buros i begravningsprocessionen efter översten Gustaf Cruus 1692. Utfört av Burchardt Precht. Björklinge kyrka, Uppland.

när alt ähr wähl och förswarligen färdigt giort och ifrån honom afhämtat. Därhoos belåfwar mester Burchart Precht at hafwa inseende på giördelmakarens arbete med kopparkistans förfärdigande, at derwed intet förseende hwarder. Dätta alt bekräfftas med namns och signetes undersättiande. Dat. Stockholm den 22 januarij anno 1697.

Agneta Wrede
Burchart Precht.

Det var gördelmakaren Christian Töllner, som hade fått i uppdrag att utföra kopparkistan efter Burchardt Prechts teckning.

Det i kontraktet omtalade huvudbaneret är det, som återgives i fig. 1, medan "16 ahner på twenne träd" under tidernas lopp skattat åt förgängelsen.

Utom de i kontraktet omnämnda föremålen utförde Precht till Axel Johan Lillies begravning också en del stänger och stöd till baneret och vapnen samt

till de fanor, som buros i processionen. Efterföljande räkning ger oss närmare specifikation på dessa detaljer:

Vor ihre greffliche gnaden der hochgebornen grefin Achsel Lilies lassen verfertigen 2 standart stangen geriffelt zu di bordirten lehnfanen, dafor aussgelegt fors stuck 9 dr ist	18 dr
noch auss gelegt for diselben zu fergulden undt weiss staffiiren fors stuck 10 dr ist	20 dr
4 vergiilte geffelstangen zu di bordirten fahnengelihen fors stuck 1 dr ist	4 dr
noch for 12 schrauben lassen verfertigen als 8 zu den hauptbannir undt 4 zu di stambeume fors stuck 16 öre ist	6 dr
	Summa 48 dr kupf.

Stockholm d. 18 juni 1697

Burchart Precht.

Redan 1681 hade en annan medlem av familjen Lillie, nämligen landshövdingen Axel Lillie d. y. (d. 1692), haft att göra med den prechtska verkstaden. Enligt en i detta års lillieska räkenskaper såsom verifikation insatt räkning har Precht för denne utfört en större och en mindre "Conterfaj ram" för resp. 36 och 10 dlr kmt samt en "Marmor mortell" för 26 dlr samma mynt.

Förestående är hämtat ur det De la Gardieska arkivet, som förvaras i Lunds Universitetsbibliotek, resp. serien Kruus 11:c och serien Lillie 10. Måhända skall efter hand i andra bevarade herremansräkenskaper från tiden flera detaljer som de förestående kunna plockas fram och giva närmare belysning åt den ena eller andra facetten i den mångfrestande bildhuggarens verksamhet.

Föreningens första vårsammanträde 1945.

Föreningen för svensk kulturhistoria och Svenska numismatiska föreningen anordnade gemensamt sammanträde i Statens historiska museum den 2 februari under ordförandeskap av den sistnämnda föreningens ordförande, antikvarien Bengt Thordeman. Vid sammanträdet höll professor Eli F. Heckscher ett föredrag om *Daler, mark, öre — kan deras nutida värde angivas?* Talaren framhöll, att så länge man begränsar sin jämförelse till de olika myntens yttre beskaffenhet, är uppgiften ganska enkel, nämligen under den dubbla förutsättningen att det gäller mynt av samma myntmetall och mynt vilkas värde noggrant motsvarar metallinnehållets. Man kan då nöja sig med att jämföra dessa metallmängder under olika tider. När exempelvis en mark innehöll 8,2 gram fint silver på 1530-talet, 6 gram fint silver under senare delen av Gustaf Vasas regering och 4 gram fint silver under Gustaf II Adolfs tidigare regering, så är det ju en enkel sak att avgöra, hur mycket en mark av det första slaget var "värd" i en mark av det andra och det tredje. Har mynt med en viss beteckning, exempelvis daler, kommit att utbytas mot mynt med annan beteckning, t. ex. riksdaler, kan man tydligen handla på samma sätt. Emellertid slår detta tydligen slint, när penningväsendet har övergått till en ny myntmetall. Eftersom Sverige år 1873 övergick från silver- till guldmyntfot, innebär detta att jämförelser mellan tidpunkter före och efter förändringen bli omöjliga. Ännu mer påtagligt är, att dylika jämförelser äro ur räkningen vid en övergång till pappersmyntfot, sådan som Sveriges år 1931. Slutligen har man över huvud taget ingen större användning för dylika jämförelser för flertalet ändamål. Man vill vanligen veta motvärdet på ett visst penningbelopp i äldre tider sådant det skall antagas vara i nutiden. Men penningar äro något annat än en viss mängd ädel metall, och frågan gäller icke mynt utan penningar. Penningar betyda *allmän köpkraft*, något för vilket man kan disponera varor och prestationer av alla slag. Det blir därför nödvändigt att rikta uppmärksamheten på vad det är som kan fås för pengar. Vanligen sker jämförelse genom att sätta indextal för varupriserna under olika tider.

Till stor del vilar emellertid föreställningen om nyttan av dylika jämförelser tyvärr på en missuppfattning. Orsaken är att pengarna köpa olika varor under olika tider och olika proportioner av samma varor under olika tider. Hur högt var priset på t. ex. potatis, kaffe, stenkol och koks under medeltiden? Hur skall man kunna mäta penningvärdets ändringar, när konsum-

tionen går över från korn till råg och från råg till vete? Har priset stigit eller fallit, när rågpriset det ena året var 16 kr pr deciton och vetepriset det följande året 18 kr pr deciton? Ett svar är omöjligt. Var och en inser utan svårighet, att han icke med någon allmän siffra kan uttrycka förhållandet mellan exempelvis det medeltida samhället och det nutida; de tillhöra vitt skilda typer, olikheterna mellan dem kunna beskrivas men icke uttryckas genom något slags indextal.

För att förläna de vanliga jämförelserna mer verklighetsprägel, händer det att man frågar, hur mycket av en *bestämd* vara som en viss penningssumma i äldre tider kunde köpa och vad samma varumängd nu skulle betinga. Resultatet blir då i hög grad beroende på vilken vara det är som man lägger till grund. Exempelvis den ryktbara, s. k. andra Älvsborgs lösen på en miljon riksdaler betalades från svensk sida med koppar. Om därför denna vara lägges till grund, befinnes motvärdet i 1930-talets priser endast motsvara omkring $3\frac{3}{4}$ milj. kr. Men bönderna betalade den skatt som skulle möjliggöra skadeståndsbetalningen med råg, och om därför denna vara i stället lägges till grund, stiger motvärdet till ej mindre än $14\frac{1}{4}$ milj. kr, nära fyra gånger så mycket.

Är man då alldeles ur stånd att bilda sig en föreställning i nutida belopp om äldre tiders värdeförhållanden? Det förhåller sig ej så, men man måste lösa uppgifterna från fall till fall. Här några exempel.

Vill man veta det nutida värdet i pengar av en viss standard, så låter det sig göra att direkt jämföra inkomstställningen för socialt något så när likställda personer förr och nu. Vill man veta vad exempelvis existensminimum då och nu utgjorde i pengar, kan man jämföra kostnaden för ett hospitals-hjons underhåll förr och underhållet på ett nutida ålderdomshem. Underhållet var naturligtvis helt olika vid de två tillfällena, det beror på vad man kan kalla nationalinkomstens ändringar.

I många fall ger åter en jämförelse mellan sinsemellan samtida prestationers priser den bästa ledningen. Man kan exempelvis konstatera, att skatten för Älvsborgs lösen motsvarade ungefär $\frac{1}{9}$ av en årsskörd pr år och sedan försöka göra klart för sig vad det betydde för den tidens bönder att utöver annat avstå en så stor del av skörden. Räckvidden av de enorma överlåtelserna från staten i form av jord till högadeln under stormaktstiden får en mening, när det säges att egendomarnas sammanlagda årsavkastning för 22 släkter motsvarade 8 à $8\frac{1}{2}$ % av tidens statsbudget; enligt 1930-talets budgetförhållanden skulle det ha motsvarat gåvor på ungefär 65.000.000 kr om året. Man kan också säga, att årsbeloppet motsvarade ungefär 500 assessorslöner, relativt taget mer än samma antal byråchefslöner i nu.

På sådana vägar kan man komma att förstå något av den historiska verklighet som tar sitt uttryck i penningbelopp. Att förstå alltsammans torde alltid förbli en omöjlighet.

Vid den efterföljande supén lämnade museilektor *Mats Rehnberg* en kortfattad redogörelse för olika spel och lekar med mynt. Bl. a. visades ett flertal sätt att singla slant. En vanlig lek har i alla delar av landet varit att från ett visst avstånd kasta mynt mot en i marken nedsatt påle. Åtminstone ett par sekels anor har leken "kasta kronvägg", där man slänger mynten mot en vägg och tävlar i att få dem att studsas så långt därifrån som möjligt. I samband med demonstrationen av de olika lekarna lämnades även en redogörelse för vissa språkliga olikheter i benämningarna samt för de sociala miljöer, i vilka dessa lekar ha hört hemma.

Föreningarnas tack till professor *Heckscher* och museilektor *Rehnberg* framfördes av vice ordföranden i Föreningen för svensk kulturhistoria, professor *Martin Olsson*.

Östgöta tremänningars nattvardskärl

Av Björn Helmfrid

I de svenska landsskapsregementenas utrustning har sedan gammalt också ingått en uppsättning nattvardskärl förvarade bland förbandets trosspersedlar och omhänderhavda av vederbörande regementspastor. Under fälttåg med ofta återkommande omorganisationer och täta förflyttningar av förband ha nattvardskärlen mången gång kommit att försvinna från sin ursprunglige ägare och slutligen hamna på något helt oväntat ställe. Alldeles särskilt ofta torde detta hava varit fallet med sådana kommunionssärl, som tilldelats de mer eller mindre tillfälligt uppsatta förband, varmed den svenska krigsmakten sökte utfylla luckorna i de efter 1709 och 1712 alltmer glesnade leden.

Östgöta tremänningeregemente var ett av de mera bekanta reservförbanden från det stora nordiska krigets dagar. Det silver, ur vilket regementspastor lät utdela Herrans heliga nattvard till tremänningeknektarna, befinner sig för närvarande i Vaxholms kyrka — närmare bestämt inlåst i ett kyrkans bastanta kassaskåp. Det utgöres av en kalk, en patén och en oblatask, samtliga av silver. Kalken är dessutom helt förgylld, paténen förgylld på övre sidan och oblatasken förgylld invändigt samt ovanpå locket till mer än en femörings storlek, på lockets yttre kant och där askens väggar gå över i botten. Huru ha då dessa nattvardssärl kommit att hamna så långt från Östergötland, det landskap, som givit regementet dess namn och med sitt vapen, den gyllene gripen omgiven av fyra rosor, prytt samtliga kända av förbandets fanor?¹

Låt oss, innan vi besvara denna fråga, först se efter vad föremålen ha att förmåla om sig själva. I botten av samtliga kärl påträffar man tre grupper av inskrifter eller stämplor. Mest iögonenfallande är den inskription, vilken omtalar vart kärlet hörde: "Östgöthe Tremening Regimente A^o 1716." Bokstävernas stilisering och ordens stavning är på alla tre föremålen exakt

¹ R. Cederström, Svenska kungliga hufvudbanér samt fälttecken, i Meddelanden från Lifrustkammaren 2, Sthlm 1900, s. 148 ff.

densamma — samma hand har utfört dem. Med all sannolikhet har inskriften anbragts, då kärlden voro färdiga för leverans.

Vi skola därefter taga silverstämplarna i närmare betraktande. Egentliga stämplarna äro tre, vartill kommer den s. k. äldermanrankan, beviset på att silversmidet ifråga var fullödig.² Stadsstämpeln visar en högervänd S:t Eriksbild. Till vänster om denna står årsbokstaven *D*. Mästaren är alltså att söka i Stockholm 1716.³ Hans stämpel utvisar initialerna NHB arrangerade i ett klöverblad. Bland de i Stockholm vid denna tid verkande guld- och silversmederna förekommer endast en, på vilken denna bokstavsgrupp kan tänkas passa in, Niklas Hoffberg d. ä. Denne, göteborgare till börden, blev mästare i Stockholm, där han för första gången omtalas som silverarbetare den 8 oktober 1712. Han avled år 1746.⁴ Upmark känner två av Hoffberg utförda silversmiderna. Visserligen äro på dessa stämplarna icke identiskt lika dem på tremänningarnas kommunionssilver, men överensstämmelserna äro så stora att samme mästare måste förutsättas. På det ena av de från Hoffbergs hand stammande föremålen äro bokstäverna NHB medtagna, medan bokstaven B saknas på det andra. Dessutom äro bokstäverna i stämpeln ställda bredvid varandra. I bägge dessa fall äro emellertid bokstäverna utformade på samma sätt som i de äldre nattvardskärlens mästarstämpel. Det var, som Upmark framhåller, icke något ovanligt att en och samme mästare använde flera olika mästarstämplar.⁵

Stämpelgruppen på kalken är anbragt på fotens yttre, smala list, varigenom H i mästarstämpeln icke kommit med, S:t Eriksbilden fått främre delen av ansiktet bortskuren och årsbokstaven stympats.

Den tredje gruppen inskrifter är yngre och ger uppgifter om respektive föremåls vikt vid olika tillfällen, förmodligen visitationer.⁶ Yngst äro gramuppgifterna, för kalken 420, oblatasken 193 och paténe 70. De äldre viktsuppgifterna äro angivna i lod.

Södermanlands och Östgöta tremänningeregemente uppsattes redan i början av Karl XII:s krig. Men det upplöstes vid flera tillfällen och uppgick i andra förband för att fylla dessas vakanser. I samband med den militära aktivitet, som vidtog i och med konungens återkomst till Sverige i december 1715, träffades dock efter hand anstalter för att bringa upp landets samtliga regementen i full styrka. Södermanlands och Östgöta tremänningeregemente

² G. Upmark, *Guld- och silversmeder i Sverige*, Sthlm 1928, s. 3.

³ Upmark, a. a., s. 1 och 16.

⁴ Upmark, a. a., s. 94.

⁵ A. a., s. 6.

⁶ Se exempelvis Visitationsprotokoll 18/5 1848 i Vaxholms kyrkas arkiv. Där antecknas efter äldre inventarieförteckningar vissa viktsuppgifter (40 lod för kalken, samt 20½ lod för oblatask med patén). I marginalen är emellertid annoterat att vägning företogs 12 juli 1851, varvid kalken befanns hålla 31⅞, oblatasken 14½ och paténe 5¼ lod.

Fig. 1. Tremänningeregementets kalk, tillverkad 1716 av Niklas Hoffberg d. ä. Detta och följande foton ombesörjda av KAI:s fotodetalj.

till fot — namnet Östgöta tremänningeregemente tilldelades förbandet först på nyåret 1716⁷ — befann sig vid denna tidpunkt i ett långtifrån stridsdugligt skick. Enligt regementschefens, överste Gustaf Oxenstiernas, månadsförslag dagtecknat den 27 december 1715,⁸ var antalet vakanser icke mindre än 399, sålunda praktiskt taget halva styrkan. Också i utrustningen förefunnos åtskilliga brister.

Från och med nyåret 1716 vidtog ett energiskt organisationsarbete från Oxenstiernas sida. Kungl. påbud utgick om knektanskaffning genom värving och — vad som i detta sammanhang är av större betydelse — översten fick befallning att fullkomligt utrusta sitt regemente med alla slags tross-

⁷ Konungen till överste G. Oxenstierna, Ystad den 10 januari 1716. Riksregistraturet, Riksarkivet.

⁸ Krigsarkivet.

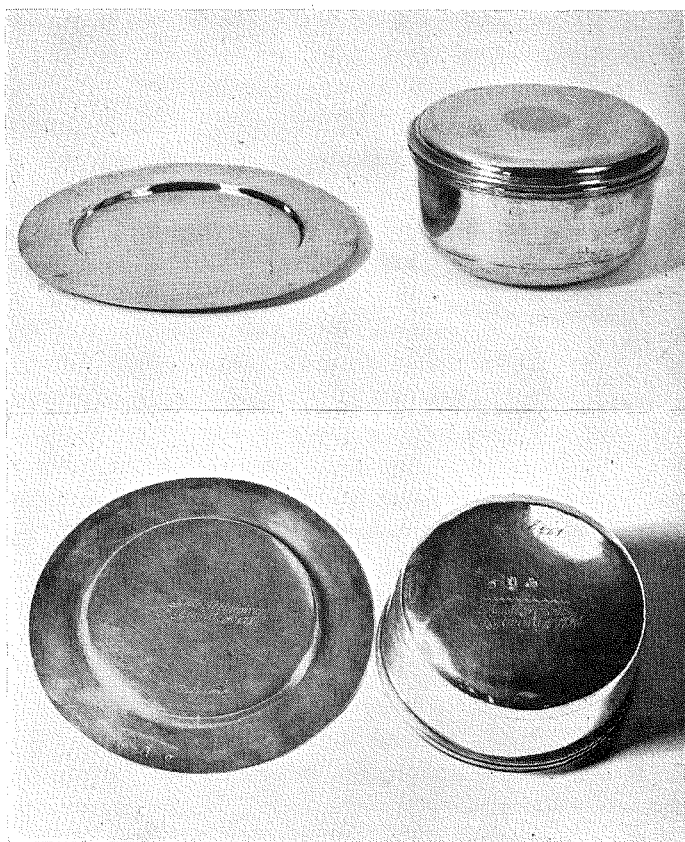

Fig. 2. Tremänningeregementets patén och oblatask sedda över- och underifrån. På undersidan synas silverstämplarna och inskriptionerna.

persedlar. Särskilt nämndes i den kungliga skrivelsen tält, kokkittlar, ammunitionsvagnar och packsadlar, men dess andemening var att regementschefen borde anskaffa allt hans förband kunde behöva. För detta ändamål borde kontrakt avslutas med "hwad köpman och handwärcare I bäst finne, för et skäligt pris". Kontraktet borde vara "betingat och til slut bracht innan utgången af februarii månad", varefter vidimerad kopia skulle insändas till Kungl. Maj:t i och för utanordnande av nödiga penningmedel.⁹

Oxenstierna grep sig genast verket an och kunde någon vecka senare meddela, att han var i full gång med att anskaffa utrustning till sitt rege-

⁹ Kungl. brev den 8 februari 1716 och konungen till Oxenstierna, Ystad den 28 januari 1716. Riksregistraturet, Riksarkivet. (Till tremänningeregementets historia återkommer jag utförligt i annat sammanhang.)

mente. Samtidigt gjorde han också en framställning till konungen om att få anskaffa "nu i byrjan — — nye fahnor, 2^{ne} fältkistor en stor och en liten, samt kalk och patén, som synes ware oumgängelige".¹⁰

Före februari månads utgång, såsom konungen bestämt, kunde Oxenstierna icke bliva färdig med avslutandet av leveranskontrakt med vederbörande hantverkare. I mitten av februari förhindrades han nämligen av sjukdom att uträtta något av betydelse i dessa ärenden. Opassligheten nödgade honom någon tid uppskjuta en planerad stockholmsresa, men omkring den 20 befann han sig i huvudstaden i och för underhandlingar med köpmän och hantverkare om inköp av munderingar och trosspersedlar. I en skrivelse till konungen av den 29 februari beräknar han att detta arbete inom 5—6 dagar skall vara "till richtighet bracht".¹¹ Någon gång under andra veckan av mars — i varje fall före den 15 mars — var Oxenstierna åter i Norrköping efter fullbordat värv. Bland hans första åtgärder efter hemkomsten märktes ombesörjandet av avskrifter till alla de kontrakt han avslutat i Stockholm och Norrköping rörande sitt regementes utrustande. Till "Kongl. Krigsexpeditionen" kunde han också både den 15 mars och en vecka senare översända begärda kontraktsavskrifter.¹² Säkerligen tager man icke miste om man gissar, att också ett avtal mellan Niklas Hoffberg och greve Oxenstierna befunnit sig bland dessa. Numera kan detta emellerid icke återfinnas.

Arbetet på de hos olika hantverkare beställda persedlarna satte genast i gång. Enligt de uppgjorda avtalen skulle leverantören erhålla halva köpesumman i förskott, medan återstoden utbekoms vid leveransen. Men det gick trögt med statsmakternas — i detta fall representerade av Statskontoret — utanordnande av erforderligt kapital. Landets finanser voro ju i det sjuttonde krigsåret ingalunda lysande. Ännu i mitten av maj — den 15 — hade Oxenstierna icke mottagit några pengar till utrustningskostnadernas gäldande, och då hade hantverkarna redan lagt ned kostnader på anskaffning av arbetsmaterial. En månad senare kunde han rapportera till konungen, att munderingar och trosspersedlar voro under "continuerligt arbete".¹³ Naturligtvis kunna vi icke veta huruvida regementschefen i sina berättelser om utrustningsarbetets fortskridande också inbegripit nattvardskärnen. Säkert är emellertid att dessa blevo färdiga under loppet av 1716.

Samtidigt med utrustningsarbetet pågick den personella reorganisationen och på eftersommaren 1716 kunde regementet för första gången på mycket

¹⁰ Oxenstierna till konungen, Norrköping den 7 februari 1716. Överstars skrivelser, Riksarkivet.

¹¹ Överstars skrivelser, Riksarkivet.

¹² Oxenstierna till konungen, Norrköping den 15 maj 1716. Överstars skrivelser, Riksarkivet.

¹³ Oxenstierna till konungen den 17 juni 1716. Överstars skrivelser, Riksarkivet.

länge sammandragas på ett ställe för gemensam exercis. Den 8 september tågade Östgöta tremänningar in i Södertälje, där de kommo att kvarstanna till omkring den 10 november.¹⁴ Ehuru något bevis för saken icke är möjligt att förebringa, torde man kunna antaga att regementspastorn, Niklas Busk, här för första gången fått tillfälle att utdela Herrans heliga nattvard ur regementets nya kommunionssärl.

Under hela 1717 låg regementets huvuddel kvar på rotarna. Först på sensommaren följande år sammandrogs åter förbandet, denna gång till Nyköping, där inmarschen ägde rum den 27 augusti.¹⁵ Någon gång omkring månadsskiftet september—oktober bröt regementet upp för att förflyttas till Stockholm och förstärka dess garnison. Den 6 oktober tågade förbandet in i huvudstaden, där det inkvarterades.¹⁶ "Wachter, arbetz påster och commenderingar" hörde då liksom nu till garnisonstjänstens tämligen trista enahanda. En och annan gång var det emellertid litet mer högtidligt med kyrkparad på dåvarande Norrmalmstorg eller med nattvardsgång. Att regementets nattvardssilver under denna tid varit i bruk kan man sluta sig till av denna notis i regementsrapporten för den 15 oktober: "I denne wecka blifwer ingen comunion."¹⁷

I Stockholm kvarlåg regementets huvuddel hela 1719. De stora händelserna detta år voro paraderingen vid Karl XII:s begravning i slutet av februari och deltagandet i striderna vid Stäket den 13 augusti.

Såväl under denna sommar som närmast föregående höst hade en mindre avdelning ur Östgöta tremänningar varit förlagd till Vaxholms skans, som således nu för första gången kommit inom regementets sfär.¹⁸

Även under större delen av 1720 kvarlåg tremänningarna i huvudstaden men flyttades under vintern 1720—21 ut till kvarter i Stockholms län och Roslagen, varest man skulle åtnjuta "huusmans kåst och utforning på landet".¹⁹ Avlöningsförhållandena voro fortfarande ytterligt otillfredsställande. Många av officerarna sökte avsked eller begärde sig till andra, bättre gynnade förband. Även regementspastorn, Niklas Busk, vilken i februari månad 1720

¹⁴ Östgöta tremänningsregemente, Förslag och rapporter 1716. Krigsarkivet.

¹⁵ Oxenstierna till konungen, Norrköping den 20 och Nyköping den 28 augusti samt konungen till Oxenstierna, Krigsexpeditionens registratur den 25 augusti 1718, Riksarkivet.

¹⁶ Oxenstierna till konungen den 25 september och 11 oktober 1718. Överstars skrivelser, Riksarkivet.

¹⁷ Förslag och rapporter, Krigsarkivet.

¹⁸ Krigskollegii brevböcker 1718 flerstädes och Oxenstierna till Ulrika Eleonora den 4 juni 1719, Överstars skrivelser, Riksarkivet.

¹⁹ Kungl. förordning den 4 oktober 1720. Krigsexpeditionens registratur, Riksarkivet. Att ordern verkligen åtföljdes framgår av Krigskollegii koncept över utgående handlingar den 7 november, där landshövding Törnflycht aviseras om att förbandet bryter upp den 21 november och har proviant med sig till den 25 november. Krigsarkivet.

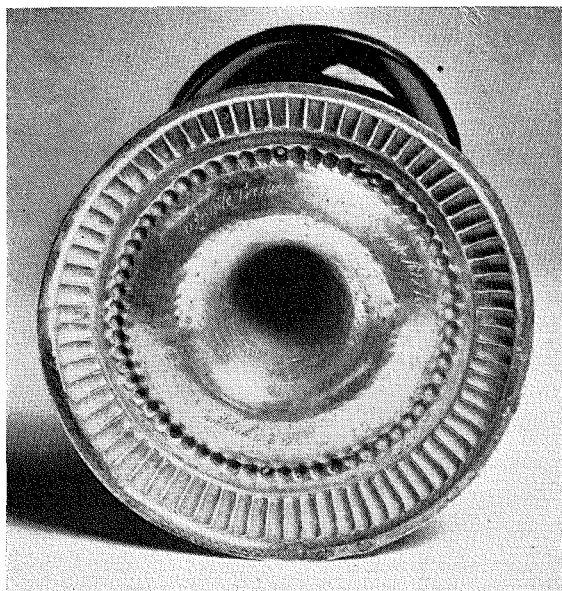

Fig. 3. Kalkens botten med inskriptioner och (på den mot bordet vända delen av kantlisten) silverstämplar.

uppgav sig hava varit vid förbandet "snart half fierde åhr", såg sig nödsakad söka något ledigblivet pastorat i Uppland. Han hade därvid sin regementschefs varma rekommendationer — han hade skött sin befattning "med besynnerlig fljt, trohet och njtälskan til hela Regimentets nöije", framhöll Oxenstierna, numera sedan snart ett år tillbaka generalmajor, i ett underdånigt memorial, daterat i Stockholm den 5 februari 1720.²⁰ Den närmaste anledningen till den oxenstiernska framställningen till drottningen — vilken i sin tur hos konsistorium i Uppsala rekommenderade Busk till något ledigt pastorat — var att regementspastor och hans kamrater inom regementsstaben, fältskären och kommissarien, i en skrivelse till sin chef hade målat sitt tillstånd i dystra men säkerligen icke överdrivet mörka färger. "Wårt för tjden torftige och aldeles miserable tillstånd" gör det fullkomligt omöjligt att vidare "subsistera", hette det bl. a. i deras supplik till greve Oxenstierna. "Wårt högstbeträngde tilstånd" tål inte vidare dröjsmål med utbetalandet av våra innestående löner, "emedan wi, förwthan hwad til vårt lifs wppehälle erfordras, af wåre creditorer stundelⁿ plägade och trengde blifwa". Hittills hade man fått försöka draga sig fram genom krediter hos köpmännen. Till sist hade man måst tillgripa de privata ägodelar, guld, silver och husgeråd,

²⁰ Överstars skrivelser, Riksarkivet.

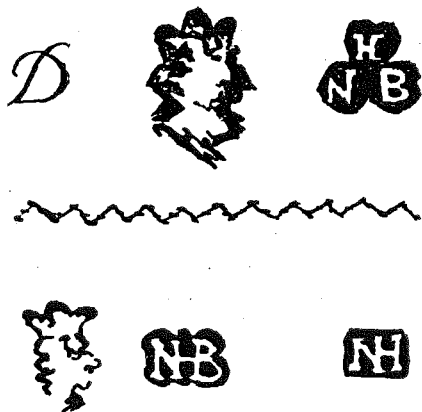

Fig. 4. Övre raden visar silverstämplarna på tremänningarnas nattvardskärl i ungefär 3 gångers förstoring. Från vänster årsbokstav, stads- och mästarstämpel. I mitten äldermanrankan. I undre raden synas ett par andra av Hoffberg begagnade stämplor.

som man till äventyrs ägt, ”så at wj nu aldeles intet hafwa öfrigit, wthan wåre kläder, böcker och hwad eljest til behörigt förrettande af wåra embetes sysslor aldeles omistligt är”.²¹

I det tillstånd regementet befann sig hade förvisso pastor Busk talrika tillfällen att tala tröstens ord till soldater och officerare. Regimentets nattvardskärl voro säkerligen att räkna bland de allra omistligaste av tremänningeregementets tillhörigheter.

Tidigare hava vi av en liten notis från 1718 fått besked om att kommunionsgång förekom, då regementet låg i fält. 1720 få vi emellertid utförligare uppgifter.

Nattvardsgången under den karolinska tiden — och långt senare — var en mycket viktig förrättning. 1686 års kyrkolag innehöll utförliga bestämmelser om detta ”helighetsverk”. Åtminstone ”tre eller fyra resor om året” borde man bereda sig att ”undfå och annamma detta heliga sakrament till trons styrka och sina själars eviga salighet”.²² Samma norm synes — helt naturligt för övrigt — hava gällt krigsfolket. Från 1720 och 1721 ha vi några rekvisitioner på nattvardsvin och oblater bevarade. Den första av dessa är

²¹ Regementspastor N. Busk m. fl. till Oxenstierna och Ulrika Eleonora den 17 februari 1720. Bilagda Överstars skrivelser, Riksarkivet.

²² Litzell-Leufvén, Sveriges kyrkolag av år 1686, s. 51.

daterad i Stockholm den 29 februari 1720.²³ Pastor Busk vänder sig där till sin regementschef med en framställning av följande lydelse: "Såsom tiden allaredan förhanden är, på hwilken detta Kongl. Regimentet första gången i detta år kommer at begå Herrans Högvördiga Nattwardh, och man intet hafwer, hwad elliest til ett så heligt värks administrerande nödigt wara bör" anhålles i ödmjukhet att regementschefen måtte anskaffa "efter wanligheten" 10 kannor vin och 1000 oblater. Redan samma dag avsände Oxenstierna till Krigskollegium en begäran om skyndsamt utanordning av pengar till anskaffande av det begärda, "hälst emedan nu ingen förskiutande regementz-cassa, finnes wed regementet och jnstundande torsdag som är d 3 martj jnfaller dagen på hwilken lijfcompagnietz undersorterande komma att comuniceras".²⁴

Kollegiets resolution på skrivelsen blev bifallen. Kamreraren Röök fick i uppgift att göra upp en beräkning av kostnaderna och sedan dessa summerats begära erforderliga penningmedel genom Statskontoret. Då hans lilla uträkning visar att nattvarden som regel utdelades en gång i kvartalet under året, må den här anföras in extenso:

"Til et quartal uppgår 10½ kanr wijn à 2 d smt kannan	—21
1064 oblater à 8 öre 100de	— 2,21
	23,21

För hela året belöper 94 d smt."

Röök har i sin beräkning utgått icke från den av Busk uppgivna personalstyrkan, utan normalstyrkan vid ett fotregemente.

Krigskollegii framställning till Statskontoret angående vin- och oblatanslag för hela året synes emellertid icke hava bifallits. Instundande torsdag, heter det i ett memorial från Oxenstierna till kollegiet den 22 augusti, skall nattvarden åter begås vid regementet och även denna gång saknas medel till kommunionssakernas anskaffande. Tolv dagar tidigare hade pastor Busk stött på sin regementschef att det åter behövdes 10 kannor vin och 1.000 oblater till helighetsförrättningen. I Krigskollegii beslut hette det att 20 daler silvermynt skulle utanordnas, "så för thenne som flera gånger".²⁵

I begynnelsen av år 1721, närmare bestämt den 9 januari, lämnade greve Oxenstierna sin post som regementschef, samtidigt som han utnämndes till

²³ Krigskollegii brevböcker 1720:4. Krigsarkivet.

²⁴ Ibidem. Krigskollegii skrivelse i ärendet till statskontoret återfinnes i Krigskollegii kansli, koncept över utgående handlingar den 1 mars 1720. Krigsarkivet.

²⁵ Busk till Oxenstierna den 10 augusti och Oxenstierna till Krigskollegium den 22 augusti 1720, Krigskollegii brevböcker 1720:4. Krigsarkivet.

chef för Upplands regemente till fot. Samma dag utfärdades kunglig fullmakt för överste Axel Mac Dougall (Duwall) att vara chef för Östgöta tremänningar.²⁶ Sin nya befattning kunde emellertid Mac Dougall icke tillträda förrän fram på våren. Anledningen var att han länge vistats utrikes — i London.²⁷ Befälet över tremänningarna fördes tills vidare av överstelöjtnant von Bocken.²⁸ När överste Mac Dougall i maj övertog det direkta befälet återstod icke lång tid för regementet. Krigsslutet var icke alltför avlägset och det kunde väntas att de tillfälliga regementena skulle upplösas.

Det var vare sig någon inbringande eller angenäm syssla den liksom generalmajor Oxenstierna skuldsatte nye översten fick övertaga. Bland bekymren för förbandet var som vanligt personalens ekonomiska förhållanden mest framträdande. Upprepade gånger fann sig Mac Dougall, liksom förut Oxenstierna, föranlåten att ingå med klagomål till regeringen. En odaterad framställning, sannolikt avsend omkring 1/2 1721 och närmast föranledd av en petition undertecknad av sex kompanichefer, är härutinnan belysande. Under hänvisning till den rådande svåra nöden begär översten att inestående löner måtte utbetalas. I marginalen av hans skrivelse — den är behandlad av regeringen den 8 februari — är kort och gott antecknat: "Härtill ähr inge medel att tillgå".²⁹

Under våren, närmare bestämt någon gång mellan den 15 och 27 april, förflyttades hela regementet ut till Vaxholm, där det skulle ligga i kvarter ända till sin upplösning på senhösten samma år.³⁰

I samband med utflyttningen till ny förläggningssort fick regementet åter intaga den heliga nattvarden. "Såsom effter höga öfwerhetens anordning och befallning, Östgöta Tremening infanterie regementet kommer att campera wid Waxholmen, ock så länge wälbem.^{te} Regemente dersammastädes wistas, omgängel.ⁿ ehfordras hwad til Herrans Nattwards administrerande fulkomb.ⁿ wara bör; Altså är härmedelst min tienst-hörsammaste begäran, det behagade Wälborne Hr Majoren gunstigast draga försorg, att nödigt communion wijn ock oblater för regementet förskaffas må", anför Niklas Busk i en inläga till major Carl Johan Palmhielm, vilken tillfälligtvis förde befälet över förbandet. Denna gång skulle med hänsyn till regementets styrka icke

²⁶ Kungl. fullmakter för Oxenstierna och Mac Dougall den 9 januari 1721, Krigsexpeditionens registratur. Riksarkivet.

²⁷ Se till exempel Mac Dougalls skrivelser till Drottningen i början av 1721, Överstars skrivelser, Riksarkivet.

²⁸ Ett flertal memorial undertecknade av von Bocken i Krigskollegii brevböcker 1721: 4.

²⁹ Mac Dougall, underdånigt memorial, Överstars skrivelser. Riksarkivet.

³⁰ Tidpunkten framgår av skrivelser till Krigskollegium daterade den 14 och 15 april i Stockholm och den 27 april i Vaxholm. De bägge förstnämnda komma nedan att utförligare omnämnas. Krigskollegii brevböcker 1721: 4. Riksarkivet.

behövas mer än 8 kannor vin och 800 oblater.³¹ Palmhielm lät redan följande dag en framställning i ärendet gå vidare till Krigskollegium. Han begärde där vin och oblater till "1sta Terminen". Beskedet blev att denna gång 15 daler silvermynt utanordnades. Om någon del av summan bleve över, borde den "besparas till härnäst".³²

Under vistelsen i Vaxholm förde tremänningeregementet en tynande tillvaro. Leden tunnade alltmera ur. Antalet vakanser närmade sig 400. Avgångna officerare ersattes icke.³³

Före fredsslutet skulle tremänningarna ännu en gång få begå nattvarden. Regementspastors och överste Mac Dougalls framställningar om erforderliga penningmedel äro daterade i Vaxholm 3 augusti, respektive Stockholm den 8 augusti, där Mac Dougall för tillfället befann sig. Denna gång utanordnades av Krigskollegium blott 12 daler silvermynt för ändamålet.³⁴

Nystadsfreden undertecknades i slutet av augusti och därmed voro tremänningeregementenas dagar räknade. Östgötarnas fick sin dödsdom efter tre månader. Den var ställd till fältmarskalken Dücker och lydde: "Emedan nu efter sluten fred och wid Statens indragning Öfwersten Duwalts härtills anförtrodde Infanterie Regimente Östgiöta Tremänningar kommer att understickas; Altså är här med Wår nådige willie och befallning att I fordersamast munstren det samma, completerande sedan där af General Majorens Thure Horns Regimente. Men det öfriga manskapet hafwen I att aflefwera till recruter för vårt Lijf garde."³⁵

Den exakta tidpunkten för regementets upplösande kan icke angivas, men man tager knappast miste, om man anger tiden till den 23 november eller dagarna närmast därefter. Anledningen härtill är denna. Då Dücker i enlighet med det kungliga påbudet förrättade sin sista mönstring av regementet och i samband därmed vidtog åtgärder för dess upplösning, använde han sig av den i juli månad samma år upprättade generalmönsterrullan. I dess annotationskolumn påträffas två olika handstilar, den ena använd vid de sedvanliga notiserna i samband med generalmönsterförrättningar — "praesens", "siuk", "com." o. s. v. — den andra för uppgifter om knektarnas avskedande eller överföring till det hornska regementet, respektive Livgardet — "under Horn", "under gardet". Med samma handstil som i sistnämnda fallet har också an-

³¹ Memorial från Busk till Palmhielm, Sthlm den 14 april 1721. Krigskollegii brevböcker 1721: 4. Krigsarkivet.

³² Palmhielm till Krigskollegium, Stockholm den 15 april 1721, Krigskollegii brevböcker 1721: 4. Krigsarkivet.

³³ Generalmönsterrullor samt rapporter och förslag 1719—21. Östgöta tremänningars arkiv. Krigsarkivet.

³⁴ Krigskollegii brevböcker 1721: 4.

³⁵ Konungen till Dücker den 20 november 1721, Krigsexpeditionens registratur. Riksarkivet.

märkts att soldater rymt. Då datumangivelserna för dessa rymningar gå fram till och med den 22 november, torde Östgöta tremänningars "dödsdag" kunna sättas till ovan angivna tidpunkt.

Sedan väl personalen så att säga undanstökats, återstod materielen, som icke följde med till Horns regemente eller Livgardet. Överste Mac Dougall erhöll order att inkomma med rapport till Krigskollegiet över vad som fanns. Redan den 7 december hade han sitt "generalförslag" över alla munderingspersedlar vid regementet klart. I sitt underdåniga memorial meddelade han att varje kompanichef på anbefalld plats komme att verkställa avlämning av det han hade och samtidigt begärde översten att manskap måtte kommenderas att biträda med hämtning och inlämning av persedlarna. Mac Dougalls bifogade förslag "utwijsar, hwad gewähr och monderingar dett aflewererade manskapet med sig hafft, och hwad ännu till aflewererande öfrigit befinnes . . ."

I ena hörnet av det vidlyftiga papperet påträffas en förteckning av för oss stort intresse:

Efterföljande Comonions Saker äro i behåld, Nembl ⁿ	
Een förgylt silfwerkalk	—I st
Een silfwer ask till oblaternas förwarande	—I
Een silfwer patén	—I
Ett brunt fodral	—I
Eett gl ^t kalkkläde	—I
Een tenkalk	—I
Een ask dertill af tenn	—I
Een paten äfven	—I ³⁶

Uppgifterna i detta förslag äro ju högst överraskande. Tremänningsregementet har tydligen haft icke blott den av oss hittills kända, av förgylt silver smidda uppsättningen nattvardskärl, utan också en enklare — av tenn. Var denna hamnat är emellertid höljt i dunkel — åtminstone tills vidare.

På den Mac Dougallska skrivelsen resolverade Krigskollegium att krigskommissarie Busk och krigsfiskalen Ellis skulle besiktiga persedlarna då de överlämnades till Stockholms stora rustkammare. Till dessa bägge herrar skulle också översändas ett utdrag ur överstens memorial och en lista på persedlarna. Rustmästaren vid rustkammaren, Cornelius Starbus, skulle få order mottaga dem enligt förteckningen.³⁷

Redan den 9 december förelägo Krigskollegii order till Busk och Ellis samt Starbus. Ordern till den sistnämnde återfinnes såväl i Krigskollegii kanslis koncept över utgående handlingar som dess registratur, medan skri-

³⁶ Mac Dougall till Krigskollegium, Sthlm den 7 december (originalet har av misstag den 6 november) med samma dag undertecknat generalförslag. Krigskollegii brevböcker 1721:4. Krigsarkivet.

³⁷ Ibidem.

velsen till de bägge förstnämnda endast föreligger i registraturet. Inledningen är i bägge handlingarna — fränsett obetydliga ortografiska variationer — exakt lika: "Emedan de på hosgående förteckning opförde monderings-gewär, tråss och under persedlar, hwilka tillhördt det nyl. indragne Östgiöte 3me reg. til foot", (konceptet till Starbus fortsätter så), "genom Öfw. Dougalls försorg nu komna til rustkamaren at afleweweras; altså beordras Eder här med att emottage dem til förwar, sedan de wid lefwereringen blifwit af Krigscommissarien Busch och krigsfiscalen besichtigade likmätigt wåre nu till dem afgående ordres derom." I skrivelsen till Busk och Ellis framhölls att de efter förrättningen ifråga skulle inkomma till Kollegiet med "berättelse om persedlarnas beskaffenhet".³⁸

Tyvärr äro de räkenskaper, i vilka vi borde hava kunnat följa nattvardskärnen mycket defekta. Sålunda gå rustkammarräkningarna från Stockholms stora rustkammare för året 1721 blott fram till och med maj. I denna volym hade man eljest kunnat wänta sig att finna någon handling med rustmästare Starbus kvittens på den materiel, han omhändertagit från överste Mac Dougalls regemente.³⁹ Det närmast följande året saknas helt och hållet. Först 1723 års räkenskaper finnas i behåll, av allt att döma i ganska fullständigt skick. I början av volymen finnes förtecknat allt vad som den 1 januari 1723 förvarades i rustkammaren. Under rubriken "Communiions Saaker" förtecknas följande silverföremål, 5 paténer, 4 oblataskar samt 5 kalkar. Av särskilt intresse är notisen om kalkarna: "hwaraf 2^{ne} förgylta med futral". Som vi minnas, var tremänningarnas nattvardskalk förgylld. Men varför har då icke inventarieförteckningen anmärkt något om patén och oblatask? Fann man dessa i jämförelse med de större och vackrare kalkarna av mindre intresse eller brydde man sig inte om att anteckna partiell förgyllning?

Gå vi till nästa volym bevarade rustkammarräkningar — den för 1725 — finna vi där bland nattvardskärl upptagna just samma antal silverföremål som 1723. Nu anges däremot icke något som helst om förgyllning på några kärl. Vi torde icke göra oss skyldiga till någon alltför vågad slutledning, om vi antaga att de i Starbus lista 1723 och 1725 upptagna silversakerna bland sig också räknade dem, som en gång tillhört Östgöta tremänningeregemente. I de bägge nämnda rustkammarräkningarna upptagas också under rubriken "af Tenn" en sats kommunionskärl — kanske den sats, vilken 1721 medtogs av Mac Dougall i hans förteckning till Krigskollegium.

För att bättre kunna följa tremänningesilvrets vidare vandringar, skola vi

³⁸ Krigskollegium till Starbus den 9 december 1721. Krigskollegii kansli, koncept över utgående handlingar, samt samma myndighet till Busk och Ellis samma dag. Krigskollegii kansli, registratur över utgående handlingar. Krigsarkivet.

³⁹ Krigskollegii arkiv, artilleridepartementet, G. Räkenskaper, Stockholms stora rustkammare, rustkammarräkningar 1721.

först taga kännedom om en inventarieförteckning upprättad av kyrkoherde E. Holmén i Vaxholm. Förteckningen hade uppgjorts den 22 april 1795 och skulle ligga till grund för den visitation ärkebiskopen Uno von Troil ämnade förrätta i församlingen i början av maj (2—5 maj). Under rubriken "Kyrkans Skrud och Meubler. Silfwer", uppräknas bl. a. "1 st: Stor Kalk förgyld af år 1716. Påstås af wederbörande tilhöra fästningen." Efter ytterligare uppräknig av silverföremål tillhöriga kyrkan uppges vidare att "Desse persedlar äro i förwar hos Rådmanen och Kyrkorådet Eric Falk".

Ytterligare någon sida längre fram i förteckningen inhämtas följande upplysning: "1 st Oblat ask och Paten desse persedlar äro emottagne i förwar af Tygskrifwaren Herr Jacob Essén, enligt dess gifne betyg af den 23^{dje} Maji 1792." Med mycket fin stil har till denna uppgift fogats anteckningen: "Påstås af wederbörande tilhöra Fästningen." Detta viktiga tillägg har preciserats ytterligare därigenom att man på ömse sidor om den följande rubriken "Tenn" ditskrivit orden "Neml Oblatasken och Paten".⁴⁰

Inventarieförteckningen av 1795 ger oss sammanhang i problemet. Det är i Vaxholms fästning, som vi i fortsättningen ha att söka följa tremänningsarnas nattvardssilver. Kyrkoherde Holmén's förteckning tillåter vidare en annan slutsats av intresse — de tydligen efter förteckningens uppgörande ditskrivna notiserna, vari nattvardskärlen av "vederbörande" påstods tilhöra fästningen, kunna förmodas hava kommit till vid det tillfälle, då ärkebiskopen besiktigade kyrkans silver. Tills vidare lämna vi det senare förhållandet åsido för att ur de från Vaxholms fästning mycket sparsamt bevarade handlingarna söka få reda på tidpunkten, då östgötasilvret åter fann vägen ut till Vaxholm.

I Krigsarkivet, bland artilleridepartementets räkenskaper från Vaxholm, återfinnas inventarieförteckningar från fästningen för åren 1718—20, 1728, 1740, 1749 och 1767. I regel äro dessa förteckningar upprättade i samband med byte av kommandant eller tygskrivare.⁴¹ I inventarieförteckningen av den 16 september 1740 dyka våra nattvardskärl upp. Under rubriken "Slåtts Förrådet. Skansen" äro upptagna en silverkalk, en oblatask och en patén, samtliga föremål förgyllda. Dessutom hörde till satsen ett fodral och ett kalkkläde av "nättelduk". Knappast något tvivel kan råda om att vi här återfunnit tremänningsilveret! Detta måste således någon gång mellan 15 oktober 1725, då den ovan citerade rustkammarräkningen är dagtecknad, och den 16 september 1740 ha överförts till Vaxholms fästning. Men kanske kunna vi göra tidsgränserna därvidlag än snävare. I Vaxholmsräkenskaperna för 1728 saknas i den den 5 juli upprättade förteckningen över inventarier

⁴⁰ Waxholms kyrckibok, signum K 1 N° 1. Uppsala landsarkiv.

⁴¹ Krigskollegii arkiv, Artilleridepartementet, G. Räkenskaper, III b, Vaxholm.

helt och hållet kommunionskärl. I den närmast efter 1725 bevarade volymen räkenskaper från Stockholms stora rustkammare, vilken hänför sig till 1734, har ur förteckningen över nattvardskärl utgått två satser silver. Medan föregående inventarium upptog 5 kalkar, 5 paténer och 4 oblataskar, finnas nu endast respektive 3, 3 och 2. Tenssatsen är emellertid kvar. Sist anförda förteckning säger naturligtvis icke mer än att två omgångar nattvardssilver lämnat rustkammaren. Ingen uppgift om vart de utlämnats, är bevarad. 1734 års räkenskap upplyser icke huruvida något av de i rustkammaren fortfarande befintliga nattvardskärlen varit förgyllt. Som vi ovan sett, spelar emellertid detta mindre roll, då någon konsekvens därvidlag icke iakttagits. Måhända våga vi då antaga att en av de från rustmästare Starbus utlämnade satserna nattvardssilver verkligen varit tremänningarnas. I så fall skulle dessa hava hamnat i Vaxholm någon gång under tiden mellan den 5 juli 1728 och nyårsdagen 1734, då återopade förteckning upprättats.

Nu uppställer sig först frågan, varför ha nattvardskärlen hamnat i Vaxholms fästning? Därefter frågar man sig, huru hava silversakerna överlämnats till fästningen från Stora Rustkammaren? Med andra ord huru ställde sig äganderättsförhållandena?

Först några reflexioner kring den första frågan. Under årtiondena närmast efter det stora nordiska kriget pågingo ganska omfattande arbeten på befästningarna vid och kring Vaxholm. Som arbetstrupp kommanderades kontingenter ur de indelta regementena; i regel rörde sig styrkan ur ett och samma förband om 500 man. Arbetena pågingo vanligen under de varma månaderna på året — mitten av april till och med början av oktober. "För predikande och sakramentens utdelande till arbetsmanskapat" förordnades av konungen redan den 25 april 1726 skolmästaren Lars Betulander i Vaxholm. Under de sex sommarmånaderna ålades han att mot bataljonspredikants fälttraktamente "sörja för truppens själavård".⁴²

I detta sammanhang måhända det kan hava sitt intresse att taga del av ett kyrkorådsprotokoll från Vaxholm fört vid sammanträde den 4 juli 1727, således året efter det magister Betulander förordnats att sörja för arbetsmanskapets nattvardsgång. Vaxholms församling har icke ansett sig hava råd att hålla fästningen med vin och oblater. Av den anledningen hade framställning gjorts till Krigskollegium om ett förskott om 240 daler silvermynt avsett att räcka för 10 års behov av vin och oblater till artillerimanskapat i fästningen. Församlingens framställning avslogs och kyrkorådet ansåge, då medel saknades, för sin del det då bäst att truppen fick sin nattvard i Stockholm. Undantag kunde dock göras för de sjuka, vilka mot erläggande av "vinpenningar" kunde få sina "salighetsmedel" ute i Vaxholm.⁴³

⁴² Eriksson, Fortifikationens historia IV: 2, s. 227.

⁴³ K III nr 1, Uppsala landsarkiv.

Av detta kunna kanske vissa slutsatser dragas. Artillerimanskapet var tydligen för själavård hänvisat till Vaxholms kyrka. Förmodligen hade man heller icke någon präst på fästningen. Arbetstruppens tillfällige pastor var uteslutande avsedd för dennas andliga vård. På fästningen torde då icke hava funnits några nattvardskärl, emedan man i motsatt fall säkerligen arrangerat nattvardsgång och anskaffat vin och oblater genom kommandantens försorg. Med detta synes ju också de ovan angivna tidsgränserna för tremänningsilverrets överflyttande till Vaxholm väl stämma. Då emellertid ytterligare källmaterial saknas, måste vi nöja oss med dessa antydningar.

Med den betydande numerär till vilken den sammanlagda personalstyrkan i och omkring Vaxholm uppgick uppstod tydligen ett starkt behov av tillgång på egna nattvardskärl och så torde kommandanten ha gjort en framställning till Krigskollegium att få sig kommunionssilver tilldelat.

Därvid får man väl hålla det för sannolikt att rustmästare Starbus genom kollegiet fått utlämningsorder på en uppsättning nattvardskärl av dem, han hade i sitt förråd. Antingen det nu var slumpen, som kom honom att välja tremänningsilverret, eller rustmästaren ännu hade ett minne av att just detta redan förut varit i Vaxholm, måste naturligtvis lämnas därhän.

Och huru ställde det sig nu med äganderättsförhållandena — den andra frågan, vi uppställde? Säkerligen voro nattvardskärnen efter tremänningsarnas upplösning att betrakta som statlig tillhörighet och staten i detta fall representerad av Kungl. Krigskollegium som den högsta militära förvaltningsmyndigheten. Överlämnandet till Vaxholms fästning har med sannolikhet haft formen av en utlåning mot vederbörligt kvitto. Nyttjanderätten överfördes på kommandanten men äganderätten kvarstod på staten. Ett starkt stöd för denna uppfattning synas Vaxholms kyrkas inventarieförteckningar från 1865, 1877, 1889 samt 1897 ge. Den siste april 1865 heter det sålunda om nattvardssilverret att det tillhörde Kungl. Maj:t och Kronan samt skulle redovisas inför arméförvaltningen.⁴⁴ Samma uppgifter gå igen i de följande, redan omnämnda förteckningarna.

Men vi återgå till nattvardskärlens fortsatta öden under 1700-talet, sedan de väl hamnat ute i Vaxholm. Självfallet ha de varit i bruk under somrarna, då arbetstrupp legat där, såväl som under vintrarna, då endast garnisonen funnits på platsen. Som ett kuriosum kan nämnas att det är högst sannolikt att östgötar på 1730-talet mottagit nattvardsvinet och oblaten ur det gamla tremänningseregementets kalk och patén. Under åren 1732—34 och 1736 låg nämligen en arbetsstyrka ur Östgöta infanteri vid Vaxholm.

⁴⁴ Visitationsprotokoll den 30 april 1865 i volymen visitationsprotokoll 1805—97 i Vaxholms kyrkas arkiv.

Så småningom kom nattvardssilvret att hamna i Vaxholms kyrka. Ej heller här kan den exakta tidpunkten fastställas — källmaterialet företer alltför stora luckor. Före 1745 kan det väl knappast hava kommit i kyrkans händer. I varje fall är det icke upptaget i detta års inventarium.⁴⁵ Någon gång mellan 1745 och 1795 ha vi att söka förändringen i förvaringsplats för tremänningsilvret. Under mellantiden finnas nämligen inga kyrkliga inventarieförteckningar i behåll från Vaxholm. Att nattvardskärnen under hela tiden, exempelvis 1749, 1753 och 1767, fanns upptaget i förteckningar över fästningens tillhörigheter,⁴⁶ spelade, som vi i det följande skola se, icke någon roll.

Vi övergå härmed till 1795 års inventarieförteckning och skola med tillhjälp av dess uppgifter söka reda ut vad som ligger bakom dem. Närmast av intresse är att följa tilldragelserna vid ärkebiskopens visitationsförrättning. Originalprotokollet, fört vid visitationstillfället, finnes i Uppsala landsarkiv. Som bilaga till en skrivelse från dåvarande kommandanten, överstelöjtnant Ehrenström, ställd till Krigskollegium och daterad i Vaxholm den 2 juni 1795, medföljer dessutom en vidimerad avskrift av andra paragrafen i det vid förrättningen den 4 maj förda protokollet.⁴⁷ Bägge handlingarna äro verbalt, om än ej ortografiskt likalydande. Samma dag, heter det där,

”Omförmälte Herr Ärke Biskopen at Herr Öfverste Lieutnanten och Commendanten Ehrenström tilkänna gifvit, at den vid kyrkan befintlige, och nu i bruk varande kalk, icke tillhörde Waxholms kyrka utan garnizon, och vore å alla inventarier från fästningen till Kongl: Krigskollegium uptagen, äfven som sådant utaf påskriften derå, Östgöta Tremännings Regemente År 1716 voro at finna, hvaremot en kyrkan tilhörig mindre kalk utantill oförgyld på fästningen befunnos, och som garnizonens communion silfver, jämte flere vid fästningen nödiga inventarier af Kongl. Krigscollegium blifvit infortrade hade Herr Öfverste lieutnanten velat detta anmäla. Wid undersökningen härom befants, at denne kalk i kyrkans äldre inventarier icke vore uptagen ehuru sådant skedt i de nyare, och fant hvarken Herr Ärke Biskopen eller de närvarande skäl bestrida garnizonen ägande rättigheten till den samma. Men då den såsom större än den å fästningen befintliga, blifvit till kyrkan lemnad, såsom varande ey mindre garnizonens än Waxholms församlings kyrka, garnizonen och de ofrige invånare här i staden, utgorde en gemensam församling, och kalken ej mindre af garnizonen än dem vid communionen nyttjades, samt den på fästningen förvarade mindre kalk, är försliten och otillräcklig till utdelning kring altar disken; hoppas man at Kongl:Krigscollegium icke gör något anspråk derå, utan så länge garnizonen i Waxholms kyrka nyttjar sina salighets medel tillåter kalken till vanl. bruk där quarblifva, om Herr Öfverste lieutnanten och Riddaren benäget täcktes detta där anmäla.”

⁴⁵ Waxholms kyrckibok, K 1 No 1, Uppsala landsarkiv.

⁴⁶ Krigskollegii arkiv, Artilleridepartementets räkenskaper, G. Räkenskaper. III b. Vaxholm. Krigsarkivet.

⁴⁷ K I nr 2, Uppsala landsarkiv samt Krigskollegii arkiv, Fortifikationsdepartementet, inkomna handlingar serie E, bilaga till nr 2391, Krigsarkivet.

Protokollet är undertecknat av kyrkoherde E. Holmén i Vaxholm den 21 maj, då det tydligt förelåg renskrivet. Den till Ehrenströms skrivelse bilagda avskriften är bevittnad av två vid fästningen tjänstgörande officerare ur Svea artilleriregemente.

Genom ovanstående protokollsutdrag förklaras anteckningen "påstås av vederbörande tillhöra fästningen". "Vederbörande" var i detta fall en löjtnant Jacob Liljebäck som representant för överstelöjtnant Ehrenström, vilken för tillfället var sjuk.⁴⁸ I sin egenskap av kyrkorådsledamot hade nämligen kommandanten rätt att närvara eller låta sig representeras vid biskopsvisitationen. Vidare få vi besked om huru nattvardskärlen kommit över till kyrkan. Visserligen fanns där nu blott kalken. Paténa och oblatasken voro ju enligt uppgiften i 1795 års inventarieförteckning sedan den 23 maj 1792 i förvar hos fästningens tygskrivare, Jacob Essén. Men då kommunionssilvret en gång överlämnades, hade med kalken följt också det övriga. Anledningen till att kyrkan gjort anspråk på nattvardskärlen var tydligt närmast den att en förut nyttjad kalk varit såväl sliten som för liten. Ett byte synes då hava skett så att fästningen mottog den mindre kalken, medan kyrkan fick låna tremänningsarnas nattvardssilver. Då emellertid tremänningsilvret, som vi ovan sett och som också framhölls av Ehrenströms representant, alltid varit upptaget på fästningens till Krigskollegium insända inventarieförteckningar, och kollegiet vid något tillfälle infordrat uppgift på fästningens tillhörigheter, hade Ehrenströms uppmärksamhet fästs på förhållandet. Nu bestreds icke garnisonens äganderätt vid von Troils visitation, men man beslöt sig för att söka få behålla kalken i bruk vid församlingskyrkan. Denna vore ju att betrakta som gemensam både för stadens innevånare och fästningsgarnisonen och bägge kategorierna hade fått och skulle i fortsättningen få mottaga nattvardsvinet ur tremänningekalken.

För att få besked huru i fortsättningen skulle förfaras med silverkalken, tillskrev överstelöjtnant Ehrenström den 2 juni Krigskollegium. Av hans skrivelse få vi dessutom närmare besked om huru kommandantens uppmärksamhet överhuvudtaget fästs på att kalken hamnat i stadens kyrka.

Enligt höglofl. Kongl. Krigs collegii skrifvelse af d: 15 Januarii 1793 rörande afleveringen af Slotts stats och material förrådernes aflemmande til Kongl. Fortificationen, hwilket blef straxt wärkstält, utom en kalk, som i långliga tider tilbakars warit uti Waxholms kyrka til låns och uti alla års räkenskaper från fästningen blifwit upford, och ehuru väl upbördsmanen flera gånger genom bewis sökt bestyrka, det samma kalk står på hans inventarium, och at den tilhörde fästningen, men alt det oakadt har dock kyrkan welat tilägna sig ägande rätten af den samma.

Men nu wid general visitation af den 4. nästl: Maj af Herr Ärke Biskopen och Commendeuren m:m: Wälborne och Högwördigste Doctor Herr Uno von Troils Protocoll som här

⁴⁸ K I nr 2, protokoll fört den 1 maj 1795 och följande dagar. Uppsala landsarkiv.

jemte i vidimerat afskrift følger: det förenämnde kalk icke tilhör Waxholms kyrka, får jag således i all ödmjukhet hos Höglofl. Kongl. Collegium hemställa huru nu med mera nämnda kalck förhållas skall hwarom jag utbeder mig ett Höggunstigt swar upbördsman til säkerhet, på det at dylikt mistag om förberörde kalck hädan efter uti en framtid må undwikas.⁴⁹

Överstelöjtnant Ehrenströms uppfattning att kyrkan vid flerfaldiga tillfällen sökt tillägna sig äganderätten till tremänningekalken, torde vara väl grundad. Genom att bland kyrkans inventarier och såsom dess egendom upptaga tremänningarnas nattvardssilver har synbarligen kyrkoherde Holmén eller möjligen någon av hans företrädare intill 1745 sökt så att säga legalisera kyrkans innehav av fästningens, eller rättare sagt Krigskollegii tillhörighet. Att försöket misslyckades berodde utan tvivel på att Ehrenström genom den två år tidigare skedda överlämningen av materiel till Kongl. Fortifikationen, varvid kalken saknats, fått uppmärksamheten fäst på förhållandet — antingen man på fästningen redan nu kände till att kalken fanns i kyrkan, eller Ehrenström först i samband med visitationen den 4 maj 1795 fick reda på dess förvaringsplats. Huru länge nattvardssilvret varit till läns i församlingskyrkan, visste man nu icke, men tydligen hade det varit under åtskilliga år. Fästningens tygskrivare hade också mer än en gång sökt göra sin rätt gällande, ehuru utan framgång.

Nu var emellertid tvisten dragen inför Krigskollegiet. Dess resolution i ärendet är dagtecknad i Stockholm den 9 juni 1795, men kom av någon anledning att expedieras först den 3 juli. Efter en rekapitulation av de i det Ehrenströmska memorialet av den 2 juni andragna förhållandena och under framhållande av att kalken trots utredningen vid ärkebiskopens visitation icke av von Troil ansetts böra återlämnas, heter det i Krigskollegii beslut att "så länge Ganizonen har gemensam Gudstjenst med stadens invånare och nyttjar sine salighets medel i stadskyrkan, må merberörde kalck än vidare i stadskyrkan til allmänt bruk kvarblifva, dock med wilkor, at Kyrkorådet för den s̄ama afgifver behörigt reversal at förwaras af Material bokhållaren, som et slikt lån har at i sine räkenskaper behörigen observera".⁵⁰

För att fästningens och kyrkans mellanhavande beträffande nattvardssilvret skulle kunna slutgiltigt regleras, utlystes — man får väl antaga genom Ehrenströms ingripande — ett sammanträde med Vaxholms kyrkoråd. Det hölls i prästgården den 11 augusti i närvaro av bl. a. kommandanten och rådman Falk, vilken vid visitationstillfället i maj i sitt förvar för kyrkans räkning haft tremänningekalken och en del annat kyrksilver.

⁴⁹ Krigskollegii arkiv, Fortifikationsdepartementet, inkomna handlingar, serie E, nr 2391, Krigsarkivet. Konceptet, som är likalydande, finnes i Vaxholms fästningsarkiv, avgående handlingar 1795, Krigsarkivet.

⁵⁰ Krigskollegii registratur 1795, nr 2391, Krigsarkivet.

Efter de inledande ceremonierna upplästes först berörda delar av general-visitationsprotokollet av den 4 maj, därefter Krigskollegii skrivelse av den 9 juni till överstelöjtnant Ehrenström samt till sist ett av materielbokhållaren Martin på Vaxholms fästning den 18 juli uppsatt memorial "rörande det å Waxholms fästning Kongl. Majjtz och Kronans i förwar warande comunion silfwer". (Kalken hade tydligen efter majvisitationen förts över till fästningen för att finnas till hands vid den utredning kommandanten helt säkert låtit verkställa.)

Härpå erbjöd sig Martin att mot vederbörligt reversal till kyrkorådet överlämna tremänningsilvret. Reversalet meddelar härom:

Till följe af Höglöfl: Kongl. Krigs collegii bifall at det till Kongl: Majjtz och Kronan och Waxholms fästning tillhörige comunion silfwer: bestående af en kalck af silfwer innan och uthan förgylt om $3\frac{1}{2}$ Lods wigt och under foten instuckit inscription Östgjöthe Tremennings Regemente A° 1716, en oblatask af silfwer med lock inuti helt förgylt och til någon del utan på om $14\frac{1}{4}$ dels Lods wigt och inscription Östgjöthe Tremennings Regemente A° 1716 i bottn instuckit; ett paten af silfwer in uti förgylt om $5\frac{2}{8}$ dels Lods wigt och under bottn instuckit inscription Östgjöthe Tremennings Regemente A° 1716, bör till Kyrkorådet i Waxholm aflämnas; har af undertecknade Kyrko-råds ledamöter blifwit under nedan skrefven dato emottagit, som qvitteras Waxholm d: 11 aug: 1795.

Kyrkorådet mottog så nattvardssilvret och reversalet undertecknades å dess vägnar av kyrkoherde Holmén, kyrkoråden Eric Falk, P. Mineur, Magnus Holmström samt kyrkovärden Andreas Broman.

Då församlingens nya kyrka ännu var långt ifrån färdig — den hade påbörjats 1760, men stod icke fullbordad förrän 1803 — uppställde sig frågan om vem som skulle förvara nattvardskärlen. Efter skedd rådplägning kyrkorådsledamöterna emellan, heter det i fortsättningen av protokollet, "blef förenämnde comunion silfwer till förwar aflämnadt åt Kyrkorådet Holmström med Ordförandens bifall, dock på Kyrko råds ledamöternas answer".⁵¹

Tre dagar senare hölls på prästgården ett nytt kyrkorådssammanträde. Från detta förekomma i volymen K III nr 1 i Uppsala landsarkiv två olika lydande men i sak identiska protokoll. Vid sammanträdet skulle av fästningens tygskrivare, Jacob Essén, till kyrkorådet överlämnas dels den mindre, illa medfarna kalk, vilken fästningen en gång fått i utbyte mot tremänningekalken. Dessutom hade Essén i sitt förwar haft ytterligare kyrkan tillhörigt silver. Även detta skulle överlämnas på sammanträdet. Allt detta överantvordades i handelsmannen Magnus Holmströms vård. Dessutom begärde Essén protokollsutdrag på att tygskrivare Martin överlämnat den tremänningarna förr tillhöriga patén och oblatask han från 1792 haft i sitt förwar. Detta beviljades.

⁵¹ Kyrkorådsprotokoll den 11 augusti 1795, K III nr 1. Uppsala landsarkiv.

Vid sammanträdet framställde också församlingens klockare en förfrågan om var han skulle hämta och återlämna nattvardssilvret, då det skulle begagnas, varpå svarades "hos Holmström".⁵²

Östgöta tremänningars nattvardssilver skulle icke stanna i Holmströms förvar mer än ett par år. Redan 1797 yppade sig tvistigheter mellan honom och de övriga kyrkorådsledamöterna. Som följd härav vägrade han ofta komma till sammanträdena och då han infann sig, nekade han att taga säte i rådet. Ett sammanträde den 23 september 1797 lämnade han, sedan han "yppat" några till dagens överläggningar icke hörande "tankar" och påföljande år förebrädde honom kyrkoherden under ett sammanträde den 21 mars att han alltid sökt åstadkomma oreda samt kom och gick, när han själv behagade. Vid flerfaldiga tillfällen hade han dessutom hävdat att några sammanträden icke kunde hållas eller några protokoll icke föras i prästgården så länge icke en annan kyrkogårdsledamot, en assessor Kempe, var närvarande. Då vid sistnämnda tillfälle kyrkoherden yttrade att det vore önskvärt att Holmströms stämma icke vidare bleve hörd i kyrkorådet, "uppstod Holmström och bortgeck".⁵³

Vid en sockenstämma, som den 22 maj 1798 hölls i Vaxholm i närvaro av bl. a. prosten i Värmdö kontrakt, C. P. Holmberg, tillkännagav "Handelsmannen Magnus Holmström — — at han hädanefter sig icke med Kyrckoråds sysslan befattar; samt i befarande af eldswåda ifrån sig till församlingen aflämnade Kyrckans communion silfwer, som han under sin vård haft".⁵⁴ Nattvardskärlen överfördes nu troligen till förvaring i kyrkan.

Tremänningesilvrets fortsatta öden äro ganska snart berättade. Som regel återfinnas nattvardskärnen i den följande tidens inventarieprotokoll från Vaxholms kyrka.

I 1799 års inventarieförteckning, upprättad den 3 maj, finnes endast kalken upptagen⁵⁵ och 1805 är intet av de tre föremålen medtaget.⁵⁶ I förteckningen av den 8 maj 1807 återkomma kärnen, nu med viktsuppgift tillfogad, för kalken 40 lod samt för patén och oblatask tillsammans 20½ lod. Samma uppgifter återkomma 20—21 augusti 1814, 30—31 juli 1820 samt 27 april 1843.⁵⁷

Nattvardskärnen och en uppgift om deras inskriptioner äro också medtagna i den rapport, som med anledning av den kungliga förordningen 17

⁵² Kyrkorådsprotokoll den 14 augusti, K III nr 1. Uppsala landsarkiv.

⁵³ Kyrkorådsprotokoll den 23 september 1797 och den 21 mars 1798. K III nr 1, Uppsala landsarkiv.

⁵⁴ Sockenstämmoprotokoll den 22 maj 1798, K III nr 1, Uppsala landsarkiv.

⁵⁵ Volym K 1 nr 1, Uppsala landsarkiv.

⁵⁶ Visitationsprotokoll den siste maj och första juni 1805, Vaxholms kyrkas arkiv.

⁵⁷ Inventarieprotokoll, Vaxholms kyrkas arkiv.

april 1828 angående forntida minnesmärkens fredande och bevarande, från församlingen tillställdes Riksantikvarien den 28 juli 1829.⁵⁸

1848 års inventarieprotokoll anger genom en senare ditskriven uppgift, som redan i början av denna uppsats påpekats (se not 6), att föremålen blivit vägda, varvid kalken nedgått från 40 till 31 7/8 lod, medan patén och oblatask tillsammantagna minskat från 20 till 19 3/4 lod.

Någon gång mellan 1851 och 1859 har nattvardssilvret åter vandrat till fästningen. Inventarieförteckningen av den 6 och 7 augusti sistnämnda år anmärker nämligen i marginalen: "Anses tillhöra garnisonen och förvaras på fästningen hos commendanten". Hos denne befann sig också tremänningssilvret vid det närmast följande visitationstillfället, den 30 april 1865. Som vi ovan sett var det här nattvardskärlden angävos skola redovisas inför arméförvaltningen.⁵⁷

Någon gång kort före visitationen den 20 oktober 1877 hava nattvardskärlden återförts till Vaxholms kyrka. I inventarieförteckningen hade nämligen närmast föregående protokolls uppgifter först avskrivits, men orden "Förvaras hos fästningskommendanten" ha överstrukits och ersatts med "förvaras i kyrkkistan". Denna uppgift återkommer i förteckningar av den 14 och 15 februari 1889 samt 17 maj 1897.⁵⁷

Jämsides med kyrkans bokföring av nattvardssilvret har detta förts i fästningens räkenskaper. För närvarande förvaras också i Vaxholms kustartilleriregementes arkiv förnyelsekvitton alltsedan 1926 på lån av ifrågavarande nattvardskärl till Vaxholms kyrka.⁵⁹

I början av 1933 gjorde Vaxholms församling på nytt ett försök att få sig tillerkänd äganderätten till tremänningarnas gamla kommunionssilver. Den framställning, vilken i ärendet gjordes till Konungen, tillstyrktes den 16 mars nämnda år av Riksantikvarien — "Då föremålen ifråga icke äga något mera framträdande värde från museal synpunkt får Riksantikvarien för sin del tillstyrka deras överlåtande till församlingen"⁶⁰ — men aktionen, som dessutom icke föregåtts av någon grundlig utredning, rann ut i sanden och alltjämt innehavas de gamla nattvardskärlden från Östgöta tremänningeregemente såsom lån från Vaxholms fästnings persedelförråd enligt senaste kvitto av den 15 februari 1938.⁶¹

⁵⁸ Antikvarisk-topografiska arkivet, avd. Vaxholm.

⁵⁹ Muntligt meddelat av regementsintendenten vid KA 1.

⁶⁰ Yttrande från Riksantikvarien till Kungl. Marinförvaltningen den 16 mars 1933, Antikvarisk-topografiska arkivet, avd. Vaxholm.

⁶¹ Likalydande exemplar förvaras dels i Vaxholms kyrkas arkiv, dels i förvaltarexpeditionen på Vaxholms kustartilleriregemente.

Zusammenfassung

Abendmahlgeräte, einem Regiment in der Provinz Östergötland zur Zeit Karls XII. gehörig

In der Kirche Vaxholms wird seit langem ein Satz Abendmahlgeräte, aus Kelch, Patene und Oblatendose bestehend, aufbewahrt, alles aus Silber mit vergoldeten Innenseiten. Die Aussenseite des Kelchs ist ausserdem vergoldet. Inschriften im Boden zeigen, dass die Geräte einmal dem „Östgöta tremänningsregemente“ gehörten und im Jahre 1716 von dem Stockholmer Silberschmied Niklas Hoffberg d. Ä. hergestellt wurden.

Das Regiment war einer der vielen zur Zeit Karls XII. aufgestellten zufälligen Verbände. Nach mehrjährigem Verfall sollte es im Jahre 1716 gleich anderen Regimentern bei der Rückkehr des Königs nach Schweden wieder instand gesetzt werden. Dabei wurde wahrscheinlich vom Regimentskommandeur, Oberst Gustaf Oxenstierna, auf einer Reise nach Stockholm im Monat März ein Kontrakt über die Herstellung der Abendmahlgeräte abgeschlossen. Diese blieben dann im Besitz des Regiments im Felde. Im Jahre 1718 wissen wir aus einer Notiz, dass regelmässige Kommunion stattfand.

Seit dem Herbst 1718 war das Regiment in Garnison in Stockholm, wo es im folgenden Jahre u. a. beim Begräbnis Karls XII. im Februar paradierte und mit Tapferkeit an den Kämpfen bei Stäket teilnahm. Aus 1720 und 1721 sind Bestellungen auf Wein und Oblaten bewahrt. Sie zeigen u. a., dass das Regiment in der Regel einmal jedes Vierteljahr kommunizierte.

Im Frühling 1721 zog das Regiment nach Vaxholm, und als im selben Jahre der Friede geschlossen wurde, waren die Tage des Regiments bald gezählt. Das Gerät wurde im Dezember dieses Jahres der grossen Stockholmer Rüstkammer übergeben, wo es vom Rüstmeister Starbus in Empfang genommen wurde. In einem vom letzten Regimentskommandeur, Oberst Axel Mac Dougall, am 7. Dezember angefertigten Verzeichnis über das im Besitz des Regiments befindliche Material, das an die Rüstkammer eingeliefert werden sollte, waren nicht nur die obengenannten silbernen Abendmahlgeräte, sondern auch ein ähnlicher Satz Abendmahlgeräte aus Zinn aufgenommen.

Zwischen 1728 und 1734 wurde der Festung Vaxholm, wahrscheinlich auf Antrag des Kommandanten, ein Satz Abendmahlgeräte übergeben. Der Anlass des Antrags dürfte darin zu suchen sein, dass verhältnismässig grosse Arbeiterabteilungen dort in Garnison gestanden hatten. Für ihre Seelsorge war auch ein Schulmeister aus Vaxholm angestellt worden. Gegen Feld-

Tagegelder eines Bataillonspredigers sollte er während der Befestigungsarbeiten zur Sommerzeit u. a. das Abendmahl austeilen. Allmählich wurde die Kommunion der Garnison nach der Kirche Vaxholms verlegt. Da diese zur Austeilung des Abendmahlweins nur einen kleineren, ziemlich beschädigten Kelch besass, liess sie allmählich nicht nur den Silberkelch des hier behandelten Regiments, sondern auch die Patene und die Oblatendose. Bei verschiedenen Gelegenheiten versuchte die Gemeinde, sich das Besitzungsrecht an die Gegenstände zuzueignen. Im Anfang des Jahres 1792 hatte indessen der Zeugschreiber Jacob Essén auf der Festung die Patene und die Oblatendose zurückgenommen, weshalb nur der Kelch in der Kirche zurückblieb. Dieser war nicht mehr da, als im folgenden Jahre ein Teil von dem Vorrat der Festung der kgl. Fortifikation übergeben wurde. Da wusste man nicht recht, wo der Silberkelch sich befand.

Bei einer Visitation des Erzbischofs Uno von Troil zu Anfang des Mai 1795 war der damalige Festungskommandant, Oberstleutnant Ehrenström, repräsentiert. Zur Verrichtung war eine Inventaraufnahme gemacht worden, wo die Abendmahlgeräte des Regimentes als der Kirche zugehörig aufgenommen waren, jedoch mit dem Vermerk, dass der Kelch samt der Oblatendose seit 1792 sich beim Zeugschreiber Essén in Verwahrung befinde. Ehrenströms Vertreter erkannte aber den Kelch als den vermissten und verlangte Untersuchung. Dabei konnte das Besitzungsrecht der Festung und des Staates nicht bestritten werden, der Erzbischof aber schlug vor, den Kelch in der Kirche Vaxholms stehen bleiben zu lassen, da er von der Gemeinde und der Garnison gemeinsam gebraucht wurde.

Auf Gesuch des Kommandanten wurde der Festung Vaxholm vom Kriegskollegium die Erlaubnis erteilt, so lange gemeinsame Kommunion stattfindet, das Abendmahlsilber an die Kirche auszuleihen. Die Übergabe fand in demselben Jahre bei einer Versammlung im Vaxholmer Pfarrhaus statt, wobei auch Oblatendose und Patene der Gemeinde übergeben wurde. Gegen Quitung und zur Verwahrung beim Kaufmann Magnus Holmström wurde nun das Abendmahlsilber übergeben, da die noch im Bau befindliche Pfarrkirche wahrscheinlich nicht geeignet war, um Kirchengeräte darin aufzubewahren.

Bei Holmström blieb das Abendmahlsilber bis zum Frühling 1798, wo ein Konflikt zwischen Holmström und dem Kirchengemeinderat zur Folge hatte, dass Holmström das Silber zurückerstattete. Mit kurzen Unterbrechungen wird es seit der Zeit in der Kirche Vaxholms aufbewahrt und zwar als Darlehen von seiten der Festung und des Vaxholmer Küstenartillerieregiments. Ein Versuch der Gemeinde, das Besitzungsrecht an die umstrittenen Abendmahlgeräte zu erwerben, hatte nicht den erwünschten Erfolg.

STRÖDDA MEDDELANDEN OCH AKTSTYCKEN

Värjan

Ord och begrepp

Av *Heribert Seitz*

Med substantivet värja avses sedan omkring 300 år enligt svenskt språkbruk ett i huvudsak för stöt danat sidovapen: en avläggare av det medeltida svärdet, men lättare än detta, med smalare klinga och rikare utvecklat fäste. En parallellföreteelse till värjan, ehuru ur bruk redan omkring 1600, var rappiren, ett utpräglat stötvapen med anmärkningsvärt lång och smal klinga. Som vapentyp ha både rappiren och värjan framvuxit i anslutning till den moderna fäktkonstens uppkomst och utveckling i Italien och Spanien under 1400-talets slut och 1500-talet. Den nordeuropeiska värjan, endast i vissa särdrag skiljaktig från medelhavsländernas, har i allt väsentligt framvuxit under loppet av 1500-talet och har redan då, liksom under de två därpå följande seklen, framträtt med växlande detaljutformning, jfr fig. 1—6. Fästets utbyggande har skett under inflytande av det mediterrana bygelfästet, som var färdigutvecklat redan under 1500-talets början.

I motsats till andra sidovapen (t. ex. rappir, sabel, pallasch) finns i de olika kulturspråken ingen enhetlig eller ens likartad benämning för vapnet i fråga. Den svenska termen värja är således en särföreteelse, som motsvaras av danskans *Kaarde* och norskans *kårde* (båda via ty. *Korde* av gammalslav. *korüda*, svärd), finskans *miekka* (återgår på ett germanskt ord, som endast kan beläggas i gotiskans *mēkeis*; en motsvarighet finns i fornbulgariskan, från vilken det polska ordet för svärd, *miecz*, torde stamma). Tyskans beteckning för värja är *Degen* (av *dagon*, en lång dolk, jfr fr. *dague*), franskans *épée*, spanskans *espada*, italienskans *spada* (samtliga tre av lat. *spatha*). Den romanska termen återspeglas även i t. ex. det polska *szpada*. Eftersom i de slaviska länderna liksom i Ungern sabeln är det nationella sidovapnet och såsom sådant också det vanligaste, torde emellertid där det inlånade ordets förekomst mestadels vara förknippad med beskrivningar av utländska

förhållanden. På ungerska benämnes värjan oftast *törkard*, vars senare del torde uppvisa släktskap med det nyssnämnda gammalslaviska *korüda*. Minst determinerat är det engelska *sword*, som egentligen anger ett begrepp, omfattande alla slags långa sidovapen överhuvudtaget.

Som bekant betecknar termen värja dels ett verb, dels ett substantiv. Båda orden ha gemensam urnordisk härkomst, d. v. s. de kunna beläggas till det för de nordiska språken gemensamma urspråket under perioden omkring 250—825 e. Kr.¹ Ytterst går termen tillbaka på ett ord (bildat av roten *uer* och suffixet *eio*) i det för den indoeuropeiska språkstammen gemensamma urspråket. Grundbetydelsen är tillsluta, varav "genom tillslutande skydda", d. v. s. bevara, senare försvara. Den urnordiska formen har kunnat rekonstrueras till **warjon* (jfr det finska låneordet *varjo*, skydd, även skugga); den fornsvenska verbalformen *væria*, försvara, avvärja, motsvaras av det isländska *verja*, danska *værge*, gotiska *warjan*, samt det fornsaxiska, angelsaxiska och fornhögtyska *werian* (jfr det nutyska *wehren*), varifrån f. ö. det franska *guérir* stammar. Verbalformen är alltså i förhållande till det likalydande substantivet den primära, ehuru vi i detta sammanhang ej behöva uppehålla oss vid en tänkbar skillnad i kronologiskt avseende. Av samma stam och med samma betydelseutveckling som värja är *gevär*, vilket av oss under 1500-talet lånats från tyskans *Gewehr* (med ursprunglig betydelse av försvar, värn) och som här fick sin nuvarande betydelse (långt handeldvapen, bössa) först under 1600-talets mitt eller eventuellt något senare. I sammansättningen *Seitengewehr*, *sidogevär*, d. v. s. ett sidovapen som sabel, värja etc., fick ordet tidigare sin specialbetydelse. Slutligen må framhållas, att *beväring* likaledes kommer av samma stam som värja. Liksom beträffande *gevär* är det fråga om ett substantiv, som från tyskan (*Bewehrung*, av *wehren*, avledning till *Wehr*) lånats till det nordiska språkområdet. Dess grundbetydelse är *beväpning*; via formen *beväring* har det under 1800-talets förra hälft fått sin alltjämt aktuella betydelse *värnpliktig soldat*.

I fortsättningen upptages ej verbalformen till vidare behandling. Vad beträffar substantivet värja har, som redan antytts, detta ingalunda alltid haft sin nuvarande specialbetydelse av ett visst slags sidovapen. Vi komma här in på ordet värja som begrepp. K. F. Söderwall redovisar beträffande medeltidssvenskan ej mindre än sju betydelsevarianter, av vilka flertalet äro

¹ Beträffande etymologi, äldre betydelsevariationer, textlokalisering m. m., se E. Hellquist, *Svensk etymologisk ordbok II*, Sthlm 1939; samme förf., *Det svenska ordförrådets ålder och ursprung*, II—III, Lund 1929; K. F. Söderwall, *Ordbok öfver svenska medeltids-språket*, II:2, Lund 1900—1918. Genom tillmötesgående från ordbokschefen filosofie doktor Pelle Holm har förf. även beretts tillfälle att ta del av det rikhaltiga excerptmaterialet hos red. av Svenska Akademiens Ordbok nedan cit. SAOB exc. Till bibliotekaren Sam Owen Jansson vill förf. uttrycka sin tacksamhet för råd och anvisningar på det språkhistoriska området.

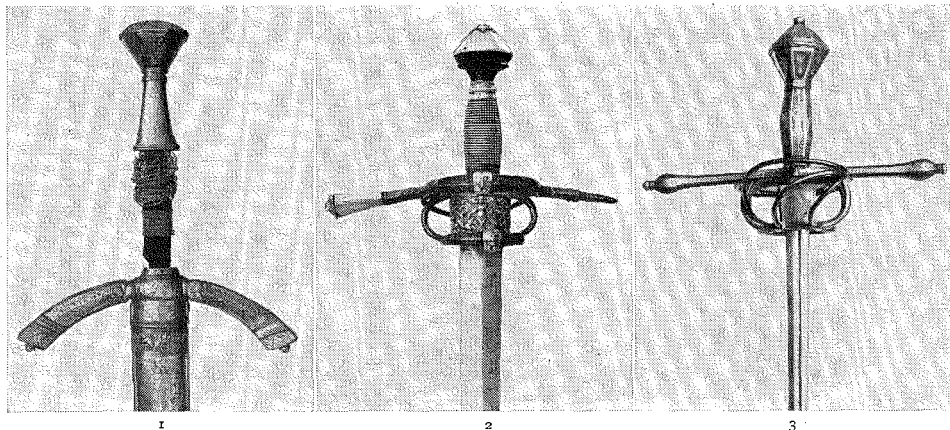

Fig. 1—3. Värjfästets utveckling från det medeltida svärdets enkla korsfäste, fig. 1, sker successivt till alltmer komplicerade former. Orsaken är ett växande behov att effektivt skydda handen i den under 1500-talet lanserade och därefter alljämt utvecklade fäktning, där stöten alltmer avlöser hugget som avgörande moment i stridshandlingen. Bland de rikt varierande fästetyperna kan för det nordeuropeiska området särskiljas två. Den ena bibehåller det ursprungliga korsfästets båda parerstänger, vilka kombineras med spänger vid krysset, och får en helt ny del, handbygeln, jfr fig. 2—4; de nedre spängerna kommo snart att omsluta parerplåtar. Hos den andra typen (här ej avbildad) böjes den främre parerstängeln uppåt och bildar på så sätt handbygeln; parerplåtarna utvecklas på samma sätt som hos den förstnämnda typen. Svärdet och värjan, fig. 1—2, ha tillhört Gustav Vasa, det förra förvaras i Uppsala domkyrka. Värjan, fig. 3, härstammar från hertigligen rustkammaren i Mitau, och torde vara från 1500-talets mitt eller möjligen något senare. Värjorna fig. 2—3 förvaras i Kungl. Livrustkammaren.

Foto N. Åzelius.

abstrakta, t. ex. i betydelsen försvar, frikännande, vård, besittning etc.² Den i detta sammanhang mest aktuella innebörden är "försvarsmedel, krigsmateriel, vapen", för vilken bland många andra anföres ett citat ur Alexander-sagan (omkring 1380): "mz godhē wärio ok raske hand wäl redda badhe til hand oc foot".³ Ett annat exempel på samma betydelse, hämtat ur Själinna tröst (från omkring 1430), talar om "XXX wämppte män mz fulle wärio";⁴ här har man tagit allitterationen till hjälp, det nutida språket skulle kanske i stället något plattare utforma satsen sålunda: "30 väpnade män i full utrust-

² A. a. s. 1052 o. f. Innebörden anges sålunda: 1) värjande, försvar, 2) värjande, frikännande, 3) försvarsställning; post; i sht förskansad ställning, förskansning, 4) försvarsmedel, krigsmateriel, vapen, 5) bröstvärn (på fartyg)?, 6) skydd, beskydd, beskärm, värn; om person: värn, beskydd, beskyddare, 7) vård, omvårdnad; försvar; innehavande; besittning; förfogande; våld.

³ Aff Konung Alexander, i Svenska fornskriftssällskapets samlingar, utg. av G. E. Klemming, Sthlm 1862, rad 4766.

⁴ Själinna tröst, utg. i samma serie av Klemming, Sthlm 1871—73, s. 524.

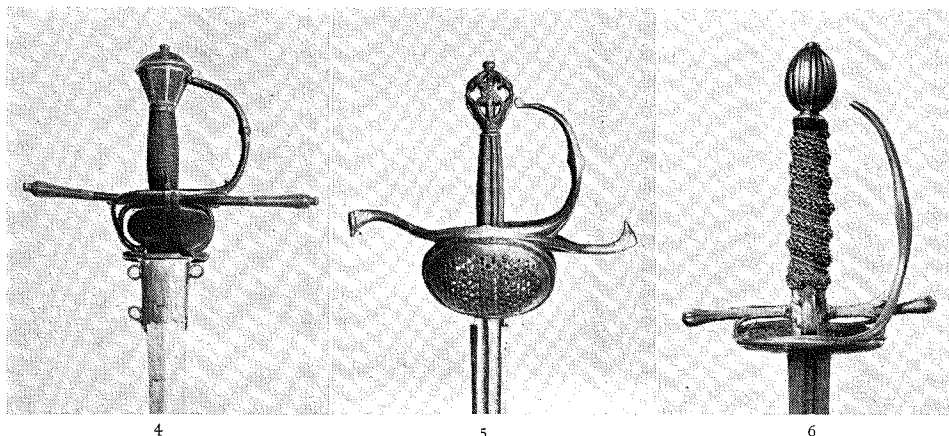

Fig. 4—6. För Sverige har fästetyper med båda parerstängerna bibehållna spelat den största rollen, då den förklarar uppkomsten av fästet på den mest kända företeelsen av alla svenska blankvapen, den karolinska ryttarvärjan. Bildserien visar hur detta fäste, här visat i sin ursprungligaste form, fig. 6 (Karl XI:s värja från 1670-talets förra hälft), kan förklaras typologiskt. Till korsfästets alltmer komplicerade tillsats av spänger vid krysset, jfr fig. 2—3, kommer handbygeln och de parerplåtar omslutande nedre spängerna, fig. 4. Till handbygeln kommer så stödspänger från parerplåtarnas yttre kanter, samtidigt förkortas parerstängerna något, fig. 5. I sista fasen har parerplåtarna flyttats upp mot parerstängerna (avståndet ej längre erforderligt, då pekfingeret ej kröktes kring främre parerstängen), vilka samtidigt kraftigt förkortats, fig. 6. Hos den färdigutvecklade karolinska ryttarvärjan (här ej avbildad) har slutligen parerplåten ytterligare höjts uppåt och ligger nu tätt ovanför parerstängerna; den har också tjänats ut framtill och krupit upp mellan handbygelns stödspänger.

Fig. 4 från hertigligen rustkammaren i Mitau, tillverkad under 1500-talets senare hälft; fig. 5 har tillhört Erik Dahlberg; värjan fig. 6 förde Karl XI i slaget vid Lund 1676. Samliga i Kungl. Livrustkammaren. Foto N. Åzelius.

ning”. Begreppet värja är alltså under denna epok i hög grad omfattande och innebär bl. a. all slags beväpning. Möjligen torde dock under loppet av 1500-talet en viss begränsning i konkretiserande riktning göra sig gällande. Förf. kan dock härvidlag ej stödja sig på några språkhistoriska undersökningar utan utgår ifrån den alltmer fixerade betydelse termen får under 1500-talets senare hälft och därefter. Begreppet värja börjar nämligen så småningom avse enbart beväpning; i sin tur får sedan denna successivt en viss inriktning. Konkreta vapen avser den passus i Peder Månssons Stridskonst⁵ (1500-talets början; före 1508), som i avsnittet om hur man skall ”Näffza förrädara oc olydogha” säger, att ”hwar oc en aff stridz folkith skal fälla sina wäryo oc waakn moth honom sarghandis til thes han bliffwer dödher”. Värja torde här givetvis ej vara någon motsättning till vapen utan

⁵ Peder Månssons skrifter på svenska, utg. i samma serie, av R. Geete, Sthlm 1913—15, s. 175.

endast en, f. ö. tämligen ofta påvisbar, allitterativ markering;⁶ det må dock framhållas, att det i detta fall endast torde röra sig om anfallsvapen och alltså ej om något skyddsvapen (sköld, harnesk etc.). Samma källa anger f. ö. verbalformen värja (försvara) i rubriken "Wärya mwra".⁷ I 1541 års bibelöversättning återfinnes även värja i betydelsen vapen i allmänhet.⁸ Man erfar ofta, att samtiden många gånger hade behov av att närmare angiva, vad slags värja det kunde vara tal om. Man måste göra sådana förklaringar som t. ex. "hans verije, som var en bösse och en yxe" (1557), "ingen bonde skulle hafva någon verie, synnerlig armborst" (1559) eller "spetzer, hillebarder eller hwadh the hade för wärie" (1561). Ännu så sent som 1614 (då terminologien tydligt börjat stadga sig i modern riktning) kan man återfinna en sådan specifikation som "Theras wärior äre boghar, pijlar och sablar".⁹ Även om de nu angivna förklaringarna syfta på alla slags vapen, kan dock konstateras att man vid denna tid än oftare träffar på passager, som klart påvisa, att termen även gäller enbart sidovapen: "Dragha godha werrior är icke konst" (1540), "att dragia nokra wergher" (1589), "och slogh festett af wergatt" (1592), "och ryckt ut sin wärie, nemligen eth stickswerdh i thenn ene handenn och en daart medh eth handfäste i denn andre" (1593), etc.⁹

Följer man termens användning i rustkamar- och arkliiräkenskaper under 1500-talets senare hälft kan man konstatera en tydlig avgränsning av dess innebörd.¹⁰ Vapenbeståndet i rustkamrarna och lilla arkliet var sålunda 1563 förtecknat under följande huvudposter: "Harnesk eller Rustningar" (omfattande delposterna "Ryttaretyg", "Knektetyg", "Barsar"), "Värjor" samt "Svärd och Degener".¹¹ Rubriken *Värjor* anger alltså här uppenbarligen ett samlingsbegrepp, som är tillräckligt determinerat för att tarva en särställning i förhållande till övriga vapen; ännu har det dock en tämligen vid och

⁶ Sammansättningen "vapen och wärio" kan påvisas vid flera tillfällen under 1500- och 1600-talen (SAOB exc.).

⁷ Peder Månssons skrifter, s. 177.

⁸ Jfr F. A. Dahlgren, Glossarium öfver föråldrade eller ovanliga ord och talesätt i svenska språket fr. o. m. 1500-talets andra årtionde, Lund 1914—16. För substantivet värja redovisas här dels betydelsen försvar, motstånd, dels vapen (i allmänhet); under den senare återges diverse bibelcitater.

⁹ SAOB exc.

¹⁰ Jfr det noggrant dokumenterade (ehuru i diskussionen nu ingalunda helt godtagbara) kapitlet "Beväringen" hos C. Adlersparre, Afhandling om Svenska krigsmagtens och Krigskonstens tillstånd ifrån Konung Gustaf den Förstes död til Konung Gustaf Adolphs anträde til Regeringen, i Kongl. Vitterhets Historie och Antiquitets Akademiens Handlingar, 3, 1793, s. 214 f.; det ej särskilt angivna arkivmaterialet redovisas s. 235. Se även dokumenteringen hos H. Hamilton, Afhandling om Krigsmaktens och Krigskonstens tillstånd i Sverige under Konung Gustaf II Adolfs regering, ibidem, 17, 1846, s. 111—125.

¹¹ Adlersparre, a. a., s. 232—234.

diffus innebörd.¹² Under posten redovisas nämligen så artskilda objekt som hakar, rör och sadelrör (olika slags skjutvapen), stålbågar för kula och "stålbogar med hakar och vippor", hornbågar, hillebarder, pikar, bardisaner m. fl. stångvapen samt pålyxor. För en sentida betraktare förefaller det kanske anmärkningsvärt, att begreppet värja ännu ej på minsta sätt är förknippat med något sidovapen. Dessa redovisas nämligen i 13 olika delposter under "Svärd och Degener", t. ex. sticksvärd, rappirer och "Degener", d. v. s. just sådana vapentyper, som senare komma att benämnas värja. Man bör dock noggrant hålla i minnet, att terminologien vid denna tid var allt annat än fast; belägg torde ej kunna ges någon allmängiltighet, även om de otvivelaktigt kunna ha värde, då det gäller att ange tendensen i stort. 1573 t. ex. redovisas som värjor ej endast olika slags handeldvapen utan även, i motsats till tio år tidigare, slagsvärd, rappirer och "Degen".¹³

Vid 1500-talets slut eller omkring 1600 börjar i den militära terminologien en specificering av begreppet värja att göra sig gällande, nämligen i *övervärjor* och *undervärjor*.¹⁴ 1601 uttog sålunda ur rustkammaren Lars Kristersson, hövitsman över en fänika västgötaknektar, till de knektar "hwilke inge öfvervärjor hade"¹⁵ ett antal musköter, slagsvärd,¹⁶ hillebarder och pikar. Med övervärjor avsåg man alltså de längre vapnen, oavsett om de voro eld- eller blankvapen, med undervärjor de kortare vapnen, d. v. s. sidovapnen. Företeelsen är f. ö. väl omvitnad i den moderna facklitteraturen.¹⁷ Utvecklingen går nu snabbt vidare i den riktningen, att prefixet *under-*bortfaller och att begreppets innebörd blir ett blankt sidovapen, till en början uppenbarligen utan någon fordran på speciell art. Det torde emellertid finnas fog för den uppfattningen, att även den kortare termen värja användes samtidigt, och med samma innebörd, som det militära ordet undervärja, jfr citaten från 1589, 1592 och 1593, s. 70. Alltjämt är nämligen terminologien vacklande; svärd, (under)värjor och degener avse oftast under 1600-talets första årtionden en och samma sak. I stället för undervärja användes

¹² Detta framhålles även av Adlersparre, a. a., s. 221.

¹³ Fullmagt för Greels Hindersson... Dat. Stockholm 15 Julij 1573. Kammarkoll. arkiv (Adlersparre, a. a., s. 228 f.). Jfr även att i samma års pridförteckning för arbogasmiden (den 11 mars 1573) under "Wärior" likaledes ej endast allehanda skjutvapen och stångvapen upptagas, utan även "däghenn", sticksvärd och sablar (Å. Meyerson, Vapenindustrierna i Arboga under äldre Vasatid, Sthlm 1939, s. 226—227.)

¹⁴ Jfr Hamilton a. a., s. 112, 117 och 119 not 217.

¹⁵ Adlersparre, s. 227. Rustmästaren Silvesterasons räkenskaper för 1601.

¹⁶ Buros som symboler på axeln.

¹⁷ Jfr främst J. Alm, Blanka vapen, Sthlm 1932, s. 28 och 44, samt Th. Jakobsson, Lantmilitär beväpning och beklädnad under äldre Vasatiden och Gustav II Adolfs tid, Sthlm 1938, s. 7 m. fl. st.

f. ö. understundom även den från tyskan (jfr. s. 67) lånade termen *sidovärja*, ett förhållande, som klart framhåller vapnets karaktär.¹⁸

Under 1600-talets första hälft och mitt när så begreppet värja sin slutgiltiga innebörd av speciell vapentyp. I 1654 års Livrustkammariinventarium återfinnes för sidovapnen rubriken "Sablar, Wärior och Pungiorder".¹⁹ Sidovapnen äro alltså nu även sinsemellan differentierade. Det är dock att märka, att termen värja understundom allttjämt växlar med svärd. Liksom för att påpeka typskillnaden mellan dessa båda vapen, anger man emellertid i den nämnda handlingen svärdens som breda och värjorna som smala.²⁰ Från 1670-talet är dock termen i allt väsentligt fixerad i sin nuvarande betydelse.²¹

Av ovanstående torde alltså ha framgått, att det urnordiska ordet — och begreppet — värja under förhistorisk tid och medeltid haft en mycket omfattande innebörd, som under 1500-talet börjat begränsas och under 1600-talets början i militärspråket specificerats i två skilda begrepp, övervärja och undervärja. Av dessa har, med en än ytterligare begränsad betydelse, endast det sistnämnda överlevat, men med förlust av sitt kriterium, prefixet. Utvecklingen har med andra ord gått från det större begreppet värja (alla slags vapen, skydd överhuvudtaget) över det mindre, även betecknat undervärja (sidovapen i allmänhet), till det slutgiltiga specialbegreppet (ett visst sidovapen).

¹⁸ Enligt Gustav II Adolfs befallning skulle sålunda i rustkammaren till hösten 1622 finnas i beredskap bl. a. 17.152 st. sidovärjor med gehäng (Hamilton a. a., s. 123 not 228).

¹⁹ R. Cederström och G. Malmborg, Den äldre Livrustkammaren 1654, Sthlm 1930, s. 35. "Pungiorder" (fr. poignard) är ett slags dolkar.

²⁰ "Bredt swerdh" t. ex. nr 94 s. 44, 96 s. 45, 99 s. 46; "Smaal weria" nr 95 s. 45, 97 s. 46, 101 s. 47, 104 och 105 s. 48. Hur vag terminologien ännu kan vara framgår av att det sidovapen Gustav II Adolf förde vid Lützen, en enligt vedertagen uppfattning typisk värja, redovisades som "Förgylt swerdh".

²¹ Jfr vapnets officiella benämning i dätida förordningar, redovisningshandlingar etc.; T. von Schreeb, Karolinska värjor, Sthlm 1937, s. 21 f.

Två dagböcker

*Från Jean Erik Rehns utrikesresa (1755—1756) och från
Johan Tobias Sergels första italienska resa (1767—1779)*

Av *Martin Olsson*

Den senare rokokotidens och den tidigare gustavianska tidens ledande arkitekter i Sverige voro Carl Fredrik Adelcrantz och Jean Erik Rehn, och det är dessa två, som mera än några andra kunna sägas vara skapare av den gustavianska stilen i dess äldre fas. Det är ännu för tidigt att med säkerhet yttra sig om vem av dem som betytt mest för de nyformernas genombrott, men starka skäl, på vilka här icke är plats att ingå, tala för att det är Rehn. Båda hade i sin ungdom studerat utrikes.

Adelcrantz, som var den mera välsituerade av de två, hade åren 1739—43 skaffat sig arkitektutbildning i Frankrike och Italien. Han blev 1741, medan han ännu befann sig utomlands, utnämnd till konduktör vid slottsbyggnaden i Stockholm och sedermera till hovintendent 1750. Sistnämnda år företog han en andra studieresa till Frankrike och Italien, från vilken han återkom 1751 för att redan 1753 ännu en gång resa till Frankrike för slottsbyggnadens räkning. Han återvände på sommaren följande år och utnämndes 1757 till överintendent. I detta ämbete kvarstod han ända till 1795, då han nedlade alla sina befattningar.¹

Rehn hade uppmärksammats av Härleman och 1740 med offentligt understöd sänts till Paris för att där utbilda sig till etsare och kopparstickare. Under tiden bedrev han även i någon mån arkitektstudier. Han stannade i Frankrike ända till hösten 1745 men ägnade efter direktiv från Sverige det sista året huvudsakligen till att utbilda sig till textilkonstnär. Vid återkomsten tillträdde han en tjänst vid Manufakturkontoret såsom konstnärlig ledare för den svenska textilindustrien. Så småningom fick han även arkitektuppdrag såväl för slottsbygget som för andra institutioner och för privatpersoner.

I februari 1753 dog Rehns gynnare, överintendenten Härleman, och efterträddes i ämbetet av Carl Johan Cronstedt. Denne var en framstående ämbets-

¹ Sigurd Curman i Svenskt biografiskt lexikon, 1, Sthlm 1918, s. 71 f.

man och tekniker men knappast någon mera betydande arkitekt. Överintendentsämbetets ledande konstnärliga kraft vid sidan av Hårleman var C. F. Adelcrantz, vilken emellertid, som redan nämnts, vid denna tid befann sig utrikes. Då inredningsarbetet på Stockholms slott, som leddes av överintendentsämbetet, vid denna tid bedrevs med stor intensitet för att kungafamiljen skulle kunna flytta in i slottet, var det nödvändigt för ämbetet att anskaffa en ny konstnärlig kraft som ersättning för Hårleman. Valet föll på Jean Erik Rehn, som 1753 utnämndes till dessinator och kopist i ämbetet. Under åren 1753 och 1754 utövade Rehn en omfattande verksamhet på slottet, där bl. a. hertig Karls och prinsessan Sofia Albertinas våningar samt kronprins Gustavs förmak inreddes. I december 1754 kunde också den kungliga familjen flytta in i slottet.

På sommaren 1754 kom Adelcrantz åter från sin tredje utrikesresa. Då det mest brådskande inredningsarbetet i slottet nu var utfört, kom tillfället för Rehn att resa ut för att få närmare kontakt med de moderna konstströmningarna i Europa. Kunskapen om denna för den svenska konstutvecklingen mycket betydelsefulla resa har länge varit ringa. Den enda uppgiften har återfunnits i en av Rehn själv författad biografi över hans vän och kamrat på resan, målaren Johan Pasch². Där meddelas, att Pasch 1755 "i följe med en både Kännare och Vän Hr Hof-Intend. Rehn gjorde en resa til Italien. Vägen togs öfver Dresden, Wien, Venedig och Florens til Rom, där vistandet var i 6 månader; vidare til Neapel och Herculanum, återresan skedde öfver Turin, til Paris samt genom Nederländerne och Danmark hem. Allestädes besågos Konst-Cabinettene, för hvilka resan ock egentel. var anställd, flere sköna Målerier upköptes, och en vacker samling af Kopparstycken af de bästa mästare gjordes." Några detaljer meddelas icke.

Rehns yngre dotter Johanna Gustava gifte sig 1782 med magistratssekreteraren R. F. Hochschild, och genom henne kom Rehns konstnärliga och litterära kvarlåtenskap i den Hochschildska släktens ägo. 1925 blev den tillgänglig för forskningen. Den förvaras nu på Bellinga i Skåne och benämnes i det följande Bellingasamlingen. I densamma ingå bl. a. talrika konceptritningar till Rehns arbeten, en stor mängd resestudier samt även en del skrivna dokument. De viktigaste av de sistnämnda äro ett par egenhändiga förteckningar över av Rehn utförda arbeten — för kännedomen om hans oeuvre synnerligen viktiga dokument. De publicerades samma år av Gustaf Upmark d. y.³ För kunskapen om studieresan gävo de talrika skisser av olika slag, som ingå i samlingen, ett nytt, både i konstnärligt och konsthistoriskt avseende synnerligen värdefullt material. Beklagligtvis hava skissböckerna,

² Biographia Sveo-Gothica, utg. av C. C. Gjörwell, Sthlm 1768, s. 64.

³ Jean Erik Rehns egenhändiga förteckningar över av honom utförda arbeten. Ur arkivet på Bellinga meddelade av Gustaf Upmark d. y., i Samfundet S. Eriks årsbok 1925.

i vilka teckningarna ursprungligen ingått, redan för mycket länge sedan skurits sönder, och de olika bladen ha monterats som en handteckningssamling, varigenom deras inbördes sammanhang gått förlorat. Därvid ha även påskrifterna i stor utsträckning klippts bort eller utplånats, varför det numera i många fall icke längre är möjligt att avgöra vad skisserna föreställa. Trots detta ger samlingen ytterst värdefulla bidrag både till kännedom om denna mycket viktiga resa och om Rehns konstnärskap i allmänhet.

Som redan nämnts var Rehn anställd i Manufakturkontorets tjänst, och han erhöll av kontoret ett anslag för resan på villkor att han utförde vissa studier och uppdrag för dess räkning. Han har därför korresponderat med Manufakturkontoret, och dess arkiv innehåller en hel del uppgifter av betydelse för kännedomen om Rehns arbete och studier. På grundval av uppgifterna i Manufakturkontorets arkiv och Bellingasamlingens studieteckningar har författaren av denna uppsats redan 1932 i huvudsak rekonstruerat reserouten och lämnat en första översikt över resan och dess resultat.⁴

På Nationalmuseets utställning "Fem stora gustavianer" hösten 1943 visades ett i privat ägo befintligt hittills av forskningen ej uppmärksammat manuskript, som i utställningskatalogen är angivet som "J. E. Rehns dagbok från resan 1755—56".⁵ Manuskriptet, som numera äges av Nationalmuseum, betecknas i det följande "ms B". Det utgöres av en bok i litet kvartformat (19 × 16 cm) inbunden i ett samtida enkelt grått pappband och omfattar försättsblad och 130 sidor. Manuskriptet börjar med en förteckning över skjutsstationerna på routen Stockholm, Ystad, Stralsund, Berlin, Dresden, Prag, Wien, Triest, Venedig, Bologna, Rimini, Ancona, Rom, Neapel. Förteckningen upptager sidorna 1—3. Sidorna 4—8 ha ursprungligen lämnats blanka, men på ett par av dem ha senare införts anteckningar av en annan hand, varom mera i det följande. Därefter vidtager själva dagboken på sidorna 9—35. Den börjar den 29 juni 1755 med anteckningen "Klockan 4 för middagen til Sötertelge" och slutar den 25 april 1756, "då wij klockan 7 förmiddagen reste ifrån Rom". Sidorna 36 och 37 upptagas av en "lämnförelse emellan utrikes och Swenska Penninge Sorter". Därefter följa rese-räkenskaper, som upptaga sidorna 38 och 39 och ha rubriken "Reseomkostningar i skiuts för hwar person utom dricks png:r". De börja med sträckan Stockholm—Ystad och sluta med sträckan Lyon—Paris. De återstående sidorna 40—130 äro till en del blanka medan andra upptagas av mycket summariska reseanteckningar av samma hand som de på s. 4—8 omtalade

⁴ Martin Olsson, Jean Erik Rehns förbindelser med Manufakturkontoret under studie-resan 1755—56, i Gustavianskt. Studier tillägnade Sigurd Wallin, Sthlm 1932, s. 62 ff.

⁵ Nationalmuseum: Fem stora gustavianer, Nationalmusei utställningskatalog nr 92, Sthlm 1943, s. 92 nr 506.

samt en del skisser i blyerts eller tusch. För innehållet i denna del av boken skall redogöras i det följande.

En närmare granskning av sidorna 1—40 i ms B visade att deras text icke kunde vara originalanteckningar utan utgör en avskrift, av stilen att döma från 1700-talet. I texten finnas nämligen ett flertal luckor, där utrymme lämnats för ord som avskrivaren icke kunnat läsa. Dessutom finnas talrika hänvisningar: "Vid. fig:" jämte nummer till ritningar, som saknas i handskriften. På ett par ställen är texten korrumperad och meningen obegriplig av skäl, som skall angivas i det följande, jfr s. 77. Avskrivarens geografiska bildning har varit bristfällig. Han har gjort sig skyldig till fel läsning av flera allmänt kända namn, exempelvis "Mureforss" för "Stureforss", det vid denna tid mycket kända Bjelkegodset i Östergötland, och "Rema" i stället för "Roma".

Vid granskningen av texten i ms B visade sig snart, att detta icke kunde vara J. E. Rehns dagbok från resan 1755—56, såsom angivits i Nationalmusei katalog, men att det original på vilket det återgår måste ha författats av en annan deltagare i samma resa. Detta var tydligt av flera uttryck i texten. Det torde vara nog att hänvisa till ett enda. På s. 21 är under den 5 nov. 1755 antecknat: "Om morgon geck jag med H:r Lieutnant Rehn til Ancona hwilken är belägen på 2:ne mot hvarannan liggande berg — —".⁶

Vem var då denne följeslagare till löjtnant Rehn? Svaret kan förefalla vara mycket lätt att ge. I den korta notis angående resan, som Rehn själv lämnat och som redan återgivits s. 74, uppger han endast en deltagare jämte honom själv, nämligen hans vän målaren Johan Pasch. Denne borde därför vara dagbokens författare. I en förstudie till en under arbete varande monografi över J. E. Rehn, som jag 1944 publicerade,⁷ har jag också uppgivit att så är fallet. I litteraturförteckningen till detta arbete har jag dock försett författarnamnet med frågetecken därför att jag redan då började tvivla på uppgiftens riktighet.⁸

Det har senare visat sig att det original på vilket avskriften ms B återgår finnes bevarad. Detta manuskript, som i det följande benämnes "ms A", finnes i den Rogberg-Fantska samlingen i Uppsala universitetsbibliotek (sign. X 290 ba 2).⁹ Volymen i litet kvartformat (20 × 16 cm) är inbunden i modernt, enkelt halvfranskt band med ryggtiteln "Fant: Bibliografiska an-

⁶ En av Rehns reseskisser, som har egenhändig påskrift "Porte de la Vill (!) de Sinigaglia d. 4 novb. 1755" motsvaras i dagboken (s. 21) av anteckningen: "1755 November 4. Middag i Sinigaglia. Öfv:r natten på ett wärdshus ett stycke utan för Ancona."

⁷ Martin Olsson, Jean Erik Rehn, i Fem stora gustavianer under red. av S. Strömbom, Sthlm 1944, s. 54—128.

⁸ Ibidem, s. 127.

⁹ För upplysningar, som lett mig detta manuskript på spåren, ber jag att få tacka filosofie doktor Carl-David Moselius.

teckningar". På främre pärmens insida finnas följande upplysningar angående bokens proveniens: "Tillhört min morfar E. M. Fant. C. Rg. [Prof. Carl E. J. Rogberg] Överlämnad till Uppsala Universitets Bibliotek av sonen Georg D. Rogberg." Volymen, som omfattar 260 sidor, inledes på s. 1—3 med samma förteckning över skjutsstationerna mellan Stockholm och Neapel som finnes i ms B. Efter denna förteckning följer på s. 5—41 bibliografiska anteckningar av professor E. M. Fant (f. 1754 — d. 1817). Efter tre blanka sidor, s. 42—44, följa på s. 45—73 samma dagboksanteckningar som i ms B skrivna med samma hand som förteckningen över skjutsstationerna. Där- efter vidtaga ånyo Fants bibliografiska anteckningar t. o. m. s. 198 dock med ett och annat blankt blad här och var. På s. 199 följer en "Jämförelse emellan Svänska och utrikes Aln mått" skrivna med samma hand som dagboksanteckningarna. Denna "jämförelse" saknades i ms B. På s. 200 vidtager "Jämförelse emellan utrikes och svänska Penninge Sorter" och på s. 201—202 "Reseomkostningar i Skiuts för war Person utom drickspe[nninga]r" båda skrivna av samma hand som dagboksanteckningarna och av samma lydelse som motsvarande partier i ms B. Efter några blanka blad följer på s. 210 till 224 en samling ritningar huvudsakligen till olika slags maskiner bl. a. för teaterändamål betecknade Fig. 1 till 31 till vilka dagboksanteckningarna hänvisa. Samma hänvisningar funnos som nämnts i ms B men där saknades ritningarna. På de närmast följande fem sidorna finnas ytterligare några primitiva blyertsskisser av samma hand men utan nummer. De återstående sidorna 231 till 260 slutligen upptagas av professor Fants bibliografiska anteckningar.

Som framgår av det föregående äro samtliga med resan sammanhörande anteckningar i ms A av samma hand. Olika partier äro dock skrivna med olika slags bläck och med olika grova pennor, och talrika strykningar och ändringar äro vidtagna i texten. På ett par ställen har under författandet gjorts tillägg i själva den löpande texten, och med asterisker har angivits var dessa tillägg skola införas i det redan skrivna. Det är denna anordning, som gjort att motsvarande textställen i ms B, som redan nämnts, blivit korrumperade. Avskrivaren har nämligen icke märkt hänvisningstecknen utan skrivit av allt i en följd utan angivande av några hänvisningar, vilket på ett par ställen gjort texten obegriplig. Det är av detta skäl tydligt, att just ms A måste ha varit förlaga till ms B. Lika evident är, att ms A är en originaldagbok, som skrivits och ritats successivt under resan, och att författaren infört de olika slagen av anteckningar på olika ställen i boken, på sådant sätt som skett, för att det skulle finnas god plats för fortsatta anteckningar under de olika rubrikerna. Stora delar av boken ha därför förblivit oskrivna, och sedan den kommit i professor E. M. Fants ägo har han fyllt de blanka bladen med sina bibliografiska anteckningar.

I fråga om stavningen skilja sig de båda manuskripten icke obetydligt från varandra. I ms A skrives exempelvis så gott som alltid "till", "att", "wij", "wad", "warest", "kyrckior" och "giorde" men i ms B "til", "at", "wi", "hwad", "hwarest", "kyrkor" och "gjorde". Båda manuskripten äro skrivna med tysk stil med undantag för namn samt franska ord och andra ord av latinsk härstamning.

Vad innehållet beträffar överensstämma de anteckningar som återfinnas i de båda manuskripten fullständigt, fränsett de redan påvisade inadvertenserna, dock med ett viktigt undantag. Förteckningen över skjutsstationerna i ms A har följande ingress, som saknas i ms B: "1755 den 28 Junii kl. 8 efter middagen reste jag med herr Lieutnanten Rehn och Kongl. Håfmålaren Hr Pasch från Stockholm till följande Orter och Städer." Av denna passus framgår, att utom Rehn och Pasch minst ännu en person deltagit i resan, och att varken Rehn eller Pasch utan denne tredje är dagbokens författare. Vem är då denne?

En fingervisning lämnas av Utrikesexpeditionens registratur den 9 juni 1755. Denna dag utfärdades på latinska språket likalydande, av konung Adolf Fredrik själv signerade kabinettspass för fyra personer, nämligen för "Iohanne Erico Rehn", "Johanne Pasch", "Georgio Fröman" samt för "Chirurgiae Studioso Magno Hedin".⁹ Det är därför antagligt att en av de båda sistnämnda eller eventuellt båda deltagit i resan. Det ligger närmast till hands att antaga, att Georg Fröman, som sedan 1743 var slottsbyggmästare vid Stockholms slott, där både Rehn och Pasch arbetade, var den tredje deltagaren. Detta bestyrkes av en anteckning i Klerckers genealogiska samlingar i Kungl. biblioteket. Där meddelas nämligen om Georg Fröman, att han "reste till Rom med Pasch och Rehn". Därmed kunde frågan synas vara klarlagd, ty denna gamla uppgift är säkerligen icke gripen ur luften. Men saken kompliceras av en del andra uppgifter i samtida förstahandskällor. Rehn fick som redan nämnts behålla sin lön från Manufakturkontoret under hela resan. Men icke nog därmed. Han fick även behålla lönen såsom desinatör i Överintendentsämbetet och hade dessutom ett privat resebidrag från drottning Lovisa Ulrika, som även rekommenderade både honom och Pasch hos sin bror konung Fredrik II i Preussen. Den 26 juni 1755 omedelbart före avresan lämnade Rehn fullmakt för "min kiära Hustru Anna Christina Rungren att å mina vägnar under mitt wistande utrikes, emottaga och quittera den mig bestådde lönen för min innehafwande Slotts-Conduc-teurs beställning".¹⁰ Hans hustru har också utkvitterat lönen, som utgjorde 95 daler silvermynt i kvartalet, "under min kiära mans frånwaro", hela den tid resan varade nämligen den 2 september och 2 december 1755¹¹ samt 2 mars,

⁹ För denna uppgift ber jag att få tacka förste arkivarien Valfrid Enblom.

¹⁰ Stockholms slottsbok 1755 s. 444. Slottsarkivet. ¹¹ Ibidem, s. 442.

2 juni och 2 september 1756.¹² Fröman har däremot icke lämnat någon fullmakt utan har egenhändigt kvitterat sin lön varje kvartal under både 1755 och 1756.¹³ I slottsboken finnas även ett flertal av honom attesterade räkningar från den tid resan varade. Några av dem, som gälla utbetalningar till arbetsfolk vid slottsbygget, äro försedda med följande bestyrkande: "Å förestående arbetares wagnar, som i min Öfwerwaro riktigt undfådt deras betalning, tilsamman Fyratioen dal. 16 öre K:mt intygas. Stockholm den 1 Martij 1756. Johan C. Körrner Georg Fröman."¹⁴ Johan Körner var slottsmurmästare. I slottsboken möta ett stort antal med undantag för summa och datum likalydande intyg med Frömans egenhändiga signatur och daterade under den tid resan varade. Den kategoriska formen hos dessa officiella attester borde kunna betraktas som ett fullgott bevis för att den som utfärdat dem befunnit sig i Stockholm vid den ifrågavarande tiden. Så har emellertid icke varit fallet. Fröman har deltagit i resan. Handstilen i ms A är nämligen hans. De räkningar och dagsverkslistor, som det ålåg honom att bestyrka, måste han ha attesterat i efterhand vid hemkomsten. Orsaken har antagligen varit den, att Fröman icke lyckats utverka att få resa med bibehållen lön. Han har då underlåtit att begära tjänstledighet och rest utan sådan, givetvis med konungens och sin förmans, överintendenten Cronstedts, goda minne och samtycke.

Det gäller nu att ytterligare söka utröna, om även Magnus Hedin deltagit i resan. En möjlighet att avgöra den frågan får man genom en uppgift i anteckningarna om resekostnaderna. Där är beträffande varje post endast angivet kostnaden uträknad per person med undantag för en enda utgift, nämligen för resan mellan Prag och Wien. Om denna säges, att "emellan Prag och Wien är 36 mihl, denna vägen reste wij med Extra påst som hade öppen wagn med 3 hästar hwilcken wid hwar påst böts om, hela skiutskostningen förutan dricks peningar för Påstilljon hwilcken wid wart ombyte fick 34 till 51 kreutzer kom på 43 gulden 52½ kreutzer hwilket gör ungefärligen för war person 10 Reichsthaler". 43 gulden och 52½ kreutzer utgöra i det allra närmaste 44 gulden. I den sammanställning av växelkurserna mellan de olika myntsorterna, som även finnes i dagboken, uppges, att en gulden gällde för $\frac{2}{3}$ Reichsthaler. 44 gulden motsvarade därför 29½ Reichsthaler. Delas detta belopp med tre, erhåller man den i räkenskaperna angivna summan av i det närmaste 10 Reichsthaler per person. Delas det med fyra, blir andelen per person endast något över 7 Reichsthaler. Deltagareantalet kan därför icke ha varit fyra utan måste ha varit tre. Följakt-

¹² Slottsboken 1756, s. 514.

¹³ Slottsboken 1755, s. 446 och 1756, s. 516.

¹⁴ Slottsboken 1756, s. 668.

ligen har kirurgie studeranden Magnus Hedin icke tillhört Rehns och Paschs resällskap.

Georg Frömans betydelse för den svenska arkitekturhistorien är obetydlig, och den av honom förda dagboken är i och för sig icke av något större intresse. Men den är icke dess mindre ett viktigt historiskt dokument, därför att Fröman deltog i J. E. Rehns och Johan Paschs studieresa. Dagboken fastställer nämligen icke endast resans kronologiska förlopp, vilket redan det skulle ge den ett stort värde. Den ger även detaljerade upplysningar bl. a. om med vilka konstnärer Rehn och Pasch kommo i beröring och om de byggnader och konstverk som studerades. Fröman skiljer nämligen genomgående i sina anteckningar på vad han själv gjort och vad "vi", d. v. s. han och hans kamrater, gjorde. Och dokumentet är så mycket viktigare, därför att Rehn själv var en så litet skrivande arkitekt. Han noterade sina intryck med tillhjälp av teckningar och lavyrer, icke med ord. De förra gävo honom troligen bättre minnesbilder och associationer men för oss, som icke varit med, äro de i sådant avseende långt underlägsna det skrivna ordet. Här är icke platsen att i detalj redogöra för resedagbokens innehåll. En första summarisk översikt har lämnats i den förstudie till en monografi över Jean Erik Rehn som författaren publicerat i det redan nämnda arbetet *Fem stora gustavianer*.¹⁵ Avsikten är att senare lämna en detaljerad redogörelse för Rehns och Paschs så betydelsefulla studieresa med användande av allt härför tillgängligt material.

Som i det föregående nämnts finnas i ms B vissa reseanteckningar av annan hand än den, som avskrivit Frömans resedagbok. De utgöras av korta, hastigt nedtecknade uppgifter, till stor del adresser på olika personer, resekostnader och vissa data rörande ankomst till och avresa från en del orter samt slutligen ett ganska stort antal skisser i blyerts eller tusch, de flesta efter konstverk.

Från vem härröra då dessa anteckningar? En ledtråd ger en anteckning överst till vänster på s. 139. Där står skrivet med blyerts två gånger upprepat namnet "Sergell". En jämförelse mellan handstilen i anteckningarna och säkra Sergelmanuskript visa också, att anteckningarna äro av Johan Tobias Sergels hand¹⁶ och de härröra tydligen från en av hans studieresor. Även den originella stavningen och de korthuggna formuleringarna äro typiska för Sergel och återfinnas i hans övriga tidigare kända antecknings- och skissböcker.

Ett par av anteckningarna ge vissa upplysningar till ledning för dateringen.

¹⁵ A. a., s. 62—75.

¹⁶ Exempelvis den franska editionen av Sergels självbiografi (Ms i KB. sign. I., s. 18) och brev till bibliotekarien C. C. Gjørwell den 23 januari 1781 (sign. Ep. G. 7:8, fol. 8 i Kungl. Biblioteket).

Fig. 1. Skiss av J. T. Sergel efter Tintoretto från första italienska resan. Teckningen återger troligen en detalj ur "Lazarus' uppöckande". Ur ms B.

På s. 106 läses: "D. 9 [julij] till Wien Gref: Bark. H. Meijters målare Råkade Liungberg[er]. Weirotter landskapsmålare Smutser Graveur. Lichtensteins Gallerie. Kaiserns." Greve Nils Barck var svensk minister i Wien 1748—1776. Den i Stockholm födde svensk-holländske målaren Martin van Mytens (f. 1695) var direktör för Konstakademien i Wien från 1759 till sin död 1770. Den svenske medaljgravören Gustaf Ljungberger studerade i Paris 1763—65 och i Italien, Österrike och Tyskland 1765 till oktober 1768 då han återkom till Sverige. Av dessa uppgifter finner man, att sammanträffandet mellan Sergel och Ljungberger i Wien måste ha ägt rum något av åren 1765 till 1768, från vilken tid också anteckningen måste föreskriva sig.

Det är bekant, att Sergel reste till Italien första gången i juni 1767 och att han stannade i Rom till 1778, då han av Gustav III återkallades till Sverige. Han kom hem 1779. Det måste därför vara på utresan till Italien som han träffade Ljungberger i Wien, tydligen i juli 1767. Dagboksanteckningarna måste fördenskull ha förts av Sergel på hans första italienska resa.

Sergel var lärjunge till Jean Erik Rehn, som också var hans gynnare och vän. I ett brev från Paris under Sergels vistelse där på hemresan från Italien tackar han i de hjärtligaste ordalag Rehn "för all den välvilja och godhet som Rehn visat honom alltfrån hans barndom".¹⁷ När Sergel skulle bege sig till Italien, har han tydligen låtit avskriva den i det föregående omtalade resedagbok, ms A, som slottsbyggmästaren Georg Fröman fört som deltagare i Jean Erik Rehns studieresa 1755—56 för att använda densamma som ett slags resehandbok. Han har också — det visa hans knapphändiga anteckningar — i huvudsak följt samma väg som Rehn och även i mycket ägnat sig åt samma sevärdheter.

Sergels reseanteckningar i ms B äro visserligen likom de flesta likartade anteckningar av hans hand mycket knapphändiga, men de äro trots detta av stort konsthistoriskt intresse. De äro nämligen förstahandsanteckningar gjorda under själva resan och böra därför vara tämligen pålitliga. Vad vi förut veta om resans första del — före Venedig — är obetydligt och grundar sig på en, vad de kronologiska uppgifterna beträffar, mycket otillförlitlig källa, nämligen Sergels självbiografi som är skriven ur minnet långt efter resan. Självbiografien föreligger i två versioner, den ena på franska och den andra på svenska.¹⁸ Enligt Sanders uppfattning är självbiografien skriven

¹⁷ G. Göthe, Johan Tobias Sergel, Sthlm 1898, s. 39. Arbetet citeras i det följande: Göthe, Sergel.

¹⁸ Båda i Kungl. Biblioteket sign. I., s. 18. Den svenska versionen är publicerad av Fredrik Sander (Venus stiger ur badet, bildstod i marmor av Johan Tobias Sergel jämte Mästarens självbiografi, Sthlm 1877, s. 25 f.), den franska av Göthe (Sergel, s. 319 f). Göthe har i sin utgåva rättat "de många oriktigheterna i denna sjelfbiografi, både hvad årtal och andra fakta samt namnens stavning beträffar." Göthes rättelser äro dock i några fall diskutabla.

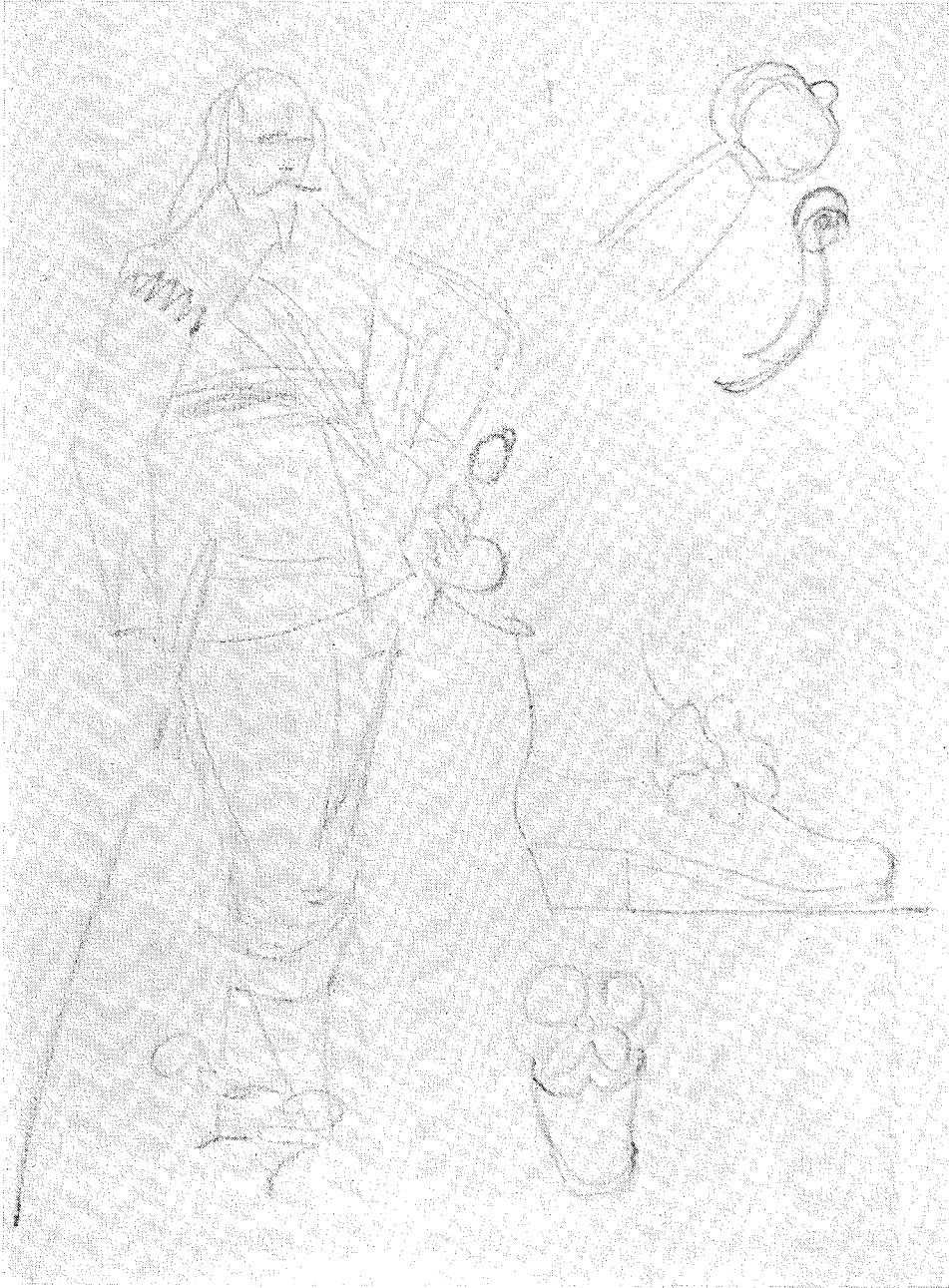

Fig. 2. Teckning av J. T. Sergel i ms B, troligen ett utkast till Axel Oxenstierna i gruppen "Axel Oxenstierna och Historien" på sockeln till Gustav II Adolfs staty av P. H. Larchevêsqe.

före 1787¹⁹ och enligt Georg Göthes 1785.²⁰ Den franska versionen synes av handstilen att döma vara den äldre och antagligen från den tid Göthe uppger; den svenska är i huvudsak endast en översättning av den franska och är troligen betydligt senare än 1785.²¹ Biografiens uppgifter, särskilt de av kronologisk art, äro mycket otillförlitliga, emedan Sergel då han skrev den glömt detaljerna. Han uppger t. ex. i den franska versionen, att han reste från Sverige "uti Junii månad 1776". Över detta årtal är skrivet 1766, och detta senare har godtagits av Sander i hans utgåva, men båda äro felaktiga. Göthe har visat, att Sergels fader anhöll om pass för sonen den 26 maj 1767,²² och i en den 17 juni daterad notis i Inrikes tidningar för den 27 juni 1767 nämnes "bildhuggaren Johan Tobias Särge[n]l" bland de då "till Pommern avgångne passagerarne".²³ Resans fortsättning till Venedig har skildrats av Göthe och sedermera av Antonsson²⁴ med ledning av självbiografins knapphändiga uppgifter som icke ge några tidsbestämningar. Med tillhjälp av anteckningarna i ms B kan denna skildring i flera avseenden göras något fylligare, och framför allt kunna exakta tidsbestämningar erhållas. Enligt dagboken reste Sergel "ifro[n] Stockholm d. 2 junij kläck[an] 11".²⁵ De för honom typiska korthuggna anteckningarna om resans närmast följande del ha följande lydelse: "D. 9 till Ystad d. 14 derifro[n]. Målaren Janson — d. 16 till Stralsund d. 18 derifron. En Tafvla utafv Rubens uti Rådhuset och R:Lovers (?) Cabinet. bekantskap med en fransk köpp man Riquer och en Gägmästare Rotge — uti Pommern 4 gros[chen] för milen med ordinarie posten." Då Sergel sedermera skrev sin självbiografi, hade han tydligen kommit till annan uppfattning om tavlan i rådhuset, ty han säger då att "uti Stralsund är intet att se för en artist". Vem "målaren Janson" var är omöjligt att avgöra. Man kunde gissa på holländaren Johannes Janson (f. 1729, d. 1784) men ingen uppgift finnes om att han besökt Sverige.²⁶ Det kan också ha varit en fullkomligt okänd svensk målare.

¹⁹ Sander, a. a., s. 30.

²⁰ G. Göthe, Johan Tobias Sergel i Rom, Festskrift utg. av Kongl. Akademien för de Fria Konsterna vid invigningen av dess nybyggnad, Stockholm 1897, s. 80; citeras i fortsättningen Göthe: Sergel i Rom.

²¹ Göthe anser det osäkert, om den svenska versionen är av Sergels hand. Vid en jämförande stilgranskning har jag dock kommit till det resultatet, att så antagligen är fallet.

²² Göthe, Sergel, s. 41.

²³ Antonsson har missuppfattat notisen och uppger, att Sergel lämnat Stockholm "på högsommaren 1767" och farit från Ystad den 27 juni, ty han inträffade i Venedig den 28 juli, "således jämnt en månad efter det han känt Ystads kullriga gatstenar under sina fötter" (Antonssons i nästa not angivna arbete, s. 93 f.).

²⁴ O. Antonsson, Sergels ungdom och Romtid, Sthlm 1942, s. 89 ff.

²⁵ Ms B., s. 105.

²⁶ Thieme-Becher, XVIII, s. 395 f.

Den 21 juni kom Sergel "till Berlin hos Anvojen Seuge²⁵ — d. 25 till san souci d. 28 derifron — hos öfverste Bohl.²⁶ Östreich inspector öfwer gallerit d. 30 ifron Berlin — I Preussen påsten 6 gros[chen pr mil]". Bland de adresser, som han antecknat i ms B, äro bl.a. "Monsieur Des Champs Pasteur de leglise reformée a Berlin" och "Köppman Goskofvskie i Bryder strase".²⁷ Den senare adressen hade han säkerligen fått av sin vän Rehn, som hade livliga förbindelser med den store silkesfabrikören Gotskofski. Rehn besökte på sin studieresa 1755 "Silkes Fabriqueuren Gotskofskies stora Fabrique bestående av mehr än 100:e wäfstohlar".²⁸

Den 2 juli kom Sergel till Dresden, och jämte denna uppgift ha hans anteckningar härifrån följande lydelse: "Hutin Ridel inspector öfwer gallerit. Casanova målare. D. 5 derifron. — Ifron D[resten] till Prag 3 R[eichsthaler] 19 gros[chen]." Målaren Casanova, som hade förnamnen Giovanni Battista, var född i Venedig 1730 och var sedan 1764 professor vid Konstakademien i Dresden, där han dog 1795. Han hade i Rom varit lärjunge och medhjälpare till Rafael Mengs och även utfört teckningar till Winckelmans arbeten.²⁹ Han tillhörde den på modet varande nyantika riktningen.

Sergel kom till Prag den 6 juli. Bland dagbokens adresser finnes en från denna stad nämligen "Conte Notfrits dans la petite ville de Prag". La petite ville är den så kallade "lilla sidan" i Prag. Sergel lämnade staden den 7 och ankom till Wien den 9 juli. Om resekostnaden för denna sträcka uppger dagboken: "Emedan Prag och Win 4³⁰ gulden 54 krejtser." Antagligen stannade han åtskilliga dagar i Wien ty han kom icke till Venedig förrän en av de sista dagarna i månaden. Dagboken lämnar ingen uppgift om avresan. En del av anteckningarna om uppehållet i Wien ha redan återgivits i samband med frågan om dagbokens datering,³¹ men ytterligare en uppgift av intresse finnes från denna plats. Sist står nämligen "Klänning 8 Ducca[ter] 40 Kr[eutser]". Sergel skaffade sig tydligen en ny för Italien passande kostym, innan han lämnade Wien.

Från Wien gick resan till Triest. Härom meddelar dagboken endast, att "emellan Wienn och Triest betalt 22 florins och 5 florin för Cofferten". Från Triest till Venedig reste Sergel säkerligen sjövägen liksom Jean Erik Rehn, men dagboken lämnar ingen uppgift härom och icke heller om tiden för ankomsten. I Venedig använde Sergel utom ms B även en annan skissbok som nu finnes i Nationalmuseum, och dessutom finnes en anteckningsbok

²⁵ Svensk minister i Berlin var 1767 Jac. Otto Zöge v. Manteuffel.

²⁶ Överste Carl v. Bohlen, svensk minister i Berlin 1766, var kvar där vid Sergels besök.

²⁷ Ms B, s. 41.

²⁸ Ms A, s. 46.

²⁹ Thieme-Becker, VI, s. 103 f.

³⁰ Ursprungligen har stått 14 gulden men den första siffran är överstruken med blyerts.

³¹ Jfr s. 82.

som 1921 tillhörde fru Sofia Sergel och vars anteckningar börja i Venedig 1767.³² Enligt den sistnämnda anteckningsboken har Sergel inträffat i Venedig den 28 juli 1767.³³ Göthe och Antonsson ha givit några intryck från uppehållet i Venedig grundade på denna anteckningsbok och några bevarade skisser och konstaterat, att det framför allt var det venetianska måleriet — Paulo Veroneses, Tizians, Tintorettos och Tiepolos konst — som fångat hans intresse. Sergel har också gjort en anteckning om ett besök i "l'Eglise des enfans trové", där han hört vacker musik utförd av flickorna i det till kyrkan hörande hittebarnshuset. Det är då av ett visst intresse att erfaras, att just samma anteckning finnes i avskriften av Frömans resedagbok i ms B, vilken tjänat Sergel som resehandbok. Ms B ger även ytterligare ett antal skisser efter venetianska konstverk, bl. a. på s. 130 en figurkomposition med påskriften "apres l'esquise du Tintoret". Antagligen återger den en detalj ur Lazarus' uppväckande, fig. 1.

Enligt den ovan citerade anteckningsboken stannade Sergel i Venedig från den 28 juli till den 8 augusti 1767. Enligt såväl Göthes som Antonssons mening har han därefter rest direkt till Rom och ankommit dit den 12 augusti, d. v. s. efter fyra eller fem dagars resa. Detta påstående är grundat på en uppgift "på helt annat ställe" i anteckningsboken där en route anges: "Ferrare, Rimini, Catolica, Pessaro, Fanno, Foligno, Spoleto, Terni, Narni, a Roma le 12."³⁴ Fyra liksom också fem dagar är emellertid en alltför kort restid för denna sträcka. För Rehn, som for samma väg, tog den sjutton dagar av vilka han använde några till uppehåll i Bologna, Ancona och Loreto. Men om man räknar bort dessa uppehåll var hans effektiva resetid tolv dagar, och han började alltid resan mycket tidigt på morgonen och reste hela dagarna. Då Sergel 1768 reste från Rom till Neapel, en vägsträcka som är betydligt mindre än hälften av den mellan Venedig och Rom, tog resan fem dagar enligt hans egna anteckningar³⁵ och mellan Rom och Florens tog den honom nio dagar.³⁶

I sin Självbiografi uppger Sergel att "d. 27 Aug. 1767 ankom jag til Rom och wistades der til 1778 uti Junii;³⁷ således war jag der uti 13 år utom

³² Göthe, Sergel i Rom, s. 80; — H. Brising, Sergels skissböcker, antikt och nyantikt, Sthlm 1921, s. 394. — Antonsson, a. a., s. 94.

³³ Brising, a. a., s. 394.

³⁴ I ett brev till sin vän Hammarin (avtryckt i Autografsällskapets tidskrift I, 1879—88, s. 29 f., återgivet av Göthe, a. a., s. 50 f. och av Antonsson, a. a., s. 141 f.), daterat den 29 juli 1769, uppger Sergel, att "den tålyte denna månad [d. v. s. d. 12 juli] är två år jag är uti Rom", ytterligare ett exempel på otillförlitligheten hos Sergels tidsuppgifter.

³⁵ Göthe, Sergel i Rom, s. 85.

³⁶ Ms B, s. 109; jfr i det följande s. 89.

³⁷ I den skissbok av Sergel, som i Brisings förteckning har nr X, uppges att avresan från Rom skedde den 25 juni 1778 kl. 2 på morgonen. (Brising, a. a., s. 406.)

någre månaders resa til Neapel och Florentz". Denna källa är som redan framhållits ganska otillförlitlig. Sergel uppger som synes, att han vistats 13 år i Rom i stället för knappt 11 år. Uppgiften om ankomsten till Rom den 27 augusti är därför icke mycket att lita på. Vad man med säkerhet kan fastställa är, att antingen dagen för avresan från Venedig den 8 augusti eller dagen för ankomsten till Rom den 12 i samma månad måste vara felaktig. Möjligen äro båda oriktiga.

Harald Brising har gjort gällande att Sergel på denna sin första italienska resa även besökt Padua, Vicenza och Verona och anför som skäl, att i en av de skissböcker, som Brising hänför till denna resa, finnas anteckningar om och skisser av byggnader i de nämnda städerna.³⁸ Antonsson bestrider riktigheten härav, emedan han anser den ifrågavarande skissboken härröra från Sergels andra italienska resa 1783—84. Som stöd för sin uppfattning hänvisar Antonsson likväl endast till teckningarnas stil.³⁹ Jean Erik Rehn, i vilkens spår Sergel följde, gjorde från Venedig en avstickare till Padua men vände sedan åter till Venedig. Därifrån for han över Ferrara, Bologna, Rimini, Loreto, Spoleto, Terni, d. v. s. i huvudsak samma väg som ovan angivits som Sergels reseroute. Det är dock icke säkert, att Sergel direkt slog in på denna väg från Venedig. Ms B ger ett visst stöd åt Brisings åsikt, att Sergel även besökt Padua, Vicenza och Verona på den första resan. På s. 5 finnes nämligen följande reseroute antecknad med Sergels hand: "Trieste, Wenise, Padou, Vicence, Veronne, Mantou, Ferrare, Modene, Bologne, Jmola, Faenza, Ravenne, Forli, Rimini, Pesaro, Fano, Senigalia, Ancone, Lorette, Foligno, Spollette, Terni, Narni, Rome." Om Sergel verkligen reste till Vicenza och Verona, kan det ha varit den 12 september som han kom till Rom.

Från Rom innehåller ms B inga andra uppgifter än ett par adresser. Sergels verksamhet där är emellertid tämligen rikt dokumenterad genom brev och ett flertal skissböcker.⁴⁰ Under sin Romtid gjorde han som framgår av det redan citerade utdraget ur självbiografien resor till Neapel och Florens på "några månader". Från den förra som ägde rum 6—31 oktober 1768 finnas tämligen utförliga anteckningar och resan har efter dem skildrats både av Göthe och Antonsson.⁴¹

Uppgifterna om Sergels besök i Florens under Romvistelsen äro däremot ytterst torftiga. Självbiografien uppger som redan nämnts, att resorna till Neapel och Florens tagit "några månader" av hans tid. Då vi veta att resan till Neapel varade mindre än fyra veckor skulle, om självbiografiens uppgifter vore att lita på, resan till Florens kunna ha varat ett par månader

³⁸ Brising, a. a., s. 394.

³⁹ Antonsson, a. a., s. 97.

⁴⁰ Brising, a. a., s. 395 ff.

⁴¹ Göthe, Sergel i Rom, s. 84 f.; samme förf., Sergel, s. 44 f.; Antonsson, a. a., s. 123 ff.

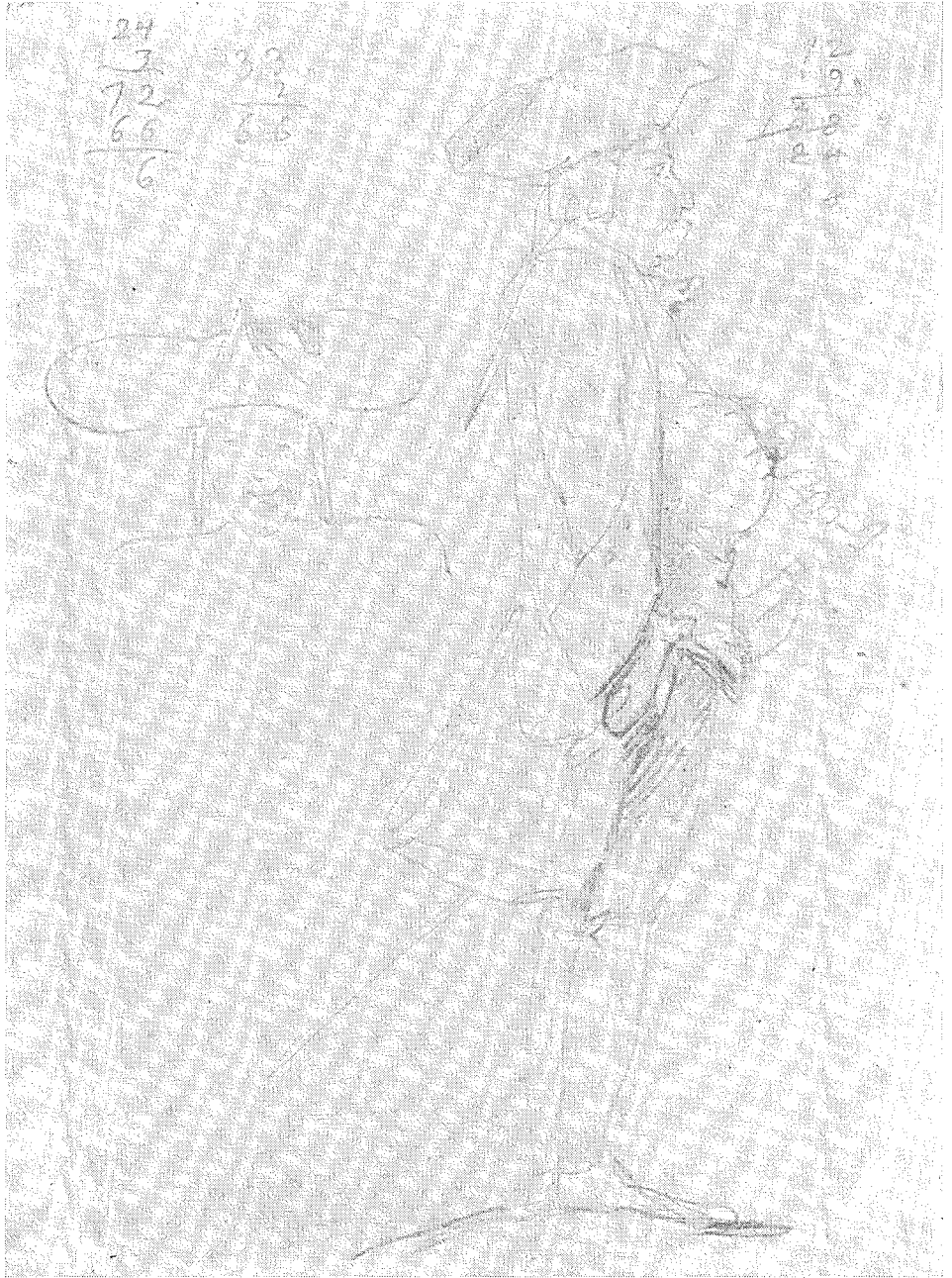

Fig. 3. Karikatyr av okänd herre, blyertsteckning av J. T. Sergel i ms B.

eller mera. Man kan emellertid fastställa, att Sergel under sin Romvistelse gjort två resor till Florens, den ena 1773 och den andra 1776. I den av skissböckerna, som av Brising betecknats IX, finnes en karikatyr av en katolsk präst med påskriften "Compagnon de voyage entre Florence et Rome 1773".⁴² Uppgiften om resan 1776 finnes i K. G. Fehrmans dagbok från hans besök i Rom.⁴³ För maj månad sistnämnda år meddelar denna dagbok, att "sedan herr Sergel, som var mycket plågad av melankoli, gjort en resa till Florens för att dissipera sina bekymmer lät Fehrman den 1 maj transportera sina saker till honom, och begynte modellera efter antiken". Dagboken meddelar icke, när Sergel kom tillbaka, men däremot att Fehrman den 25 augusti reste med Sergel till Albano. Besöket i Florens kan därför ha varat tämligen länge, och det är icke uteslutet att resan utsträckts längre än till Florens. I ms B finnas nämligen följande anteckningar, som kunna ha samband med endera av dessa resor: "Emellan Rom och Florens kåstar Brocation⁴⁴ 4 Ducater, och $\frac{1}{2}$ d:o drickspängar tillika mat och drick. 9 dagars resa. Mons: Giuseppe Ariani alla Piazza de grano a conte marchese Bagniesi. för 9 paul åm dagen. — Emellan Florens och Bolonga 2 dagars resa kåstar 3 Ducat $\frac{1}{2}$ dricks: verdshuset 3 Morie och betalt 5 paul åm dagen. — Emellan Bolonge och Wenedig kåstar 30 pauli, emella Wenedig till Triest öfwer skönn 10 till 12 paul. — Wenitianisk D:[ucat] 22 pauli 5 bajochi." Slutligen meddelas i detta sammanhang, att "3 pauli betalas ordinairt at bese Cabinitter",⁴⁵ ett i jämförelse med nutida förhållanden mycket dyrt pris för en sådan förmån.

Det skulle kunna tänkas, att de sist återgivna anteckningarna endast äro upplysningar som Sergel inhämtat för en planerad resa, som aldrig blivit utförd, men mot ett sådant antagande talar uppgiften, att han "betalt" 5 pauli om dagen på värdshuset Tre morianer i Bologna. Det är därför troligt, att en av hans resor till Florens utsträcktes till Bologna och kanske ändå längre. Sergel gjorde slutligen även ett besök i Florens på hemresan från Rom 1778, då vägen i fortsättningen togs över Pisa, Genua, Antibes m. fl. orter till Paris.⁴⁶ Då besökte han även sin lärare Larchevêsqe i Montpellier och diskuterade därvid fullbordandet av Gustav II Adolfs staty, som ännu ej hunnit gjutas. Antagligen avhandlades då även Sergels grupp "Axel Oxenstierna och Historien", som pryder statyns sockel. En skiss, som finnes på s. 111 i ms B och som här återges i fig. 2, är tydligen ett utkast till

⁴² Brising, a. a., s. 404.

⁴³ Tryckt i Svenska Autografsällskapets tidskrift, 1, Sthlm 1888.

⁴⁴ Brocation = Procaccion, d. v. s. postdiligensen. För utredning om ordets betydelse tackar jag fröken Carine Lundberg.

⁴⁵ Ms B, s. 109.

⁴⁶ Brising, a. a., s. 406 f.

denna skulpturgrupp. I ms B finns även teckningar efter antika skulpturverk, därav en med utförliga måttuppgifter. De tillhöra antagligen tiden i Rom. Även finnas ett flertal karikatyrer, av vilka en återges i fig. 3. Dessa teckningar visa att ms B icke kommit till användning endast på resan till Italien utan även senare, antagligen under vistelsen i Rom och på hemresan.

Trots den knapphändig form, som Sergel givit sina i det föregående skildrade anteckningar, ge dessa viktiga upplysningar om hans första italienska resa. Och det förhållandet, att han infört dem i en avskrift av en dagbok som förts av en av deltagarna i Jean Erik Rehns studieresa 1755—56, ger oss en påtaglig erinran om det nära personliga sambandet mellan två av våra allra främsta konstnärer från 1700-talet och mellan deras utländska studieobjekt.

Résumé

Deux journaux de voyage du 18:me siècle

L'architecte Jean Erik Rehn (1717—1793) qui est le premier représentant de l'ancien style Gustave III, ce qui en Suède correspond au style Louis XVI en France, fit, en 1755—56, un voyage d'étude en Italie. Il y visita non seulement Rome et les autres célèbres villes d'art mais aussi Herculaneum et d'autres endroits aux environs de Naples où se trouvent des monuments de l'antiquité. Il fut un des premiers artistes suédois à étudier ces monuments de l'antiquité qui ont eu tant d'influence sur le développement postérieur de l'art. On sait depuis longtemps qu'au cours de ses voyages il fut accompagné de son ami, le peintre Johan Pasch. A part ce détail, nous sommes très incomplètement renseignés sur son voyage, qui a beaucoup contribué à faire triompher le nouveau style.

Cependant, le Musée national de Stockholm vient d'acquérir un journal écrit par un des compagnons de voyage de Rehn. Ce journal est désigné par l'auteur comme ms B. L'auteur montre que ce ms B est une copie d'un autre manuscrit qui se trouve à la bibliothèque de l'université d'Upsal (ms A) et que ce journal est rédigé par l'intendant-architecte au château royal de Stockholm, Georg Fröman, qui, par conséquent, doit aussi avoir pris part au voyage de Rehn.

Dans la copie ms B se trouvent quantité de notes et d'esquisses faites par une autre main que celle du copiste. L'auteur démontre que ces notes sont dues au célèbre sculpteur suédois Johan Tobias Sergel (1740—1814) et qu'elles sont faites au cours de son premier voyage en Italie en 1767. Les

notes se portent sur la traversée de la Suède, de l'Allemagne et de l'Autriche jusqu'à l'arrivée à Venise, et nous fournissent de nouvelles contributions à notre connaissance de cette partie du voyage sur laquelle on ne possédait auparavant que des renseignements très maigres et pas toujours dignes de foi, tandis que nous connaissons, pour la dernière partie du voyage, plusieurs albums d'esquisses munis de notes.

Sergel était l'élève et l'ami intime de Jean Erik Rehn, et l'auteur démontre que Sergel en faisant les préparatifs pour son voyage en Italie fit copier le journal écrit par l'intendant-architecte Georg Fröman au cours du voyage de Rehn en 1755—56 afin d'employer cette copie comme une sorte de guide. Plus tard il y introduisit ses propres observations et souvenirs. En général, Sergel a suivi la même route que son maître et, le plus souvent, il a étudié les mêmes œuvres d'art que lui. Les deux journaux de voyage discutés dans l'article nous donnent une profusion de renseignements détaillés sur deux des plus grands artistes suédois du 18me siècle et sur les relations personnelles entre eux et leur attitude envers les objets qu'ils ont étudiés à l'étranger.

STRÖDDA MEDDELANDEN OCH AKTSTYCKEN

Vårt första magasinerade museum

Av *Arvid Bäckström*

Sedan Ragnar Josephson 1928 i studien "Vårt första antikmuseum" (i Nationalmusei årsbok för 1927, Sthlm 1928; citeras nedan 1928) efter mönster från tessinska familjens palats åt sig inrett "vårt första antikmuseum", där svenska skulptörer och målare "från omkring år 1700 blevo delaktiga av den högsta konstnärliga formkultur Europa känt", visade Oscar Antonsson 1935 (i Konsthistorisk tidskrift) och 1942 (i sin bok om Sergels ungdom och Romtid), hur omöjlig denna lyriskt utformade konjektur i verkligheten var. På denna kritik svarade J. ej alls, icke ens i dagspressen. Men det var endast skenbart han genom sin tystnad gav kritiken rätt.

Då jag under förarbeten till ett föredrag för konstakademien på dess högtidsdag 1940 angående akademibibliotekets uppkomst fann, att Per Floding sålt ej blott sina böcker utan även sin ganska betydande gipssamling till akademien, beslöt jag mig för att senare publicera Flodings förteckning över sina gipser i en studie, som även skulle medtaga akademiens övriga gipser. Huvudsynpunkten var: vad hade akademien vid sin undervisning att bjuda sina lärlingar, då det gällde studium och avritning av gipser? För att sätta en gräns, innan materialet alltför mycket svällde ut, valde jag att här sluta vid Sergels död 1814. I ett dylikt sammanhang kunde jag omöjligt undgå Tessingipserna och fatta ställning till deras problem. Denna studie erbjöds Konsthistorisk tidskrift, men intogs icke i denna. Så inflöt undersökningen i denna årgång av *Rig*, s. 1—24. Efter jämnt tio år beslöt sig J. för att bemöta kritiken mot hans musei-teori, och till forum för dessa ganska speciella spörsmål nöjde han sig med en daglig tidning: under strecket i Svenska Dagbladet sistlidna 11 maj publicerade han "Antikerna i källaren" (nedan citerat Sv. D.). Här går han amok mot sina kritiker, och det kan med fog undras, om någon enda läsare därav fick klarhet i frågeläget eller i hans egna tankegångar. Försvaret är skrivet med journalistisk brio men också i en ton av docerande ex cathedra, som överraskade åtminstone mig, så mycket mer

som denna ton i detta sammanhang är ovanligt litet på sin plats. Fråga är överhuvud, om man gör ett vetenskapligt specialproblem, som framförts och väckt opposition i fackpressen, någon tjänst genom att med stilistiskt fyrverkeri draga in en redan påbörjad diskussion inför en föga orienterad och relativt lättrogen tidningsläsande allmänhet i stället för att med allvar fullfölja diskussionen på det vetenskapliga planet. Den, som föredrar att uppträda i dagspressen, gör saken naturligtvis betydligt lättare för sig; den breda publiken avfordrar honom ingen redovisningsskyldighet för några forskningsresultat.

Det är ej utan att jag nu skäms att svara: det är ju som att "slå in redan vidöppna dörrar", men J. själv har genom den form och det innehåll han givit sin tidningsinsändare framtvingat ett svar.

Redan J:s rubrik visar, att han ville väja undan för huvudsaken. Om gipserna förvarats i källare eller i galleri, om de till största delen legat nedpackade i stycken eller om de stått helt uppställda, sådant är *icke* huvudfrågan. Huvudfrågan är, om de fått göra någon levande tjänst åt generation efter generation av svenska sjuttonhundratalskonstnärer. Eller för att låna J:s egna ord 1928: "Den slutliga frågan och den ur konsthistorisk synpunkt viktigaste är, vad roll vårt första antikmuseum spelat för den bildande konsten i sjuttonhundratalets Sverige." Mitt svar på huvudfrågan är och förblir: kalla Tessingipserna gärna för vårt första antikmuseum, men tillägg i sanningens namn, att de också bildade vårt första magasinerade museum. "Antikerna i källaren" blev därför på sätt och vis en riktigare rubrik än J. anade.

J. frågar sig, hur hans kritiker kunnat vidhålla sin synpunkt, trots "vittnesbördens enkla och klara utsago i annan riktning" (Sv. D.). Vad menas med denna bevisligt felaktiga fras? *Alla* vittnesbörd gå ju med en och samma enkla och klara utsago åt samma riktning — helt motsatt den av J. önske-
drömda riktningen. Icke desto mindre tillåter sig J. att till sina båda kritiker rikta följande admonition (Sv. D.): "De ha gjort ett litet metodiskt missgrepp, som är mycket vanligt vid vetenskaplig bevisföring i begynnelsestadiet och för vilket man därför måste varna. De ha låtit en grumlig andrahandskälla slå ut de samtida och äkta förstahandskällorna." För egen del avvisar jag på det bestämdaste denna admonition, då J. trots 17 års betänketid ej förmått framdraga ett enda bekräftande vittnesbörd, en enda källa såsom stöd för sitt frihandstecknade luftmuseum vid Hötorget. På sin tid relaterade J. (1928, s. 23 och 15) Tessins och Cronströms epistolära förhoppningar rörande gipsernas uppställning, omtalade Karl XII:s besök på Rännarbanan i juni 1698 och påpekade Tessins rapport i december 1698, att gipserna voro uppställda, men ännu inte i det tillstånd, att han omedelbart ville visa kungen dem. Och så tillades orden: "vilket alltså skedde omkring årsskiftet 1698".

Detta för andra gåtfulla "alltså" är typiskt för J:s vetenskapliga bevisföring. Genom att blott och bart nedskryva ordet "alltså", så — simsalabim — är allt där, utan pedantiskt besvär med bevis och bevisföring.

Den av J. påtalade grumliga andrahandskällan skulle vara akademipreses Fr. S. Silverstolpe, men som J. i samma andetag säger, att denne givetvis stöder sig just på de citat av Cronstedt och Adelcrantz, som framdragits ur konstakademiens och överintendentämbetets handlingar, skulle den grumliga andrahandskällan alltså vara de två nämnda överintendenterna! Men vad äro de annat än av J. efterlysta "samtida och äkta förstahandskällor"? De äro den högsta instansen på området och då de under ämbetsansvar vända sig till k. m:t eller konungen själv med uttalanden, har man ej rätt att insinuera, att de i dessa sina uttalanden, mot bättre vetande, skulle ha lämnat överdrivna eller missvisande uppgifter. Silverstolpes festtal 1835 skulle dessutom vara mindre trovärdigt på grund av dess retoriskt högstämde prosa! Skulle ett dylikt tillfälle och en dylik prosa utesluta, att talaren höll sig till sanningen — måste man bedöma en nutida professors egna akademiska orationer på liknande sätt?

Några exempel på J:s ganska nonchalanta sätt att umgås med källor eller att försmå källor må nämnas.

"Samma år, då akademiens stadgar upprättades, nämnes, att det lämnas: frihet — — at teckna — — efter de antiqua statuer — —" (1928, s. 27—28). Med stadgar åsyftar J. akademiens statuter, och den, som läst dessa statuter, vet, att J:s citat: frihet etc. återfinnes just i statuterna (artikel XXV) och skulle naturligtvis skrivit: "I akademiens statuter av 1773 nämnes", o. s. v.

J. fortsätter: "— — när 1780 akademien erhöll sin egen byggnad, flyttades samlingen omedelbart dit". Sanningen var som bekant följande: akademien erhöll hösten 1775 (ett gåvobrev i riksarkivet är daterat den 4 september, ett annat i akademien, publicerat 1897 av Looström, daterat den 18 december 1775) sin egen byggnad, och så småningom (1780) flyttades samlingen dit.

J. påstår (1928, s. 6) felaktigt, att "Fr. S. Silverstolpe i sitt tal på konstakademiens hundraårsfest 1841 uppgivit" etc. och skyller senare (Sv. D.) på att detta tal trycktes 1841 — ja, men under rubriken "Tal den 21 Mars 1835 till firande af Akademiens hundraåriga tillvarelse". En lärare i svensk konsthistoria bör väl minnas, att konstakademien fyllde hundra år 1835!

Det av J. 1928 s. 9 citerade tessinbrevet skrevs ej den 10 maj 1698 utan den 10 juni, och Tessins för J. så ödesdigra uttalande om ett galleri (1928, s. 23) gjordes ej i brev av den 3 april utan den 3 aout (= augusti) 1698.

Ur ett av Cronströms brev räknar J. (1928, s. 15) upp en del antiker, bl. a. ett mystiskt kolli "Le cantin de Bacchus", vilket ju låter pittoreskt nog, men läser man rätt, står där: Le l'antin (ny rad) le Bacchus — alltså två gipser: Antinous och Bacchus.

Och är det fair play att ge tidningsläsarna början av ett mitt citat (Rig 1945, s. 18) av Adelcrantz "un hangar obscur" och sedan undanhålla dem den för J:s tes så dräpande fortsättningen: "sans etre d'aucune utilité aux artistes"!

Låt mig nu i kronologisk följd sammanställa de vittnesbörd jag tidigare citerat och några senare funna om att gipssamlingen aldrig före 1780 varit ett levande antikmuseum och en ständigt för skulptörer och målare tillgänglig studiesamling, utan varit en för "eftersyn" otillgänglig, evakuerad, ja, tidvis nästan bortglömd samling.

1763 28/3. Överintendenten Cronstedt i ett memorial till k. maj:t "Gipserna ha hittills varit inrymde i ett rum (på Rännarbanan), som icke allenast är helt mörkt utan även ganska trångt, varom jag längre fram hos Eder K. Maj:t ärnar göra framställning på det att, när en gång akademien hit flyttar, gipserna och modellerna måtte till eftersyn för lärlingarne uti ritande kunna nyttjas och användas" (i konceptet: "till lärlingarnes nytta medelst efterritande kunna användas").

1763 4/6. Överintendenten Cronstedt i ett memorial till k. maj:t: "Beträffande de i galleriet mellan bägge gjuthusen stående kostbara statuer uti gips har jag ej föreslagit att till undvikande av *trängsel* flytta dem från galleriet till norra gjuthuset, som är 9 alnar mindre än det förra, utan min mening har varit att, sedan i nämnda gjuthus tjänliga rum för akademien blivit inredda, där till *lärlingars eftersyn kringsprida åtskilliga av dessa statyer, sedan så många som med bekvämlighet kunna rymmas i galleriet blivit därstädes i behörig ordning ställda.*"

1770. Professor Hoffman hemför från Rom en del gipsmodeller till akademiens behov, bl. a.: Le Gladiateur de Borgese och La Venus de Medicis (Rig 1945, s. 8). Hade man glömt bort, att akademien redan ägde dessa?

1774 26/4. Professor Floding i ett memorial till akademien: "Ungdomen vid akademien beklagar sig med fog över att icke hava vackra gipser till eftersyn, likväl oberäknat, att Larchevêque av egen drift flera gånger modellerat i akademiens lärosal". Observera "i akademiens lärosal" och ej på Rännarbanan, Larchevêques arbetsplats, som skulle varit en mycket naturlig demonstrationsplats, om där funnits en tillgänglig antiksamling.

1776. Överintendenten Adelcrantz till Gustaf III: "Gipskopiorna ha nu snart i hundrade år legat förvarade uti ett mörkt gjuthus på Rännarebanan. Om dessa statyer bleve, till bruk vid ritövningar, på piedestaler uppsatta uti därtill inrättade salar eller gallerier, så är otvivelaktigt att konsterna och deras idkare skulle därav hava en utmärkt förmån."

1780 4/1. Överintendenten Adelcrantz i brev till Gustaf III: "Cette collection superbe de statues antiques — — est a present sous un hangar obscur sans etre d'aucune utilité aux artistes."

1784. C. F. Fredenheim i "Svenska Parnassen" angående akademiens gipser: "Det är i allmänhet obekant, att vi äga denna skatt."

1835 21/3. Ur överintendenten Silverstolpes tal 1835 gjordes redan i Rig s. 4 ett citat om de ohävdade gipserna. Närmast därefter följde i talet: "— Under Sergels tillsyn sammanstattes och uppställdes i våra salar de så länge obegagnade mästerverken. Man studerade snart efter det skönas högsta ideal. Få år senare hemkom Masrelier för att med en lika känsla av antikens höghet stärka den nya studiemethoden."

1858. Överintendenten Söderberg i en handskrivnen volym: "Utdrag utur K. bref" (i kungl. byggnadsstyrelsens arkiv), däri även ingår ett av den samvetsgranne Söderberg sammanställt

utkast till akademiens historia: "Här blevo nu (1780 i Meyers till akademien skänkta hus) de samlingar av antika gipser uppställda, som redan uti Karl XI:s tid i riket inkommit, *men icke förr kunnat av konstnärerna begagnas.*"

En rad konsthistoriker från Estlander 1867 till Göthe 1904 ha yttrat sin förmodan om gipsernas otillgänglighet; uttrycken variera: de ha legat "magasinerade", "gömda och glömda", eller "nästan bortglömda" (Rig 1945, s. 4 f.).

Att degradera kritikens klara, otvetydiga källor till "grumliga andrahandskällor" utan att samtidigt själv framdraga ett enda motbevisande vittnesbörd är en taktik, som väl knappast förtjänar namnet bevisföring. Men dylika motbevis ha ej stått J. till buds.

Till ovan uppräknade positiva bevis för att J:s museum aldrig existerat bör läggas en negativ synpunkt. Om detta museum verkligen existerat, borde ej ett enda litet eko därav ha nått oss ur memoarer eller handlingar? Är det tänkbart, att ritareakademiens fader, den mycket skrivande Carl Gustaf Tessin, aldrig en enda gång skulle ha yttrat sig angående ett antikmuseum i J:s regi? Jag kan icke erinra mig, att Tessin i sin väldiga Dagbok någonstades nämnt ett ord om ett dylikt museum. — I överintendenternas relationer till 1760-talets riksdagar, där det bl. a. talas om verkstäderna på Rännarbanan, om Sergel och "den trogna undervisning han njutit hos Larchevêque" och om den sistnämndes lust att undervisa den svenska ungdomen — ej ett ord om ett levande gipsmuseum! Ej heller i Adelcrantz' vackra förord den 1/5 1767 för Sergel, däri han belyser dennes utbildning, och varmed han utverkade hans stipendium för resan söderut, möter man något ord, som pekar på skulptörens utbildning i ett Josephsonskt museum. — Och Rännarbanan, ja, det området var till sin bebyggelse alltid ganska virrigt. Förutom diverse verkstäder var det tidvis ganska livligt bebott (t. ex. 1741 av 43, 1755 av 55, 1760 av 37, 1770 av 45, 1780 av 54 personer). Gipssamlingens viktigaste grannar voro hovstallet med sina vagnshus och kronans gjuthus med sina verkstäder. I handlingar av skiftande art rörande dessa grannar har jag ej påträffat ett enda ord om något flitigt besökt museum — däremot om en magasinerad samling (se nedan).

Hur lättvindigt J. från början fattat hela saken, och hur bristfälligt han sedan tillgodogjort sig den allvarliga kritiken, framgår bl. a. av ett yttrande som detta i Sv. D.: "Det gamla Antikmuseet på Rännarbanan erbjuder sålunda inte just några märkligare gåtor. Vi veta ganska bra så väl vad det innehöll som hur det fungerade." Vad innehållet beträffar, kan detta möjligen stämma — men hur det fungerade, det var ju just den huvudgåtan, som J. gissade fel på.

Men det finns också andra gåtor, ehuru av betydligt mindre intresse. Ha gipserna hela tiden förvarats på samma ställe inom Rännarbanan, eller ha de flyttats från sitt ursprungliga magasin ned i någon eller några källare (under

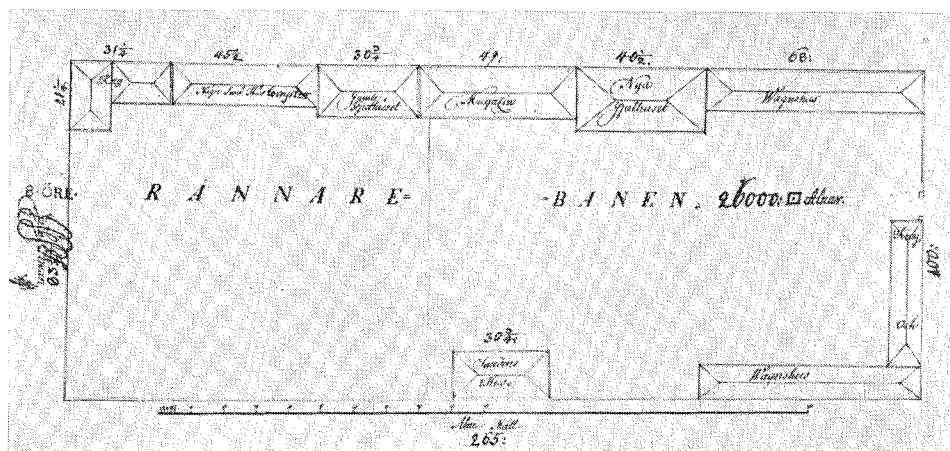

Fig. 1. Plan av Rännarbanan 1763. Riksarkivet.

det gamla gjuthuset?), i så fall möjligen i samband med förarbetena till och gjutningarna av Larchevêques Gustaf Vasa och Gustaf II Adolf på 1760- och 70-talen? Sedan Adelcrantz 1776 kallat deras förvaringsplats "ett mörkt gjuthus" och 1780 "un hangar obscur", vilka båda uttryck säkerligen åsyfta deras ursprungliga magasin, beläget (se fig. 1) mellan de två verkliga gjuthusen, införde Silverstolpe 1835 ordet "källarvalven" (som ju kan åsyfta ett mörkt rum med flera valv) för att en rad författare sedan skulle öka utrymmenas antal till "källarna" (Estlander 1867 o. s. v., se Rig, s. 4 o. f.). Göthe använder dock 1904 den Cronstedtska termen "galleri". Frågan är som sagt av underordnad betydelse.

Ännu en gåta, också den av sekundär vikt: hur förvarades gipserna? Cronstedt talar 4/6 1763 om "de i galleriet mellan bägge gjuthusen stående" gipserna, Adelcrantz önskar 1776 gipserna "upsatta på piedestaler", Silverstolpe omtalar, att "gipserna legat uti mindre stycken förvarade", och att de 1780 "under Sergels tillsyn sammansattes". Även om gipserna voro uppställda — ej ens Cronstedt uttryck "stående" är entydigt; man kan gott använda detta uttryck för kistor med gipser i — så funnos i varje fall ej några piedestaler. Mycket pekar på, att samlingen, åtminstone till sin huvudpart, låg "i mindre stycken förvarad" — i varje fall, oavsett de två senast berörda gåtorna, intill 1780 "ohävdad". Skulle överintendenterna ha orätt eller motsäga varandra, så visar ju bara detta förhållande, att icke ens överintendenterna voro tillräckligt informerade angående denna vanhävdade samling.

J. slutar sitt försvar i Sv. D. med följande postludium, vars tonfall tyder på en viss resignation: "Jag har i denna artikel packat upp dessa antiker igen för att låta dem återfå sin inte betydelselösa plats i det slutande 1600-talets

och 1700-talets svenska konsthistoria. Jag har gjort det trots att jag tvivlar på att de få stå kvar. Jag gissar, att i den kommande konsthistoriska litteraturen bli de nedstoppade igen i den obskura källare, som är till den grad obskur, att vi inte ens veta, om den alls existerat." Jag är övertygad om, att en kommande konsthistorisk litteratur bättre än J. förstår, vad den huvudfråga, som J. själv i en okontrollerad önskeform framkastat, rör sig om: det gäller ej frågan, om samlingen i sin helhet packats upp och senare packats ned igen, det gäller ej frågan, om den förvarats i en källare eller i ett magasin, det gäller frågan, om denna samling "från omkring 1700" verkligen bildat ett "antikskulpturernas högkvarter vid Hötorget". Varpå var och en, som forskat i saken, måste svara ett mycket bestämt nej.

Emellertid kan jag lugna J. med att forskningen numera kan påvisa den obskura plats, där samlingen magasineras. Sedan Cronstedt hos k. maj:t 28/3 1763 med hänvisning till akademiens behov avstyrkt löjtnant H. J. Loffmans anhållan att få inrätta en vitriololjefabrik på Rännarbanan i det gamla gjuterihuset och där bredvid varande gamla förfallna hus, vände sig Loffman till konungen i en skrivelse, som inkom 12/4 1763, och som även visade en plan av Rännarbanan, fig. 1. Där läses bl. a.: "De i magasinshuset bevarade gipsmodeller och statyer skola" — såsom Loffman uppfattat Cronstedts hänvisning till akademiens behov — "betarva ett större och bekvämligare rum. Så ifall de ej, såväl hädanefter som härtills, skulle kunna bärgas i det rum, varest de nu stå, lärer deras flyttning så mycket mindre kunna ske i det gamla gjuterihuset, som sistnämnde hus är 9 (felskrivet för 19?) alnar mindre än magasinshuset, vari dessa bilder nu förvaras och således långt otillräckligare till deras inrymmande än berörda magasin." Alltså detta magasin är det "galleri", som 1698 förband de båda gjuthusen — galleri är tidens språk för ett långsmalt rum. Detta magasin, förmodligen utan fönster, är Adelcrantz' "hangar obscur", där samlingen förvarades — om stående eller liggande är likgiltigt, men tätt och trångt. Golvytan, som var drygt 9 × 28 m., måste rymma c:a 30 stora kistor eller deras innehåll och några gångar för framkomlighetens skull (enligt Cronström i brev den 20 juni 1698 borde dock för gipserna reserveras "une place assez considerable"). Vad utnyttjandet av gipser kan betinga för utrymme — se fig. 2! Av Cronstedts replik den 4 juni 1763 bör här citeras: "Allenast en enda eller modellerareverkstaden är i södra gjuthuset inrättad och de övriga verkstäderna till gipsformars torkande och preparerande samt vaxens förfärdigande, såväl som de för bildhuggarne nödvändiga rummen till etudernas förfärdigande efter naturen, helst vintertiden, då stora modellerareverkstaden är obrukbar, komma efter hand och så fort medel inflyta att i det av löjtnant L. begärda (= norra) gjuthuset uppbyggas." Här följer beträffande gipserna det intressanta förslag av Cronstedt, vilket ovan (s. 95) redan citerats.

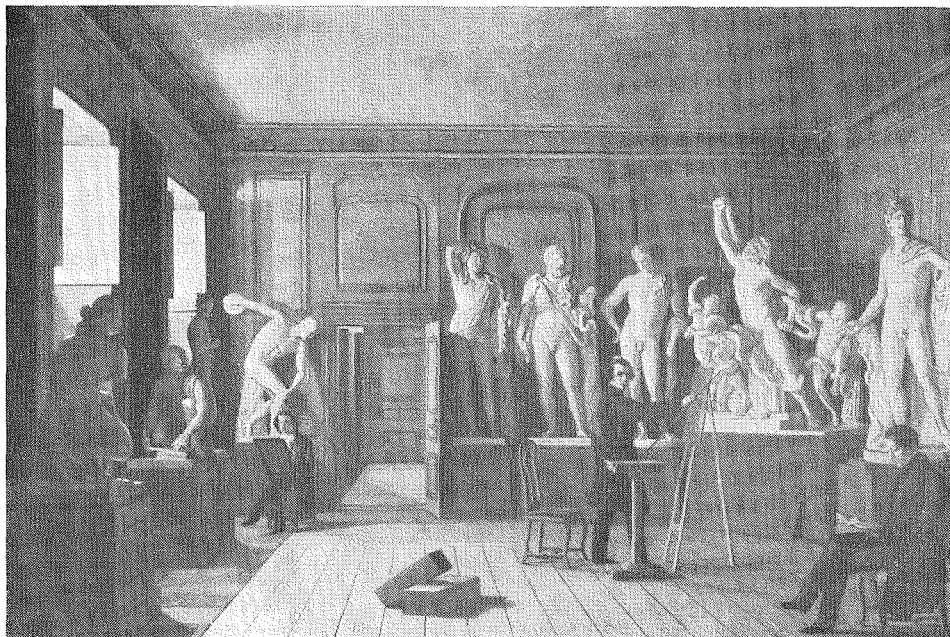

Fig. 2. Antikskolan i Stockholm. Oljemålning 1842 (i Konstakademien av J. G. Köhler), som bl. a. visar vilket utrymme, som erfordras för att utnyttja gipser vid avritning och studium. — Se även Köhlers andra bild från antikskolan (Josephson 1928, s. 25) och Martins tavla från antikskolan i engelska konstakademien på 1760-talet (avb. i R. Hoppe, Målaren Elias Martin, Sthlm 1933, s. 33).

Att man önskade flytta akademien från slottet just till Rännarbanan, som tillhörde kronan, var ju ganska naturligt, men att antikgipserna härvidlag skulle spelat någon roll såsom dragningskraft, vilket J. menar i Sv. D., framgår ej mig veterligt av någon enda av de handlingar, som beröra frågan om nya lokaler för akademien. Men om akademilokalerna förlades till Rännarbanan, borde, enligt Cronstedt, gipserna placeras ut, så att de komme till någon nytta.

Hur antikmuseet fungerade, är för J. ej någon gåta. Fouquet har fått tillgång till ett lejon och en Hercules, Sergel har t. o. m. fått skåda tre av gipserna — "naturligtvis", dekreterar J. tvärsäkert och lättvindigt, "betyder detta, att även de övriga gipsantikerna stodo kvar på sin gamla plats". Trots möjligheten att Fouquet och Sergel haft tillgång till en eller annan gips, synes emellertid nu klart, att museet i övrigt ej alls fungerat.

Gipssamlingen före 1780 var, är och förblir vårt första magasinerade museum.

Stockholm den 22 juni 1945.

Snorre Sturlasson och Distingen i Uppsala

Av *Gunnar Bolin*

ETT välbekant ställe i Snorres Konungasagor har följande uttalande om distingen och distingsmarknaden i Uppsala: "I Svithiod var det gammal landssed, så länge hedendomen rådde där, att ett huvudblot skulle äga rum i goe månad. Man skulle då offra för fred och för seger åt sin konung, och dit skulle folket komma från hela Sveavälde. Då skulle också alla svears ting hållas. Där var då också marknad och köpstämman, som varade en vecka. Sedan kristendomen hade kommit till Svithiod, bibehöllos likväl lagting och marknad där. Men nu, efter det att kristendomen har fullständigt segrat i Svithiod och konungarna ha upphört att ha sitt säte i Uppsala, har marknaden blivit flyttad och hålles nu vid kyndelsmässan. Den har hållit sig alltsedan, men varar nu icke mer än tre dagar. I Uppsala är svearnas ting, och dit kommer folket från hela landet."¹

Detta Snorres uttalande, som visserligen icke företer själva *ordet* distingen eller distingsmarknaden, har givit anledning till åtskillig diskussion. Det har tidigt sammanställts med ett stadgande i Upplandslagens rättegångsbalk (XIV. Om frid i lagsökning), där det heter: "Distingsfriden går in på distingsdagen och står mellan de två marknadsdagarna."²

I sitt glossarium betecknar Schlyter "*disaþings dagher*" som "den dag då distingen börjades, och då troligen under hedendomen själfva offret firades". *Kyndilþing* förklarar han med "ting, som hölls vid kyndelmessotiden", och påpekar, att flera yngre handskrifter av Upplandslagen ha uttrycket "kyndilmæssoting". Tingets karaktär av samtidigt *marknad* framgår, som Schlyter påvisar, av beteckningen "nundinæ dictæ kyndelthing" i ett på latin avfattat dokument från 1298. Nämnde författare har vidare uppgiften: "*Köpþing*, m.

¹ Snorre Sturlasson, Norges konungasagor. Översatta av E. Olsson, Lund 1922, s. 123 f.

² Svenska landskapslagar. Tolkade och förklarade för samtidens svenskar av Å. Holmbäck och E. Wessén. Första serien: Östgötalagen och Upplandslagen. Sthlm 1933, Upplandslagen s. 205.

sammankomst för att handla, marknad; då det heter *tvæggi köppinga mællum*, menas troligen med *k.* en torgdag som hölls en viss dag i veckan, så att dessa ord beteckna den tid af en vecka, under hvilken distingen i Uppsala varade (likasom *sunnudagha mællum* betyder från den ena söndagen till den andra, jfr *Sunnudagher*)."³

Denna Schlyters tolkning synes vara auktoritativt bestämmande även för en senare tids forskning. Holmbäck och Wessén framhålla, att "distingdagen" var den dag, då distingen började, och tillfoga: "Distingen var en marknad, som hölls i Uppsala vid kyndelsmässotiden (kyndelsmässodagen var den 2 februari). Enligt Snorre Sturlasson varade distingen under åtta dagar; uttrycket 'mellan de två marknadsdagarna' (*tvæggi köppinga mællum*) åsyftar troligen två torgdagar med en veckas mellanrum."⁴

I detta fall har dock skett en korrigerings av Schlyters tolkning. Om man nämligen i ordet "distingen" understryker marknadsbegreppet, kan marknaden omöjligt ha varat i en vecka. Lagpåbudet talar nämligen klart och tydligt endast om *två* marknadsdagar. Så har också bestämmelsen uppfattats av den moderna forskningen, där man ansett uttrycket syfta på en torgdag i den ena veckan fram till en torgdag i nästa.⁵

Visserligen kunde Upplandslagens bestämmelse här till synes förefalla oklar, men det är dock förvånande, att man icke gjort allvarigare försök att analysera lagpåbudet.

Det måste dock anses högst besynnerligt, att distingen i Uppsala, dit man samlades från olika håll i landet, började med *en* marknadsdag, varefter man skulle ha slagit sig till ro i en hel veckas tid för att sedan åter sammanträffa ännu en *andra*, sista marknadsdag. Man måste fråga sig, vad de ofta långväga ifrån kommande marknadsbesökarna kunna ha sysselsatt sig med under en hel veckas tid. Skulle det exempelvis ha varit rättsförhandlingar? Men dessa borde väl inte ha utgjort hinder för en fortsatt marknadsrörelse. Ej heller kan det gärna ha varit kyrkliga festligheter, som upptagit en hel vecka — detta desto mindre om Snorre har rätt i sitt påstående, att distingen förlagts till kyndelsmässan, som var en liten kyrkhelg i motsats mot exempelvis de stora jul- och påskhelgerna.

För att nå klarhet om spørsmålet måste vi ånyo anknyta till Snorres uttalande om distingen i Uppsala. Han säger därvid bl. a.: "Där skulle också alla svears ting hållas. Där var då också marknad och köpstämna, som varade

³ C. J. Schlyter, *Glossarium ad corpus iuris Sueo-Gotorum antiqui*, Lund 1877, s. 367.

⁴ Holmbäck och Wessén, a. a., s. 211.

⁵ Se t. ex. A. Schück, *Det svenska stadsväsendets uppkomst och äldsta utveckling*. Sthlm (Uppsala) 1926, s. 169: "Som Schlyter anmärker åsyftas med 'kiöpping' här ej 'marknad' utan antagligen 'torgdag', i det marknadsfriden fastställes gälla från torgdagen i den ena veckan till torgdagen i den andra, således en vecka."

en vecka. Sedan kristendomen hade kommit till Svithiod, bibehöllos likväl lagting och marknad där. Men nu, efter det att kristendomen har fullständigt segrat i Svithiod och konungarna ha upphört att ha sitt säte i Uppsala, har marknaden blivit flyttad och hålles nu vid kyndelsmässan. Den har hållit sig alltsedan, men varar nu icke mer än tre dagar.”

Snorres sistnämnda uttalande, om *tredagarsmarknaden*, kastar, som nedan skall visas, på ett överraskande sätt ljus över Upplandslagens påbud om distingsfriden. Som vi nyss sett ha Holmbäck och Wessén av Snorres skildring beträffande marknadens varaktighet endast upptagit hans uppgift att distingen varade i *åtta dagar*. De båda utgivarna ha helt ignorerat hans uttalande, att denna tidsintervall dock endast gällde under den *hedniska* tiden, medan varaktigheten sedan under den kristna tiden begränsades endast till *tre dagar*. De båda utgivarna ha icke ens ansett sig böra omnämna denna dock så märkliga uppgift av Snorre.

Tidigare har L. Bygdén i översättning anfört Snorres ryktbara skildring av ”alla svears ting samt marknad och köpstämna”. Han fäster sig dock icke vid Snorres uppgift, att marknaden nu varade endast *tre* dagar. Däremot avsluter han till samma sagesmans meddelande, att marknaden i kristen tid flyttats till *kyndelsmässan* och säger: ”Härmed ha vi nu fått klart besked om, att under medeltiden Disatinget utgjorde Svearnes allmänna lagting och på samma gång att *Kyndelsmässan*, som firades i de första dagarna av februari månad till minne av Maria kyrkogång, var den stora kyrkofest, som inledde Distinget och Distingen.”⁶

Nat. Beckman har likaledes utgått från Snorres framställning, som han dock blott helt kort refererar, omnämmande, att marknaden tidigare varade en vecka men sedan förlagts ”till kyndelsmässan (febr. 2)”. Även Beckman lämnar de *tre* dagarna helt ur räkningen.⁷

I motsats mot Bygdén betvivlar han dock Snorres uppgift, att distingen varit fast knuten vid kyndelsmässan. Att så inträffat det år, 1219, då Snorre besökte Sverige, beror på en ren tillfällighet. Med utgångspunkt från Rudbecks *Atlantica* och spekulationer i senare tid angående distingsmarknadens temporära förläggning allt efter olika månfaser anser sig Beckman kunna fastställa, att ”distingsfullmånen” år 1219 inträffade den 1 februari, dagen före kyndelsmässan: ”Då vi veta, att just detta år viktiga politiska förhandlingar fördes, i vilka ärkebiskopen spelade en ledande roll och skarabiskopen deltog, så är det mycket sannolikt, att Snorre träffat personer, som varit uppe i Uppsala, kanske just vid distingen, och av samtalet har framgått, att

⁶ L. Bygdén, Några studier rörande Disasagan, i *Sammlaren*, 17:e årg., Uppsala 1896, s. 66 f.

⁷ Nat. Beckman, *Distingen*, i *Studier tillägnade Esaias Tegnér* den 13 januari 1918, Lund 1918, s. 200 ff.

marknaden hölls vid tiden för kyndelsmässan det året. Denna uppgift har Snorre generaliserat, vilket var så mycket mindre underligt, som man på Island icke kände några av månkalendariet bestämda fester.”⁸

Vi kunna här lämna å sido frågan, hur det under den nyare tiden och nya läran förhöll sig med marknadernas förläggning till de gamla katolska kyrkofesterna. Givetvis skedde här en uppluckring och upplösning av gamla seder och bruk. Från medeltiden äga vi i varje fall veterligen intet bevis för att distingsmarknaden i Uppsala till sin förläggningstid varit beroende av vissa månfasar. Icke desto mindre har Beckmans mening tydligen gått segrande fram inom den senare forskningen. Ett exempel torde vara tillfyllest: ”Snorres uppgift, att distingen på hans tid hölls vid kyndelsmässan, som inom den katolska kyrkan firades d. 2 februari, har, som det vill synas på goda grunder, betvivlats — —. Anledningen till Snorres uppgift är troligen den, att det år, 1219, då Snorre besökte Sverige, ifrågavarande fullmåne inföll vid kyndelsmässan.”⁹

Det är en god metodisk regel att icke utan tungt vägande skäl vraka en källuppgift. Så har man dock gjort beträffande Snorres framställning av distingsmarknaden. Man vet ju, att Snorre i Sverige sammanträffat med en hel del personer, av vilka han fått upplysningar om Sverige och svenska förhållanden. Hans skildring av svearnas stora ting och marknad är lugn och klar utan några överdrifter. När han sålunda upplyser, att marknaden efter kristendomens fulla seger i Svithiod förlagts till tiden för kyndelsmässan, måste detta betyda att denna förflyttning skett *långt före* den tid, då Snorre besökte Sverige. Till en närmare tidsbestämning återkomma vi nedan.

Särskilt viktigt är Snorres påpekande, att marknaden efter denna förläggning nu hölls blott i *tre* dagar. Denna tidsangivelse har ju praktiskt taget ignorerats av forskningen. Möjligen har man ansett den bero på ett misstag av Snorre. I alla händelser har man i anslutning till Schlyters auktoritet ansett, att marknaden sedan forna tider *alltjämt* hållits i *åtta* dagar — alltså i direkt strid mot Snorres uppgift. Forskningens vidhållande vid veckoperioden har alldeles tydligen skett för att förklara det ovan anförda påbudet i Upplandslagens rättegångsbalk om att ”distingsfriden går in på distingsdagen och står mellan de två marknadsdagarna”. Det är tolkningen av de båda sistnämnda dagarna, som vållat forskningen särskilt bryderi, och man har i allmänhet stannat för den meningen, att härmed troligen åsyftas två torgdagar med en veckas mellanrum. Som ovan påpekats gör antagandet av en dylik underlig marknadsperiod knappast tolkningen mera tilltalande.

Det finns dock i Snorres här flera gånger berörda framställning en upp-

⁸ Beckman, a. a., s. 207.

⁹ Snorre Sturlasson, Norges konungasagor. Översatta av E. Olsson, 2, Lund 1922, s. 124.

gift, som med ens löser svårigheten. Det är de av forskningen praktiskt taget obeaktade *tre dagarna* vid kyndelsmässan, till vilken marknaden i kristen tid förlagts. Med följande schema vill jag söka redovisa för dessa dagar:

1:a	köptingsdagen eller	<i>distingsdagen</i>	(kyndelsmässoafton),
2:a	„	„	<i>kyndelsmässodagen</i> ,
3:e	„	„	dagen efter kyndelsmässodagen.

Härmed få vi de tre dagar i följd vid kyndelsmässan, under vilka Snorre uppger, att köptinget hölls på hans tid och långt före. Möjligen kan det invändas, att i ovanstående schema själva kyndelsmässodagen upptagits som köptingsdag. Handel på sön- och helgdagar var dock under äldre medeltid en icke helt enastående företeelse, ehuru kyrkan även här med tiden genomförde en strängare observans. Sålunda upphävde biskop Gerold 1163 marknaden i Plön i Slesvig, då den förhindrade invånarnas söndagsgudstjänst.¹⁰ För att anföra ett svenskt exempel befallde ett påvebrev av den 21 november 1225 biskopen av Västerås — tydligen på dennes klagomål över gudstjänstens förhindrande — att förlägga den marknad, som dittills hållits på söndagen, i stället till lördagen.¹¹ Möjligen gällde detta själva mormässan, som i Västerås firades den 8 september och anges som fridlyst i Västmannalagen.

Då sön- eller helgdagsmarknad sålunda ägde rum i biskopsstaden Västerås ännu år 1225, bör det inte förvåna om distingsmarknaden år 1219 — då Snorre vistades i Sverige — fick förekomma på kyndelsmässodagen i Uppsala. Häruti skedde dock en förändring under 1200-talets lopp, givetvis under kyrklig påtryckning.

Vi återfinna i Upplandslagen av 1296 Snorres *tre* marknadsdagar i det här förut anförda påbudet om distingsfridens varaktighet. Nu ha dock de tre dagarna fått ett något förändrat utseende enligt följande schema:

- 1:a köptingsdagen eller *distingsdagen* (kyndelsmässoafton),
- kyndelsmässodagen*,
- 2:a köptingsdagen eller dagen efter kyndelsmässodagen.

Om vi jämföra detta schema med det ovanstående från Snorres tid eller år 1219, finna vi sålunda, att kyndelsmässodagen upphört att vara marknadsdag. Härmed tolkas utan vidare uttrycket ”Distingsfriden går in på distingsdagen och står mellan de två marknaderna”. De senare äro självfallet marknads- eller köptingsdagen omedelbart före kyndelsmässodagen och marknads- eller köptingsdagen omedelbart efter samma helgdag. I sig innefattade *dis-*

¹⁰ Zeitschrift des Vereins für Lübeckische Geschichte und Altertumskunde, 25, s. 295.

¹¹ Riksarkivets samling av avskrifter från Vatikanarkivet (Reg. Vat. 13 f. 97 v.).

tingsfriden självfallet även den mellanliggande kyndelsmässodagen, ehuru någon distingsmarknad numera inte fick förekomma på denna dag.

Genom denna tolkning av anförda stadgande i Upplandslagen 1296 ges en lysande upprättelse åt Snorres betvivlade anmärkning, att marknaden alltid hålles vid kyndelsmässan men varar icke mer än *tre* dagar. Det ger också ökat förtroende till hans meddelande, att förläggningen av marknaden till kyndelsmässan skett långt tillbaka i tiden. Snorre säger på tal om ett "huvudblot" i det gamla hedniska Svithiod: "Sedan kristendomen hade kommit till Svithiod, bibehöllos likväl lagting och marknad där", d. v. s. att den hedniska kulten hade undertryckts. Därefter går Snorre till nästa etapp i denna utveckling: "Men nu efter det att kristendomen har fullständigt segrat i Svithiod och konungarna ha upphört att ha sitt säte i Uppsala, har marknaden blivit flyttad och hålles nu vid kyndelsmässan. Den har hållit sig alltsedan." Sistnämnda uttryck anger redan i sig självt, att förläggningen ägt rum ganska långt tillbaka i tiden.

I sin skildring avser Snorre med "Uppsala" alltid det nuvarande Gamla Uppsala. Våra dagars Uppsala hette på hans tid och långt senare på 1200-talet Östra Aros.

Intressant är Snorres uppgift, att (Gamla) Uppsala upphört att vara kungligt residens. Uppgiften står alldeles givet i bestämt sammanhang med hans meddelande, att "marknaden blivit flyttad" — alltså tydligen även *lokalt*, inte bara temporärt. Den nya förläggningsplatsen var givetvis Östra Aros, som före sitt stadsblivande tenderade att bliva en viktig handelsplats. Här fanns ju också en kungsgård.

Carl M. Kjellberg har i en undersökning om Gamla Uppsala biskopssäte observerat Snorres skildring av marknaden och köpstämman i (Gamla) Uppsala och hans uppgift om marknadens bestånd tidigare under en vecka, sedan blott under tre dagar.¹² Därav drager emellertid Kjellberg den förhastade slutsatsen, att "marknaden i början av 1200-talet redan gått ned betydligt" (kurs. av Kjellberg), och tillägger: "Marknaden vid G. Uppsala omtalas emellertid *aldrig* i några urkunder. Kyndelsmässomarknad eller Distingen förekommer nämligen ej nämnd förrän i nuvarande Uppsala, och där hölls den i början av februari."

Vid en skarp analys av Snorres uttalanden borde dock Kjellberg ha kommit till den uppfattningen, att denna stormarknad verkligen en gång i tiden hållits i Gamla Uppsala, men att den sedermera förflyttats därifrån och då med all säkerhet till Östra Aros eller det nuvarande Uppsala.

Man kan fråga sig, *när* denna förflyttning skett. Snorres påstående, att förflyttningen ägt rum, sedan "kristendomen har fullständigt segrat i Svithiod",

¹² Carl M. Kjellberg, Från Fyris slätter, Uppsala 1918, s. 56 f.

är ju ett något obestämt uttryck, då givetvis något exakt datum för denna tilldragelse icke kan anges. Den möjligheten kan emellertid förefinnas, att bakom Snorres ord ligger en av honom dunkelt uppfattad realitet: förflyttningen av det uppländska biskopssätet från Sigtuna till Gamla Uppsala, vilken synes ha skett omkr. 1140.¹⁸

Därvid kunna ju möjligen då ännu kvardröjande rester av åldriga, vidskepliga och för de ortodoxt troende anstötliga seder och bruk under det gamla åttadagarsköptinget ha avskaffats samtidigt som en kraftig nedskärning till tre dagar skett samt marknaden fast förankrats vid en kyrklig högtid, om också icke en av de större.

¹⁸ Jfr K. B. Westman, *Den svenska kyrkans utveckling från S:t Bernhards tidevarv till Innocentius III:s*, Sthlm 1915, s. 45.

Kulturbistoriska värden — licensfritt bränsle

Av *Philibert Humbla*

Bränslesituationen för vårt land är kritisk. Detta har Statens Bränslekommission deklarerat fullt uppriktigt och i dagarna ha till vissa kretsar av konsumenter utsänts cirkulärskrivelser med uppmaning om att man måste försöka — var i sin stad och så gott det går — förvärva licensfritt bränsle.

Det är ej att undra på, att konsumenterna efter varningarna energiskt försöka fylla sina behov på alla tillättna vis och sätt. Och därmed följer också, att man genom uppköpare ute i landet prövar olika slag av möjligheter till förvärv. En av dessa möjligheter är att av bönderna på landsbygden inköpa timmerhus, som rivas och sågas upp till ved. Gamla 1700-talshus äro oftast byggda av utvalt, kärnfullt, behårt virke, som naturligtvis utgör ett utmärkt råmaterial för ved.

Redan för flera år sedan började man köpa ängslador och mindre byggnader för att kola upp dessa till träkol för gengasdrift. Även en och annan kulturhistoriskt märklig byggnad mötte detta slut, men förstörelsen höll sig inom måttliga gränser. Under innevarande period, då det gäller för uppköparna att förvärva så mycket ved av god kvalitet som möjligt, har faran blivit betydligt större. Ja, på sina håll rent skrämmande.

I våras kunde man i Stockholm under en promenad i staden möta den ena lastbilen efter den andra, full av ved från gamla timmerhus. Frågade man en chaufför varifrån veden kom, blev det litet svävande svaret vanligen, att den kom uppifrån Dalarna och Hälsingland. Man eldade till dels värmeledningarna i Stockholm med gamla timmerhus.

I detta sammanhang kan framdragas några exempel, som uttrycksfullt visa de faror för den gamla bebyggelsen och landskapsvärden, som den pågående trafiken medför.

I en socken i Hälsinglands hjärta ligga tre vackra gårdsanläggningar bredvid varandra. Det är en bys tre gårdar, vilka ej under skiftet utflyttades.

Med sin bebyggelse ej långt från kyrkan utgöra de en dominant i landskapet, en dominant som dels är vacker och dels vältaligt vittnar om traktens storartade bondekultur med dess förnäma byggnadsstil.

Vid ett besök i byn för några dagar sedan¹ var ett par av den ena gårdens byggnader redan rivna och det härliga timret låg kapat och staplat för att med första lägenhet forslas ner till en fabrik i Stockholm. Dagen efter skulle den stora mangårdsbyggnaden i två våningar, den lika höga nattstun, brystun, fäxet, stallet, de parvis uppställda, ganska magnifika härbrena och det egenartade färdstallet gå samma väg.

Det gamla färdstallet var ett minne från de tider, då malm- och järnfororna i långa ringlande rader körde från eller till järnbruken. I gården övernattade forkarlarna, medan deras hästar ställdes in i färdstallet. Detta är nu borta, liksom härbrena och några av de andra byggnaderna. I den gamla nattstun fanns en trappa upp ett stort, vackert dekorerat skärtak från 1750-talet. Konstnären hörde till Jonas Hertmans i Herteby lärjungekrets. Hertman är känd som den målare, vilken dekorerat Bollnässtugan på Skansen. Brystun med sina pig- och drängloft, sin jättelika bakugn och med sina blyinfattade, smårutiga 1600-talsfönster var även den av högt kulturhistoriskt värde. Som genom ett under gick det med hjälp av en industri i socknen att på stående fot förvärva de två sistnämnda byggnaderna för en summa av 2.500 kronor. De ställdes tills vidare till hembygdsföreningens i socknen disposition och blevo sålunda definitivt räddade. En så pass lycklig utgång måste betraktas såsom ett rent undantagsfall.

Men genom att många av de vackraste byggnaderna revos och sågades till ved förlorade bygden ett expressivt drag i sitt ansikte och den skada som därigenom uppkom är omöjlig att reparera.

Det licensfria bränsle, som på detta sätt kommer i handeln blir dyrt, och det är kanske ej så mycket att undra på att bönderna känna sig svårligen frestade av de stora summor som bjudas och sälja, fastän de måhända ej alltid äro nödgade därtill. Från socken till socken resa uppköparna. De gå från by till by, ur gård i gård, och deras enda uppgift är att skaffa ved. Detta försöka de utan alla hämningar. Från en annan hälsingesocken berättas det, att man där försökt att köpa t. o. m. socknens vitt kända och berömda hembygdsgård. I denna socken ligger det så till, att hembygdsföreningen sedan ett par årtionden disponerat en gammal gård med vackra fasta dekorationer och inredningselement. Det har gång efter annan varit på tal att få köpa hembygdsgården till föreningen, men gården äges av ett sterbhus, vars delägare äro spridda vitt över jordklotet. Man har inte kunnat sälja, och något köp har

¹ Föreliggande inlägg tillställdes redaktionen redan i juni men har av utrymmesskäl kunnat införas först i årgångens tredje häfte.

ej heller blivit avslutat. Detta tog man tydligen reda på från uppköparehåll och hade väl antagligen med glädje gjort ett förvärv, som ställt socknens kulturhistoriska samlingar utan tak, som raserat den ståtliga och vackert belägna gården och därigenom också berövat platsen dess karaktär av samlingsplats. Vid gården brukar nämligen om somrarna bygdens folk hålla stämmor. De komma i tusendetal och höra vad deras landshövding eller någon annan har att säga dem, de glädjas åt samvaron under enkla former, höra spelmännens låtar ute på gårdstunet, titta på och fundera över gårdens klenoder, alltifrån stenyxorna fram till redskap och husgeråd från farfars och farmors tid. Midsommarfirandet har där blivit en institution.

Denna hänsynslösa anskaffning av ved från gamla allmogebyggnader kan alltså föra med sig obotliga skador av åtskilliga slag. Det är inte endast konst- och kulturhistoriska värden, som systematiskt förstöras. Det är också en sida av saken, att kulturlandskapet förändras, något av de ålderdomliga, uttrycksfulla dragen, som den provinsiellt präglade odlingen förlänat bygden, förintas, vilket måste från landskapsvårdande synpunkt betraktas som obotlig skadegörelse. Och slutligen kan denna rovdrift på gamla byggnader föra med sig, att traditionella värden inom en bygds liv och funktion förändras eller dödas.

Det är väl ingen som förnekar, att bränslesituationen för oss här i landet är bister. Men det är väl heller ingen, som vill anse det berättigat att fylla industriens och enskildas behov genom att rasera sådana värden, som utgöra ett levande vittnesbörd om vår historia och om våra bygders egenart. Det måste snarast möjligt utövas en kontroll på vad som får uppköpas och brännas upp och vad som inte får hamna under industriernas ångpannor och i husägarnas värmecentraler. I detta fall har krisläget skapat en situation, som ej kunnat förutses, och denna situation tarvar snabba, reglerande åtgärder för att de skador, som nu dagligen åstadkommas, ej bliva alltför katastrofala för stora delar av vårt land. Faran är mer än överhängande. Det gäller denna gång något av det, vår nationella egenart givit form och karaktär, något av det som också äger danande kraft för oss både i nutid och framtid, fastän det skapats för länge sedan av dem, som vi kalla våra fäder.

Gåsridningen i Skåne

Av Ebbe Tuneld

Gåsridningen är, som bekant, en internationell lek. Till Danmark kom den tydligen på början av 1500-talet, när Kristian II lät förflytta en del holländska familjer till Saltholm och Amager. Amagerarna voro förmedlarna; de fortsatte med den holländska leken, på samma sätt som de bevarade den holländska dräkten. Gåsridningen blev sedan en mycket omtyckt dansk lek och spriddes över öarna och slutligen också till Jylland; även Östsjälland hörde till det område, där gåsridning förekom.

Moth beskriver gåsridningen i sin ordbok, som påbörjades år 1680, på följande sätt: "Gaaserenden — — kaldes et fastelauns spil, som Amager bønder bruger, som er således: De render i fuld spring med en usadledt og utømmedt hest, for at rykke hovedet af en levendes gåss, som henger så høit i veiret, at de kand nåe den, og hvem der får hovedet af gåsen, den har vunden."¹ Den första gången som vi höra något om gåsridningen i det egentliga Danmark, är den 13 oktober 1663. Den dagen anordnades en holländsk-amagersk lekfest på själva slottsplatsen i Köpenhamn för att fira konung Fredrik III:s svärsons och dotters bröllop, och i den ingick också gåsridning.

I Skåne ha icke påträffats mer än två exempel, båda från den tid då Skåne redan blivit förenat med Sverige. För snart 15 år sedan, år 1931, publicerade Sten Bonnesen ett meddelande om en ridning av år 1699 i Ystad,² och nu har jag funnit en andra ridning, av år 1694 i Ramlösa utanför Hälsingborg.³ Bonnesen var benägen att tro att gåsridning varit en verklig skånsk folksed. Det nya exemplet ger nu anledning till att undersöka, om denna mening är riktig.

¹ S. Bonnesen, Gåsgalgarna i Ystad. Ett bidrag till historien om Karl XII:s ungdoms-äventyr, i Karolinska förbundets årsbok, 1931, s. 52.

² S. Bonnesen, a. a., s. 41 ff.

³ Ecclesiast. Scanensia (ryggtitel) i K 8, fol. 126 r. Uppsala universitetsbibliotek.

Oculi, den tredje söndagen i fastan, som detta år inföll den 11 mars, hölls den omtalade ramlösaridningen. En hälsingborgsstudent Petrus Faginus, som förmodligen varit åskådare till ridningen, skrev den dagen ett brev på latin till en vän i Bårslöv utanför Hälsingborg, och tillfogade ett postskriptum, som i svensk översättning lyder: "P. S. I dag firade 10 ynglingar av köpmansståndet och andra stånd s. k. gåslekar (d. v. s. att rida mot gåsen) på ett fält vid en by som heter Ramlösa. Segern hemfördes av en fältskår från Helsingör."⁴ Postskriptumet fyller inte mera än några rader, men det har en viss betydelse i gåsridningens historia.

Ystadsridningen, "gåsgalgarna i Ystad", som ridningen kallats, ingick som ett nummer i en stor lekfest, som anordnades till Karl XII:s nöje. Bonnesen har givit en kritisk-historisk framställning av materialet och skildrat festen.⁵ De mest tillförlitliga uppgifterna ha, enligt Bonnesen, lämnats av en sekreterare vid det danska kansliet, som då befann sig i Malmö.⁶ Karl XII hade kommit till Ystad för att möta sin syster och sin svåger, hertigen af Gottorp, varför de lojala ystadsborna den 30 juni 1699 ställde till med en fest med bonddanser och bondlekar. Bland lekarna fanns också gåsridning. Det hade nog varit meningen att i första hand fira hertigparet med festen.

Detta är ungefär allt vad vi veta om den skånska gåsridningen.

Bonnesen finner, att gåsridning näppeligen kunde ha varit helt okänd i Skåne, åtminstone i västra och södra delarna; det är visserligen sant — säger han — att den icke omtalats, varken före eller efter 1699 (d. v. s. ystadsridningen), men detta visade, strängt taget, intet. Det är djärvt, synes det, att som Bonnesen bygga på en enda gåsridning, som dessutom är så onormal som en kungafest. Nu ligger visserligen saken till synes bättre till, eftersom vi ju träffat på ett nytt exempel, men detta stöder icke heller uppfattningen. Hade det förelegat en verklig skånsk folksed, så måste man på något sätt märkt den under dessa år, när man sökt och samlat alla slags muntliga och litterära traditioner, men blott de två ridningarna ha kommit i dagen.⁷ Bonnesen menade, att gåsridningen på ystadsridningens tid mycket väl kunnat leva obemärkt i kunglighetens sol och strax åter sjunka tillbaka i mörker, eller också — tillägger han — var kanske gåsridningen vid denna

⁴ Se nedan Bilaga I.

⁵ Bonnesens avsikt med uppsatsen var att ge Karl XII en Ehrenrettung i fråga om hans deltagande i ystadsridningen, men han har samtidigt givit en framställning av gåsridningens historia, särskilt i Danmark. Hans uppgifter ha här använts, vilket tacksamt erkännes.

⁶ Se Bilaga II.

⁷ Filosofie doktor Sigfrid Svensson har välvilligt meddelat, att han gjort särskilda rechner i saken, men utan resultat.

tid så gammal i Skåne, att den då var halvt bortglömd och blott för tillfället blivit återupplivad.

Karaktären och tiden visa dock att de båda ridningarna inte gärna kunna vara tecken till en äldre stående skånsk folksed.

Ramlösa-postskriptumet nämner icke något om någon folkfest. Det säges endast, att 10 ungdomar, mest bodsbetjänter från Hälsingborg, deltagit i "en gåslek eller rättare ridning". Det verkar, som om det varit ett "gäng", som här anordnat en privat ridning. Vidare: segraren var en dansk, en helsingörspojke, som var på besök. Har han varit den som tagit initiativet? Ystadsridningen är icke heller en normal ridning; det är en kunglig fest. De gamla ystadsborna, som genom släkt- och handelsförbindelser voro nära förbundna med Köpenhamn, kände utan allt tvivel de kungliga gåsridningar, som firats i och utanför Köpenhamn och av vilka vi framför allt känna bröllopfesten av år 1663. Det är uppenbart, att dessa fester äro förebilderna till "Ystads gåsgalgar". Ramlösa- och ystadsridningarna synas sålunda snarast vara direkta lån från Danmark, den ena från Helsingör och den andra från Köpenhamn-Amager.

Man måste slutligen skilja mellan den holländska-amagerska gåsridningen, som reds av de ursprungliga amagererna, som t. ex. på Amager, och de senare ridningarna, som danskarna så småningom själva började hålla och genom vilka leken till slut blev en verklig dansk folksed. Men när blev då leken en "dansk" stående folksed, icke längre bara en holländsk-amagersk? Den frågan måste vi söka besvara, ty fanns det, t. ex. före 1663, icke någon "dansk" gåsridning, så fanns det väl ändå mindre en skånsk stående gåsridning. För närvarande torde det vara omöjligt att skaffa oss några nya uppgifter, men Bonnesens torde vara tillräckliga. Den första gången som vi höra om gåsridningen i Danmark är, som vi redan sagt, år 1663, vid det kungliga bröllopet i Köpenhamn, och den gången var det fråga om en rent holländsk-amagersk ridning, riden av för ändamålet särskilt inkallade amagerbor. "Under 1600-talets tre sista årtionden nämnes 'Gaaserenden' ganska ofta i Danmark men alltid såsom något för Amagerbönderna säreget", skriver Bonnesen. Slutligen, någon gång efter år 1680 skrev Moth: "[gåsridningen är] et — — spil som Amager bönder bruger." Dessa tre uppgifter tala för att, åtminstone före år 1663, gåsridning i Danmark uteslutande var en holländsk-amagersk lek. Under dessa förhållanden kan det inte gärna ha hunnit bildas någon skånsk stående sed före ramlösa- och ystadsridningarna. Vi veta dessutom, att efter freden förbindelserna mellan Danmark och Skåne blevo mindre intima. Å andra sidan få vi alltid räkna med tillfälliga ridningar på platser, där trafiken mellan Skåne och Danmark var livligast, och det kan också inte förvåna, att vi på 1600-talets sista decennium träffat på sådana ridningar som dessa i Ramlösa och Ystad.

Ramlösa- och ystadsridningarna äro alltså svårigen relikter efter en förr florerande gammal folksed i Skåne utan snarast relativt unga försök av den internationella-danska gåsridningen att skaffa sig fot också i Skåne, vilket icke lyckades.

BILAGOR

I. P. S. i brev från Petrus Faginus i Hälsingborg till Michael Hagström i Bårslöv av 11/3 1694:

P. Sm. Hodie 10. Juvenes viri mercatorum aliorumque ordinum ludos, quos Anserinos vocant /: vel adeqvitate anseri :/, celebrabant in campo circa pagum qui Ramlöösa dicitur. Victoriam Chirurgus quidam de Helsingeora triumphans reportavit.

II. Utdrag ur depescher från assessorn Herman Breckling i Malmö till den danske konungen:

Den 7 juli 1699: immittels hat man dem König von Schweden daselbst bestermassen divertiret, insonderheit mit dem Baur dantzen, die Katze auss der tonne zu jagen, und dem Gansz den Kopf abzureissen — — mit andern Kurtzweiligkeiten mehr, worbey dan verschiedene Kurtzweilen und ergetzlichkeiten vorgefallen sein an welchen auch die sich am besten gehalten, der König nicht wenige von ducaten Spendiret und Wein genug zu trincken geben lassen.

Den 13 juli 1699: Bey der so grossen ergetzlichkeiten zu Ysted, ist verschiedenes vorgefallen, insonderheit mit dass Bauergesinde, so nach der Gansz geritten, alwo sie im felde mit überflüssigen Spanischen und Reinischen Wein tractiret und bey 50 ganszen den Kopf abegerissen, der König auch einigen selbst die anleitung gegeben, ein Messer zu gebrauchen.

ÖVERSIKTER OCH GRANSKNINGAR

Svenska skråsigill. K. G. Cedergrens efterlämnade anteckningar, redigerade och kompletterade av Gösta von Schoultz. Nordiska museets handlingar: 20. Nordisk Rotogravyr, Stockholm 1944. Kr. 10:—.

En utgåva sådan som Svenska skråsigill i Nordiska museets handlingar har sin betydelse redan däri, att den åskådliggör sigillografins och heraldikens vidsträckta områden, vilka ingalunda äro begränsade till blott det, som har samband med kunglighet, aristokrati och hierarki. De omspanna mycket annat och anknyta till företeelser fast förbundna med folket och näringslivet, varom bland annat sigillen för våra städer, deras skrän och borgare bära talrika vittnesbörd. Det är heller icke ägnat att förvåna, att även städernas självmedvetna borgerskap sökte sig heraldiska uttrycksformer för att karakterisera sina fast organiserade, inbördes strängt avgränsade sammanslutningar.

Det är en heraldik av en festlig, men samtidigt frigjord prägel man stiftar bekantskap med vid studiet av skråsigillen. Man får nämligen icke bedöma den efter vanlig måttstock. Skråheraldiken bekymrar sig föga om regler. Den utväljer fritt vad den tycker passar bäst och behandlar allt, som kan förläna framställningen en pompös karaktär som allmångods. De förnämsta vapendjuren, lejonet och örnen, få hålla de för skrået typiska verktygen eller uppträda som sköldhållare. Den krona, som ter sig mest tilltalande, den må vara av grevlig eller annan typ, sättes över skölden. Stadsvapnet, eller del därav, är ofta på ett fyndigt sätt inkomponerat i bilden. Framställningarna få ej sällan en särskild charm genom den naiva sammanställningen av de verktyg, med vilka hantverkaren förvärvade sitt dagliga bröd, eller de förfärdigade produkterna med de vapendjur, vilka man är van att möta i kejsares och konungars vapen. Den omedelbarhet, som talar ur dessa heraldiskt ofta föga korrekta bilder, avväpnar och försonar. Intrycket av otvungenhet styrkes av den relativa friheten från arkaiserande framställningar. Ofta blir gränsen flytande mellan vad man skall benämna en heraldisk framställning och en emblematisk. Stundom är det fråga om ganska konstlösa kompositioner. I varje fall representera skråsigillen ett kulturhistoriskt värde, vilket mer än väl motiverar ifrågavarande arbete, som är den första samlade översikten i ämnet för vårt lands vidkommande.

Fig. 1—2. Visby skräddarämbetes sigill, präglat av medeltidens stilkänsla. Stockholms tenngjutarämbetes sigill 1713, en typisk exponent för skräheraldiken.

Utgivaren, filosofie licentiat Gösta von Schoultz, grundar sitt arbete på ett manuskript av framlidne fältläkaren Karl Gustaf Cedergren, vars bestående insatser i den kulturhistoriska forskningen tjänst filosofie doktor Gösta Berg ägnar några varmt erkännssamma minnesord. Sägda manuskript omfattar dels en katalogdel, upptagande ca 375 sigill samt en kortare introduktion till varje yrke, dels en inledande uppsats om sigill och sigillhistoria. Då den lucka i vår litteratur, som bristen av en sigillografisk handbok utgjorde, nu kan anses i stor utsträckning fylld även för Sveriges del genom Poul Bredo Grandjeans verk, har utgivarens uppgift begränsats till att för tryckning redigera manuskriptets katalogdel. Därvid har en betydande komplettering ägt rum i det att de i katalogen upptagna sigillerna kunnat utökas med omkring 300 sigill och kommit att upptaga omkring 680 nummer. Utgivaren ger emellertid klart besked om, att verket icke gör anspråk på fullständighet, utan att det är fråga om ett urval, vilket dock gjorts så rikhaltigt som den med hänsyn till anslagsbestämmelser begränsade tiden för utgivningen tillåtit.

Av de i katalogen upptagna sigillerna återgivas 247 i bild, varvid själva stamparna fotograferats och sedan kopierats omvänt i naturlig storlek. Flera stampar än de avbildade ha dock fotograferats. Samtliga bilder förvaras i Nordiska museet. Det behöver väl knappast omtalas att fotograferingen genomgående förtjänar ett högt betyg, särskilt när man betänker, att det är ett på grund av reflexbildningen rätt svår fotograferat material. Sigillerna redovisas enligt Cedergrens ursprungliga plan efter skrån med en introduktion för varje. Ett topografiskt register kompletterar på ett synnerligen värdefullt sätt katalogen. Särskilt detta register ger ett bestämt intryck att huvudparten av materialet kommit med redan vid denna första inventering.

Det givande resultat, som von Schoultz uppnått vid kompletteringen, beror säkerligen på ett klokt utnyttjande av materialet. Det är nämligen möjligt att

redan genom den mer lättillgängliga delen av detsamma erhålla en representativ bild av våra skråsigill. Till denna hör främst sigillstamparna, vilka av utgivaren genom cirkulärskrivelser efterlysts hos landets stadsmuseer och hantverksföreningar, samt vidare Nordiska museets skråarkiv. Detta arkiv består av tre huvudavdelningar. En är skrånas ämbetsarkiv. De två återstående tillhöra icke i arkivteknisk mening skråarkiven, utan ha förts dit ur ämnessynpunkter. De bestå dels av enskilda medlemmars handlingar, dels av för dylika utfärdade passhandlingar. Det är dessa två sistnämnda avdelningar, som genomgåts av utgivaren.

Man torde kunna förutse, att fortsatta undersökningar komma att gestalta sig åtskilligt mer mödosamma. I första hand borde skrånas ämbetsarkiv i Nordiska museet genomgås. Sigill böra kunna påträffas å handlingar från skrånas inbördes korrespondens. En god ledning vid uppspårandet av sigill kan det av Nordiska museet och Stockholms stadsarkiv i samverkan upprättade kortregistret över skråhandlingar lämna. Detta giver en översikt över bestånden förutom i de båda nämnda institutionerna även i riksarkivet, Kungl. biblioteket och Uppsala universitetsbibliotek. I det sistnämnda märkes framförallt garvareämbetets i Stockholm arkiv i Westinska samlingen. Vidare upptager registret hittills inkomna upplysningar från landsarkiv, museer och hantverksföreningar. I registret kunna säkerligen utgångspunkter erhållas för vidare efterforskningar exempelvis i den i riksarkivet förvarade serien av kommerskollegiets underdåniga skrivelser, där särskilt de många ärendena angående vägrat burskap förtjäna att uppmärksammas. Det är emellertid givet, att en sådan systematisk genomgång är ett omfattande och tidskrävande arbete. Efterskörden kan ej heller väntas bli alltför stor, med hänsyn till det redan framdragna materialets rikhaltighet.

Beskrivningen av sigillen är som regel väl avvägd. Det gäller ju att varken taga med för mycket eller för litet, att varken onödigt tynga texten eller att vara för knapphändig. På någon punkt skulle man kanske önska en aning pedanteri i heraldiska spörsmål. Här skall endast nämnas ett fall, enär det i all sin enkelhet är ett bra exempel på den hjälp, som ett beaktande av de heraldiska figurerna kan lämna. Bilden av Luleå skomakareämbetes sigill är felvänd. Detta framgår av stadsvapnets ställning. Enligt privilegiebrevet den 12 juli 1621 skola de två korslagda nycklarna ha axen vända mot (heraldiskt) höger. Då får även stöveln en mer naturlig ställning. Dessutom finner man, att rektangeln icke skall föreställa en skylt utan en urkund med nedhängande sigill.

En särskild litteraturförteckning uppräknar de hantverkshistoriska uppsatser, där våra olika skråsigill behandlats, samt några utländska arbeten från Tyskland och våra nordiska grannländer Hans Hildebrands uppsats "Medeltidsgillena i Sverige" (Hist. bibl., del 3) är av så grundläggande betydelse

Fig. 3—5. Luleå skomakarämbetes sigill. Ystads smedsämbetes sigill med skyddshelgonet, biskop Eligius, med stav och hammare. Stockholms fodralmakarämbetes sigill 1793.

att den bort medtagas. Tyskland har utövat ett bestämmande inflytande i stort på våra skråsigill, under det att de danska mer direkt fått tjäna som förebild för de skånska. Ett tyskt arbete, som kan förtjäna omnämnas, är "Siegel" av E. v. Berchem (s. 117 ff; fig. 114—126). Då skråbildningen i vårt land i regel skedde efter den katolska tiden, äro som utgivaren framhåller hantverkssigill med helgonbilder icke alltför vanliga men såsom hörande till de äldsta dock värda en speciell uppmärksamhet. En översikt över såväl de attribut, med vilka hantverkarnas skyddshelgon bruka framställas, som de viktigaste yrkenas vapenbilder återfinnas i Paul Knötels "Bürgerliche Heraldik". Naturligtvis kan enstaka kompletterande upplysningar påträffas i annan speciallitteratur. I Emanuel Bergmans arbete "Medicinska emblem och symboler" finns ett sigill för Kirurgiska societeten från år 1695 utförligt beskrivet. Det har ett likartat motiv med det, som föreliggande arbete redovisar som det enda kända. Stampen finnes hos medicinalstyrelsen.

Utgivaren riktar även uppmärksamheten på en annan grupp sigill, nämligen hantverkarnas privata sigill. Filosofie doktor Arvid Bäckström påpekade för snart tjugufem år sedan i sin studie över Stockholms stolmakarämbete (Fataburen 1921) angelägenheten av att de personliga sigill, som våra hantverkare, byggmästare m. fl. tidigare brukat, avbildades, innan de gingo sin undergång till mötes. Flertalet torde innehålla endast initialer, andra äro av märkeskaraktär och en tredje kategori hör till de borgerliga vapnen, vilka trots sin även i vårt land rika förekomst hittills endast varit föremål för behandling i ett par smärre uppsatser, skrivna i syfte att påvisa deras existens över huvud taget. I de två sistnämnda fallen är sambandet

med skråsigillen ofta mycket starkt. Hantverkarna upptogo nämligen som personligt märke symbolerna för den yrkesgrupp, vilken det var deras stoltshet att tillhöra. Anmälaren vill för sin del understryka önskvärdheten av att även hantverkarnas privata sigill bli föremål för en beskrivande katalog, efter det att skråsigillen nu på ett så förtjänstfullt sätt erhållit sin första presentation. Kanhända kunde denna viktiga uppgift utföras i avvaktan på att tiden mognar för en ny upplaga av våra skråsigill.

C. G. U. Scheffer.

Om kalkindustrin på Gotland. Av Henr. Munthe, L. Way-Matthiesen och Hans Hansson. Med hammare och fackla, XIII, Sthlm 1945.

I både ekonomiskt och kulturellt avseende har kalkindustrin betytt ofantligt mycket för Gotland under svunna århundraden, speciellt kanske under 1600- och 1700-talen, då enligt landshövding G. A. Osten-Sacken kalken var "denna öns och Gotlands största inkomst". Med den stigande industrialiseringen och övergången till stordrift och koncentration har dess betydelse för gutaön helt naturligt i hög grad avtagit. Det är därför av stor vikt, att detta avsnitt av öns ekonomiska historia blivit på ett tillfredsställande sätt utrett och klarlagt, innan det ännu kvarvarande markmaterialet helt skattat åt förgängelsen, och medan den muntliga traditionen om den gotländska kalkindustrin ännu varit levande. Spridda drag ur denna del av öns odlingshistoria ha behandlats av skilda forskare, t. ex. Linné, Säve, Ihre och Rosman, men de tre personer, som mest ivrat för idén att åstadkomma en sammanfattande översikt över denna för Gotland fordom så viktiga näringsgren äro Henr. Munthe, Nils Lithberg och Richard Steffen. Av dessa torde Munthe vara att anse som den egentlige initiativtagaren, Lithberg framlade på sin tid ett storstilat projekt till ett gotländskt kalkindustrimuseum, vilket emellertid av skilda anledningar icke blev förverkligat, och Steffen har i en mångfald uppsatser (numera samlade i ett verk) sammanfört av honom i arkivens gömmor uppsökta och undan glömskan räddade meddelanden om personer och händelser i den gotländska kalkindustriens historia. Det är för alla gotlandsvänner synnerligen glädjande, att de hittills vunna resultaten nu framlagts i ett verk, där Munthe behandlar den historiska och ekonomiska sidan av problemet, medan redogörelsen för det tekniska förfarandet utformats av assistenten vid Tekniska museet i Stockholm, Lennart Way-Matthiesen, varjämte antikvarien vid Stockholms stadsmuseum Hans Hansson sakkunnigt redogör för kalktunnbinderiet. Det är inte mera än en naturlig gärd

av rättvisa och uppskattning att framhålla, att det torde vara Munthe, som med sin sega energi och sitt levande intresse för fosterön drivit fram arbetet trots alla de svårigheter, som mött honom, sedan han för mer än 30 år tillbaka först började syssla med tanken att i ord, siffror och bilder belysa denna gren av gutaöns odlingshistoria. Inte minst det för en såvitt möjligt fullständig inventering av kalkugnsbeståndet nödvändiga fältarbetet har varit oerhört tidsödande och säkerligen inte lätt. Man förstår det bättre, då man får klart för sig, att en mycket stor del av Gotlands mer än 500 hittills kända kalkugnar och kalkmilor måst uppsåras, mätas, fotograferas och kartläggas, ofta långt från allfarväg, djupt inne i skog, där växtligheten spirat frodig och täckande över resterna av forna tiders små kalkfabriker.

Redan tidigt framträder kalkstenens betydelse för Gotland. Till en början togs den måhända mest i bruk såsom ett utmärkt byggnadsmaterial — det torde räcka med att erinra om Visby ringmur — men ganska snart blev den en med tiden alltmer uppskattad exportvara. När den egentliga kalktillverkningen först började, är kanske svårt att exakt angiva, men det torde ha skett redan under medeltidens första århundraden. Det äldsta belegget för kalkexport från Gotland synes föreligga från år 1460. Under 1400-talet ökades den i både kvantitativ och geografisk omfattning. Enligt Lindström (*Anteckningar om Gotlands medeltid*, I, Sthlm 1892) har en ständigt tilltagande kalkexport gått från Gotland till Östbaltikum, Nordtyskland, Danmark, ja, ända till Holland och England. Det kan tilläggas, att denna tidskrifts redaktör i Lübecks *Niederstadtbuch* (i *Archiv der Hansastadt Lübeck*) funnit belägg för gotländsk kalkexport dit från år 1489. Även 1500-talets kalkexport från Gotland är emellertid ännu ofullständigt utredd — de flesta källorna torde finnas i danska arkiv, som en längre tid ej varit tillgängliga för forskning. Vid mitten på 1600-talet, då man började komma underfund med att den "obrände kalkhandeln" ej var så ekonomiskt fördelaktig, började den gotländska kalkindustriens blomstringstid.

Enligt en officiell relation om Gotland av år 1652 (tryckt i *Handlingar till Skandinavien historia*, 29, s. 367) skulle det då "allenast på tre ställen" brännas kalk på ön. Kalkugnar funnos emellertid då enligt Steffen och Munthe i Endre, Follingbo, Gammelgarn, Hellvi, Othem, Visby (inkl. Hästnäs), Västerhejde samt i Öja och Östergarn, men det är möjligt, att någon eller några av dessa ugnar temporärt var nedlagd. 1665 fanns det 21 kalkugnar. 1733 års kalkugnsrannsakan gav till resultat 36 kalkugnar och 41 kalkmilor, men därefter inträdde en tendens att minska de vedslukande milornas antal till förmån för de större företagen, en tendens, som den ekonomiska utvecklingen senare alltmer accentuerade, till dess de gamla kalkugnarna i sin tur fingo lämna plats för moderna, fabriksmässiga anläggningar.

Från omkring 1650 bliva uppgifterna om kalkexport från Gotland säkrare och fullständigare, och om det också finns vissa luckor i Munthes statistik, synas dock huvudlinjerna i utvecklingen i det stora hela vara klarlagda. Det är synnerligen intressant att taga del av de uppgifter, som Munthe samlat i kap. VIII. Den första större ansvällningen av kalkexporten skedde under 1690-talet, varefter en relativt obetydlig nedgång kan konstateras under det stora nordiska krigets första skede. Mellan åren 1709 och 1719 har tabellen en lucka, som det skulle vara intressant att få utfylld. Efter 1715 stagnerade nämligen sjöfarten, och därmed torde ha följt en stark tillbakagång i kalkexporten under några år. En markerad nedgång 1750 och 1775 följdes under 1790-talets första år av en kraftig höjning, som emellertid under åren omkring 1800 efterträddes av en rekordartad minskning, varefter en mera normal export synes ha ägt rum fram till mitten av 1850-talet, då en ny exportansvällning av stora mått skedde, som efter en momentan nedgång kulminerade under 1860-talet, varefter i stort sett den gotländska kalkexportens tillbakagång till våra dagars relativa obetydlighet successivt inträder.

I och för sig äro Munthes siffror av stort intresse även i det skick, vari de nu föreligga — förf. beklagar själv, att de icke äro fullständiga, men hoppas, att kommande forskningar skola fylla luckorna, ett arbete, som han själv på grund av ohälsa måst avstå från att utföra. Statistiken från 1600-talet kan kompletteras ur Sven Gerentz förra året i Skrifter, utg. av Sjöhistoriska samfundet, IV, publicerade undersökning om Gotlands varuutbyte 1654—1689, vilket välskrivna arbete tyvärr torde ha utkommit för sent för att Munthe skulle kunnat tillgodogöra sig dess resultat. — Det har inte legat inom det muntheska arbetets ram att sätta kalkexportsiffrorna i relation till siffrorna för Gotlands övriga export, och här återstår således flera högst betydelsefulla problem för den gotländska forskningen. Det hade vidare varit av intresse att få förklaringar till exportkurvans höjningar och sänkningar. Munthe har nöjt sig med att blott i ett par fall ange orsaken. Omkring 1860 kommo koleldade kalkugnar mera allmänt i bruk, vilket skulle ha varit anledningen till den då kraftigt ökade produktionen. Nedgången i senare tidens gotländska kalktillverkning tillskriver Munthe delvis konkurrensen med de allt talrikare och mera betydande kalkbruk, som efterhand uppstodo på det svenska fastlandet. Men hur skall man förklara den skarpt stigande och därefter tvärt fallande exportkurvan omkring 1790? Siffrorna för 1790—1792 äro hämtade från *Ihres Berättelse om Gotlands Läns nu femtioåriga Hushållnings-Sällskap* (Visby 1841), således från en andrahandskälla, medan uppgifterna för de kringliggande åren tagits ur tulljournalerna. Här tarvas verkligen en förklaring eller en rättelse. Likaså söker man efter en rimlig förklaring till nedgången 1805.

Beträffande exportkvantiteten kalk och förvandlingen till en enhetlig sort finns det, såvitt jag känner till, ingen anledning att bestrida Hanssons uppgift, att en läst kalk före 1805 räknades lika med 12 tunnor, och att den trettonde tunnan sedermera skulle ha tillkommit som "råge". — Men ett faktum är dock, att redan omkring år 1700 en läst tjära enligt tulljournalerna uppgick till 13 tunnor, och i fråga om detta varuslag torde man haft ännu mindre anledning att öka måttet genom en extra tunna som "råge". Därmed må nu vara hur som helst; det spelar för övrigt inte någon större roll, om man räknar på det ena eller det andra sättet, bara man gör det konsekvent. Fullkomlig exakthet är nog omöjligt att uppnå, och smärre fel bli oundvikliga. Enligt mina egna beräkningar efter tulljournalerna uppgick sålunda enbart utrikesexporten av släkt kalk från Gotland år 1707 — omräknad enligt Hanssons metod — till 79.028 hl mot 75.544 enligt Munthe, men jag kan ha räknat fel. En liten erinran i förbigående rörande den s. 77 och 92 omnämnde kalkugnsägaren, strandridaren Johan Ahlbom ("Stenbocks kurir"). Citationstecknen kunna ge anledning till missförstånd. Be-teckningen "Stenbocks kurir" för Ahlbom torde återgå på Säves missvisande uppgift i Gotländska minnen (s. 12) — återigen ett exempel på att man i fråga om exakta sakuppgifter bör handskas mycket försiktigt med Säves arbeten.

Med sin mångfald av uppgifter, sina instruktiva tabeller och diagram, de lättöverskådliga kartorna, som så tydligt belysa sambandet mellan öns geologiska struktur, kalkindustrien och exporthamnarna, utgör Munthes och hans medarbetares verk ett bestående monument över svunna tiders företaganda på Gotland, som i sommar firat trehundraårsminnet av öns åter-förening med Sverige.

K. G. Kellgren.

Romanska gravmonument i sydöstra Skåne

Av *Curt Wallin*

Ända in i sen tid har sydöstra Skåne utgjort en från yttervärlden i hög grad isolerad bygd. Kulturgeografiskt bildar därför Österlen — såsom denna trakt kallas — en sluten enhet. Isoleringen har medfört, att traditionsbundenhet utgör ett mycket framträdande drag i folkkaraktären. Äldriga sedvänjor ha bibehållits, och den muntliga traditionen vidmakthåller i rikt mått kännedomen om sägner och gammal folktro. Det är icke blott den andliga kulturen, som kännetecknas av provinsiella särdrag, utan även inom den materiella kulturen — bostadsskick, klädedräkt m. m. — ha särtyper uppkommit.

Förf. har under de senaste åren varit sysselsatt med en grundlig undersökning av gravkonsten på Österlen. Bygden har visat sig vara mycket rik på gravmonument från äldre tid. De ha påträffats icke blott i kyrkor och på kyrkogårdar utan också ute i lantgårdarna som trappstenar, som fyllning mellan stolparna i korsvirkeshus, som täckstenar över diken, brunnar m. m. Ett antal provinsiella stenhuggarskolor ha kunnat påvisas, och dekorationsschemat är ofta unikt. Gravstensmaterialet är nästan alltid ortocerkalksten, på vilken bygden är mycket rik. De mest bekanta stenbrotten ha varit Komstad (i Stiby socken) och Tommarp (i östra Tommarps socken). I denna uppsats skola de påträffade romanska gravmonumenten presenteras och insättas i sitt kulturhistoriska sammanhang.¹

Sune Lindquist har påvisat, att redan under mykenetid och klassisk tid placerades resta, ornerade vårdar som minnesmärken över underjordiska gravar. Folkvandringstidens gotländska bildstenar visa, att denna sed ganska tidigt också kommit till Norden.² Inom stora delar av kristenheten byggde man emellertid även gravkistor av sten, vilkas ornerade övre del var synlig

¹ Med stöd av Humanistiska och Längmanska fonderna kommer det samlade materialet i sinom tid att utgivas i bokform.

² S. Lindquist, *Den helige Eskils biskopsdöme*, Sthlm 1915, s. 102 f.

Fig. 1 och 2. Gavelhäll till romansk gravkista, Ö. Hoby.
1. Framsidan. 2. Baksidan. Foto G. Åberg 1944.

ovan jord.³ Lätt nog kunde en kombination äga rum mellan dessa båda typer, vilket också skedde t. ex. i Mellaneuropa.⁴ Att denna kombination av gammalt och nytt — den inhemska run- eller bildstenen som rest gavelhäll samt den importerade gravkistan som mellanliggande del — med förkärlek skulle omfattas i Norden är lättförklarligt. På 1000-talet började den resta vården alltmer undanträngas av gravkistan och den liggande inskriptionshällen. Denna förändring sammanhängde med den växling i begravningsskicket, som då ägt rum. Likbränningen hade upphört och efterträts av jordbegravning inom kyrkans helgade område.

Numera skiljer man mellan tre olika huvudtyper av gravkistor i Sverige: Västgöta-, Östgöta- och Skånekistan.⁵ I sin ursprungliga form består gravkistan av ganska höga, upprättstående gavelhällar, en plan täckhäll samt

³ S. Lindquist, a. a., s. 79. Han påvisar också (s. 80 f.), att av nordbor uppförda gravkistor påträffats såväl i England som Ryssland. Dessa gravkistor ha ornament, som påminna om de samtidiga svenska.

⁴ S. Lindquist, a. a., s. 102 med not 3 å samma sida (angående gravfält vid Kaiser-August nära Basel).

⁵ S. Gardell, Gravmonument från Sveriges medeltid, I, Göteborg 1937, s. 86.

sidohällar. Monumentet är alltså en kontamination av rest och liggande vård. Den typiska Skånekistan har halvmeterhöga, upptill rundade gavelhällar samt täckhäll men saknar sidohällar. Därför anses den utgöra det sista ledet i utvecklingen av missionstidens gravkistor.⁶

Medan Mellansveriges romanska monument sedan länge varit föremål för forskarnas undersökningar, ha de skånska först in på 1900-talet påkallat uppmärksamhet. Helge Kjellin har i tvenne uppsatser behandlat gravkistorna i Ringsjöbygden (Höj, Bosarp, Stehag och Trollenäs), medan William Andersson attribuerat tvenne bildprydda lockhällar i Valleberga och Monica Rydbeck undersökt det s. k. Löderupsmonumentet.⁷ Utöver de tre redan kända österlenska monumenten kan förf. påvisa 3 gravkistor (fragmentariska) och 5 kistformade lockhällar. Härtill komma tvenne sedan länge kända runmonument samt några i äldre arkivalier omnämnda gravstenar.

Gravkistor.

Österlens till denna grupp hörande monument ha varit av Skånekistans typ, alltså med upptill avrundade gavelhällar samt täckhäll. Att sidohällar icke varit avsedda framgår av gavelhällarnas jämförelsevis låga höjd. Om täckhällan placerats på sidohällar, skulle den ha kommit alltför högt upp mot gavelhällarnas krön.

I samband med dikesgrävning på Ö. *Hoby* kyrkogård år 1936 påträffade man intill södra utbyggets västra mur tvenne kistor av kalksten. Då de icke blevo närmare undersökta, är det obekant, om de voro försedda med huvudnisch eller icke. Omedelbart intill dessa likkistor fann man en 75 cm. bred, 81 cm. hög och 13 cm. tjock kalksten, som sedermera placerades i tornbotten-våningen (förhallen).⁸ Monumentet är en typisk gavelhäll till gravkista. Krönet är jämnt avrundat. Hällen prydes på ena sidan, fig. 1, av ett 19 cm. brett

⁶ Gardell, a. a., s. 87. Erik Lundberg hävdar (*Byggnadskonsten i Sverige under medeltiden*, Sthlm 1940, s. 248), att de skånska gravmonumenten från tidig medeltid med liggande, långsmal häll samt tvenne gavelstenar med rundad form och ofta med ett kors i rundeln utgöra en av "de nordsjöorienterade företeelser, som Skåne mottagit under en tidig tid". Han synes alltså förutsätta, att monumentet som en självständig form kommit in västerifrån. Då man icke kan påvisa något bestämt tidsintervall mellan de svenska och de skånska gravkistornas blomstringstid, synes det vara riktigast att anse dem som självständiga monumenttyper utan inbördes påverkan, ehuru de rent typologiskt kunna härledas ur varandra.

⁷ H. Kjellin, *Medeltida gravvårdsformer i Norden*, Lunds universitets årsskrift, N. F., Avd. I, 14, nr 19, s. 35; samme förf., *Några romanska gravmonument i Skåne*, *Tidskrift för konsvetenskap*, 10, 1925—26, sid. 114 f.; W. Andersson, *Skånska gravstenar ur Majestatis verkstad*, *Fornvännen* 1928, s. 181 f.; Monica Rydbeck, *Skånes stenhugvare före 1200*, Lund 1936, s. 212 f.

⁸ Den låg med solkorset nedåt omedelbart under markytan omkr. en meter söder om kyrkans syd mur mellan södra tvärskeppet och tornet.

*Fig. 3. Täckhäll till romansk gravkista, Löderup.
Foto F. Olsson 1944.*

latinskt kors i relief inom dubbla solringar. Korsstammens nedre del går ut över ringarna. På motsatta sidan, fig. 2, finns ett 21 cm. brett och 27 cm. högt inristat latinskt kors, vars armar äro något bredare i de fria ändarna än i korsskärningen. Stenens kant är på båda sidor vackert profilerad i rätvinkliga språng. Möjligen har gravkistan en gång haft sin plats över någon av de i närheten påträffade stenkistorna. En planerad undersökning av dessa kan kanske ge säkra bevis för denna hypotes.

Enligt ortsbornas utsago stod intill år 1923 söder om rundkyrkan i *Valleberga* en rest vård av kalksten, som av beskrivningen att döma torde ha varit en gavelhäll till en gravkista. Hällen, som upptill var avrundad, nådde cirka 50 cm. över markytan och var försedd med ett kors i relief. Eftersom den stod i den till gräsplan utlagda gamla kyrkogården, har placeringen troligen varit den ursprungliga. Ingen kan numera lämna upplysning om vart monumentet tagit vägen.

I *Löderups* kastal finns en 103 cm. lång och cirka 50 cm. bred kalkstenshäll med rundad smalända och huggna kanter, fig. 3. Ovansidan är blanknött och saknar inskription, medan undersidan är betäckt med murbruk. Stenen har i århundraden haft sin plats i vapenhuset och tjänstgjort som en uppmurad stenbänk men blev 1863 överförd till kastalen. Den är intimt förbunden med den bekanta säggen om Jens Grim till Vallen, vilken i vredesmod över Löderupsherdens bannlysning belägrade kyrkan med sitt krigsfolk och tog prästen till fånga. Stenen användes som stupstock, när den grymme riddaren avrättade sin modige motståndare. En 2,5 cm. bred skära i hällens ovansida torde ha gett upphov till denna detalj i säggen.⁹ Helge Kjellin har på Trolleås' gamla kyrkogård påträffat en liknande sten som täckhäll i ett monument med endast en gavelhäll. Man kan därför antaga, att också Löderupshällen ingått i ett monument av samma typ.¹⁰

Ytterligare ett romanskt gravmonument är känt från Löderup. Det är den numera till Statens Historiska Museum skänkta s. k. Löderupskistan, vilken utan gensägelse utgör praktmonumentet bland Skånes medeltida gravmonument. Ända till fram mot mitten av 1800-talet var den placerad på kyrkogården men överfördes sedan till kyrkan för att undgå skadegörelse.¹¹ Gravkistan har huggits i kalksten och är av säregen typ. Den består av en 165 cm. lång och 31 cm. hög överdel, som vilar på en stenskiva. Monumentet har formen av en sarkofag med ett rundskulpterat, liggande lejon i vardera hörnet. Lejonsvansarna sluta i blad, och kropparna ha flätade bandornament. På monumentets huvudända, fig. 4, finns ett hjulkors med bladformiga utlöpare, medan fotändan dekorerats med bladslingor, som sammanhållas av en ring. Långsidorna äro prydda med cirkelformigt placerade bandslingor, i vilka fåglar och bladrossetter placerats. Takets kullriga sidor upptagas av en

⁹ S. Kraft, Jens Grim på Tosterup och folksäggen om prästmordet i Löderups kyrka, Föreningens för forminnes- och hembygdsvård i sydöstra Skåne skrifter, II, Ystad 1926, s. 95 f. Skåran går snett över stenen och befinner sig 20 respektive 67 cm. från stenens baslinje.

¹⁰ Några romanska gravmonument, a. a., s. 8 f. samt fig. n:r 8 (i särtrycket).

¹¹ Enligt Sven Nilssons anteckningar i manuskriptet "Resa i Skåne 1819" (tryckt i Harald Schiller, Skåne genom två sekler, Falköping 1934, s. 130 f. — anteckningen s. 173) låg monumentet då på kyrkogården men var vid C. G. Brunius' besök (Skånes konsthistoria för medeltiden, Lund 1850, s. 675) inflyttat i kyrkan.

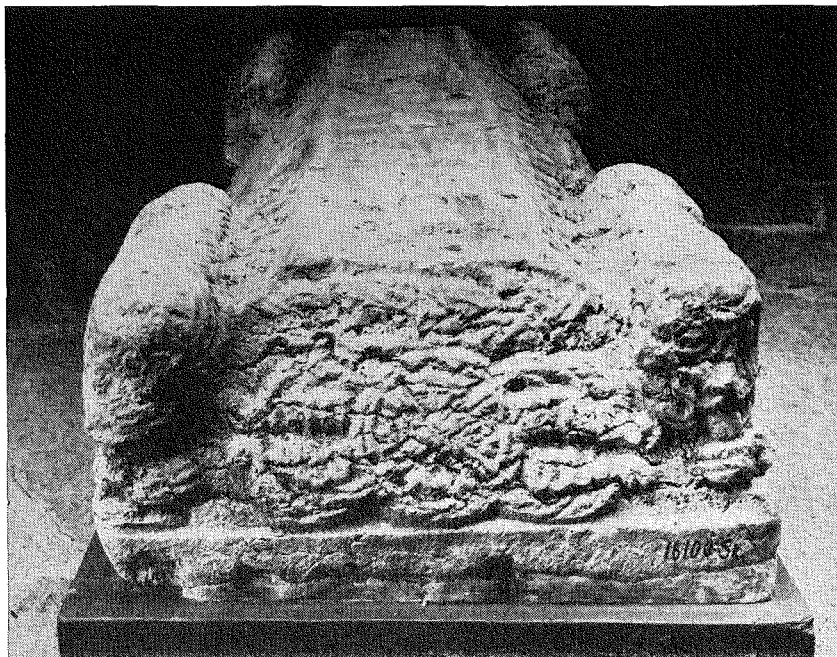

Fig. 4. Löderupsmonumentets huvudända. Foto ATA 1945.

ringlande bladranka, och det platta mittfältet inramas av ett sicksackornament, som nedtill övergår i en dubbel rundbågsfris men på den hjulkorsförsedda kortändan ersättes med ett flätbandsornament. Mittfältet är dekorerat med tvenne gestalter ovanför varandra samt mellan dem ett likarmat kors. Den övre gestalten sitter på en stol av medeltida typ. Bl. a. framträda ryggstödet's knoppar ovanför gestaltens axlar. Händerna hållas på bröstet, och solfjäderformigt ordnade "blad" bakom huvudet torde föreställa en strålgloria. Sannolikt utgör det en framställning av Kristus. Den andra figuren, som är starkt skadad, intager stående ställning samt håller händerna uppsträckta på ömse sidor om huvudet mot det omedelbart ovanför placerade korset. Denna gestalt torde föreställa den döde, anropande Kristus om välsignelse. Initialerna A. O. S., som inhuggits på denna figur, äro av långt senare datum. Med utförlig bevisning har Monica Rydbeck påvisat, att monumentets ornamentik nära sammanhänger med Lunds domkyrkas samt att det huggits av Carl Stenmästare. Hon skriver: "Det kan utan tvekan betraktas som hans bästa och fullödiggaste skulpturverk, på samma gång som det är alldeles ensamstående inom Skånes romanska konst."¹²

¹² A. a., s. 212 f.

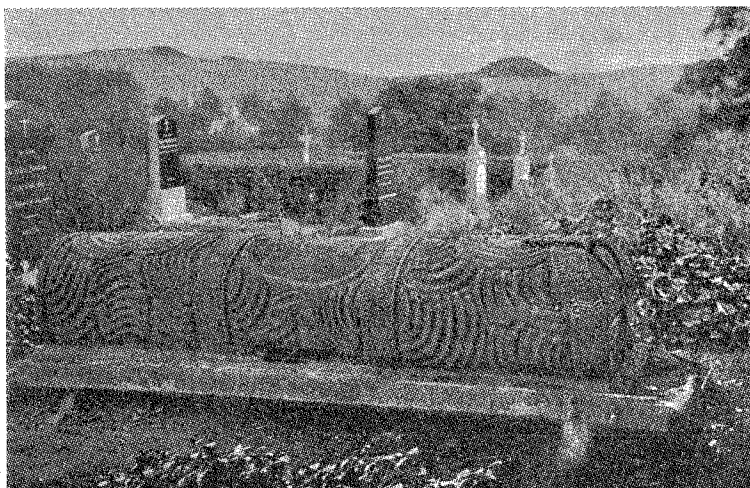

Fig. 5. Likträ på Ry kyrkogård, Jylland. Efter H. Wadsjö.

Som gravkista skiljer sig Löderupsmonumentet helt från andra typer däri-genom, att det saknar gavelhällar. I stället ha kistgavlarna blivit rikt orne-rade. Vid tidigare beskrivningar av monumentet har man icke försökt in-placera det i sitt typologiska sammanhang. Som ovan anförts saknar det mot-svarighet i Skåne. I Danmark finnas dock monument, som till typen påminna om detta.

Harald Wadsjö omnämner i samband med en utredning om dödsbrädorna de danska "likträna".¹³ Han skriver om de senare: "Förmodligen torde vi i dessa ha att söka ett, om ock avlägset, samband med en förr mycket talrik monumentgrupp på sydskandinaviska kyrkogårdar." Med endast ett undan-tag¹⁴ äro de nu bevarade, på grund av materialets ringa motståndskraft gan-ska sällsynta likträna utförda i trä. Det avbildade monumentet, fig. 5, från Ry kyrkogård på Jylland påminner osökt om Löderupsmonumentet, ehuru omsatt i trä. På en bred plankan ligger en stock, som utsirats, så att den

¹³ Kyrkogårdskonst, Sthlm 1918, s. 38 f.; J. B. Løffler behandlar dylika monument i Danske Gravstene fra Middelalderen, I, Kbhvn 1889, s. 2.

¹⁴ En i sten gjord efterbildning från 1800-talets början på Hvirring kyrkogård, Jylland. Avbildad hos Wadsjö, a. a., s. 39. Att likträna fordom voro mycket vanliga på de danska kyrkogårdarna och därför försvårade gravgrävningen framgår av en k. förordning av år 1591 (Holger Rørdam: Danske Kirkelove, II, Kbhvn 1886, s. 517 f.) rörande begravning i Vejle: "Hvad den Bygning belanger, som gjøres paa Kirkegaarden med Gravtrær over de døde, skal aldeles aftages, og ingen efter denne Dag skal maa lade (op) føre saadan Bygning. Men er nogen begjærendes at sætte nogen Monument over deres døde Venner, som ere be-gravne paa Kirkegaarden, da maa de lade det indfæste udi Muren" (Jfr också a. a., s. 516 f.).

fått utseende av en i veckrik svepning med band liggande människa. I princip är det alltså samma framställning som på Löderupsmonumentet, där dock kistan med vaktlejon avbildats i stället för Rymonumentets i svepning liggande döde. Det är mycket möjligt, att de bevarade danska likträna av trä gå tillbaka till en tidigt medeltida monumentform i sten, av vilkens representer numera på grund av ett oblikt öde endast Löderupskistan och den sena ättlingen i Hvirring återstå. J. B. Løffler beskriver och avbildar ett antal medeltida gravkistor av sarkofagtyp, som stå Löderupskistan nära.¹⁵ Dennas närmaste anförvanter äro alltså att söka i Danmark.

Eftersom Carl Stenmästare verkade omkring och närmast efter 1100-talets mitt och Löderupsmonumentet bär prägel av den strängt genomförda komposition, som utmärker denna mästars tidigaste arbeten, måste det dateras till omkring 1150. Gravkistan är av lokalhistoriskt intresse också därigenom, att relieftekniken här för första gången kommit till användning i den österlenska gravkonsten. Enligt folktraditionen lades monumentet över Jens Kanne, den rike stormannen, som skänkte de hemman till prästens bord i Löderup, som ännu utgöra en betydande ecklesiastik inkomstkälla.¹⁶

Gravhällar.

Liksom i Sverige ha kistformade hällar (avsmalnande mot fotändan) uppträtt såsom självständiga typer i Danmark under den äldre medeltiden. I denna form bilda de ett av de sista stadierna i den romanska gravkistans utveckling.¹⁷ Eftersom det var betydligt billigare att anskaffa enbart en liggande gravhäll än att låta uppföra en gravkista, torde de förra ha varit långt talrikare än de senare. Den rika tillgången till kalksten, som kunde brytas i tunna flisor, torde bl. a. på Österlen ha gynnat denna utveckling. Även den begynnande sedvänjan att begrava de döda inne i kyrkan under kyrkgolvet måste ha spelat in.

¹⁵ A. a., s. 16 samt bilddelen, Tavle XV—XVII.

¹⁶ Kung Eriks av Danmark öppna brev, daterat Nyborg d. 16/3 1293, för Löderups kyrka på frihet från alla kungliga utlagor av "alt thet gotz med all sijn Rete tilligelse — —, som Erlig Welbiurdig Mand och Strenge Ridder Hr Jens Kanne, nu Salig med Gudh, haffuer giffuit och skött for en Siellegaffue till Prestens bord i Samme Löderup — —". (Diplomatarium Suecanum, utg. av Joh. G. Liljegren, II, Sthlm 1837, s. 154 f. Brevet finns därjämte i vidimation av Christopher, daterat Brunsbötte 1320, samt av Christian III, daterat Kbhvn 1541.)

¹⁷ Jfr Gardell, a. a., s. 105 och 110. Den betydelse, som de på Isola Sacra utanför Rom funna sarkofagerna haft för den tidigare medeltidens gravkonst, har senast påvisats av A. Boëthius (Isola Sacra, Tidskrift för konstvetenskap, årg. XXIII, Lund 1941, s. 108) i hans recension av G. Calzas bok, La Necropoli del Porto di Roma nell' Isola Sacra, Roma 1940.

Huruvida några av de hällar, som här komma att beskrivas, utgjort delar till gravkistor (täckhällar) eller varit självständiga monument, som utan gavelhällar lagts på graven, är omöjligt att med bestämdhet avgöra. Endast beträffande tvenne monument (Valleberga) kunna säkra slutsatser dragas.

a. *Runristade hällar.*

I *Östra Hoby* ha funnits tvenne numera försvunna runristade hällar. Den äldsta kända omnämnes redan i 1624 års prästrelationer, där det heter: "— en Slett Steen, findis moxen ij all: lang, liggendis paa Hoffby kirckegaard, Som tillforn haff:r Værit antegnitt, Och Der paa findis Runebogstaff:r". Även den danske runologen Ole Worms utsände tecknare, Jonas Skonvig, fann den på sin runologiska resa 1626—27 och ritade av den, fig. 6. Hans avskrift av runinskriftionen ger i transkription följande latinska bön: "anima famuli tui benedikti tekum sine fine rekuieskat in pace amen" ("Låt din tjänare Benedikts själ vila i frid hos dig till evig tid! Amen").¹⁸ Skonvig skriver, att "denne veeg steen" låg på kyrkogården öster om kyrkan. Måtten uppges han till "2 all. lang, 1 all. bred". I en samling handskrifter,¹⁹ som tillhört den danske forskaren Langebek, finns också en visserligen dålig men dock tydbar teckning av stenen. Måtten uppgivas vara: 7 kvarter i längd, 13,5 respektive 11,5 tum i bredd. De båda sistnämnda siffrorna torde dock vara felskrivning för 23,5 respektive 21,5 tum. I sin häradsbeskrivning har Nyman²⁰ ytterligare några uppgifter om detta monument. Han skriver: "Hos Wormius — — finnes en sten vara upptagen af denna form med sådan Inscription, som skall hafva funnits här, men som ingen vet om mera omtala än som finnes upptaget här nedan." I fortsättningen meddelas bl. a., att den varit av "Gottlands slaget"²¹ och mera slipad än de öfriga. — — Till äfventyrs kan ock denna sten vara lagd öfver någon härvarande Præst, som hetat Benct, efter han kallar sig en Famulus Domini och Inscriptionen är Latinsk, som i förre muncke tiden ansågs för så heligt. — — Denna omtalta Hofby Runsten öfver Herr Benct, som jag tyckes mig för längre tid tillbaks hafva sedt liggande nedre på kyrkogården öfver en graf, skall nu mera vara uppsatt i en pelare vid tornet, dock så, att den ena sidan med Inscriptionen är satt in åt och bak eller undersidan ut åt i muren." Traditionen om denna runstens placering är sedan länge utdöd. Redan i 1830 års kyrkobeskrivning

¹⁸ Prästrelationerna från Skåne och Blekinge av år 1624, utg. av J. Tuneld, Lund 1934, s. 92 f. Jfr Ole Worm, *Danicorum Monumentorum Libri Sex*, Kbhvn 1643, s. 180 f. samt Lis Jacobsen og E. Moltke, *Danmarks Runeindskrifter*, textuppl., Kbhvn 1942, sp. 385 f.

¹⁹ Den ny kongelige Samling, 4:0, 2197, Kgl. Bibl., Kbhvn.

²⁰ Carl Fredrik Nyman, *Sammandrag af de mærckværdigheder, som finnas uti Ingelstads häråd*, manus fr. 1801, s. 51, Landsarkivet, Lund.

²¹ Brunius uppges däremot, att hällen var av kalksten (a. a., s. 674).

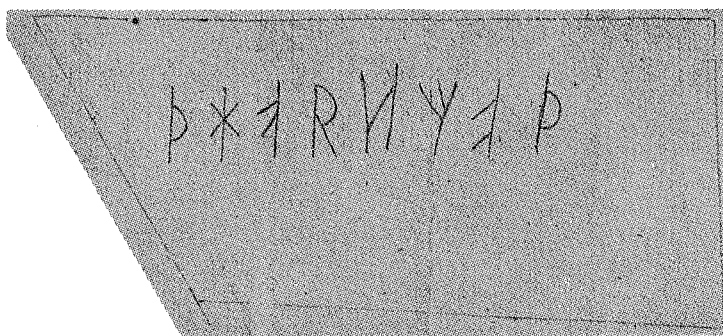
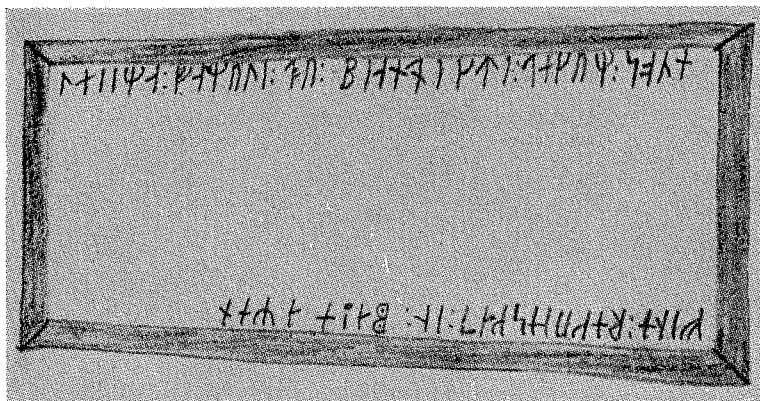

Fig. 6 och 7. Runristade lockhällar från Ö. Hoby. Efter Jacobsen och Moltke.

heter det: "Runstenar finnas icke." Innevarande sommar har kalkputsen knackats av på kyrktornet, men runstenen har icke kunnat anträffas. Skonvigs teckning låter förmoda, att den trapezformiga, med avfasade kanter försedda likstenen varit en romansk lockhäll av tidigt medeltida typ.

Uppgiften om den andra försvunna runstenen i Östra Hoby, fig. 7, förekommer i ett brev till P. G. Thorsen, daterat Lund den 22 maj 1849 men utan angiven avsändare.²² Brevskrivaren meddelar, att man i samband med ombyggnad av Östra Hoby kyrka under själva koret påträffat 6 stenkistor och "vid samma tillfälle" en runsten. Denna senare — en rektangulär sten, som visar ett brott vid ena kortsidan — avritas på brevpapperet med följande anmärkning: "Aftecknaren känner icke en gång runalfabetet." Ebbe Tuneld har försökt tyda de säkerligen fellästa och felritade 8 runtecknen som en

²² Add. 612, a. 1—3, 4: o. Universitetsbiblioteket, Kbhvn.

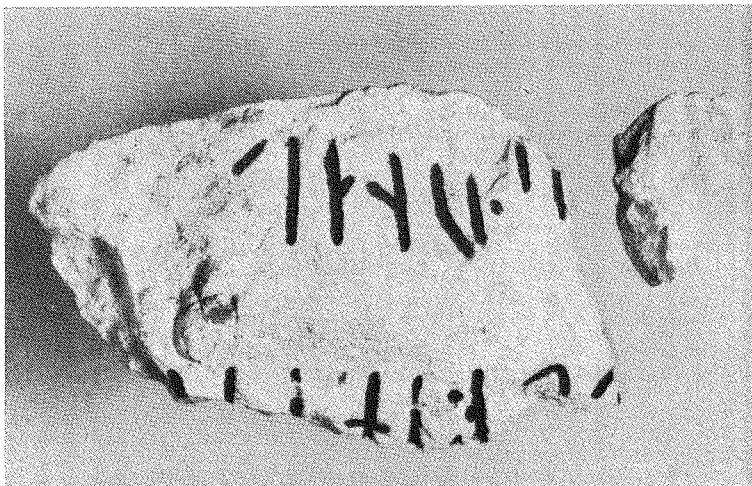

Fig. 8. Det år 1942 gjorda runstensfyndet i Ingelstorp. Uppskriften på förf:s begäran verkställd av professor Ivar Lindquist. Foto C.-A. Althin 1944.

form av namnet Formodr.²³ Även detta monument torde ha varit en tidigt medeltida romansk lockhäll.

Genom ett lyckligt fynd är förf. i tillfälle att påvisa förekomsten av ytterligare ett exemplar av den i Skåne sällsynta monumentform, som de runristade lockhällarna utgöra. Den omnämnes här för första gången i litteraturen och benämnes efter fyndorten Ingelstorpsstenen. År 1942 påträffade lantbrukaren Anton Nilsson, Valleberga, på en vång å de s. k. "Fyrkapporna" i *Ingelstorps* socken en kalkstensflisa med runliknande tecken, fig. 8. Vid förf:s undersökning visade det sig vara ett 20 cm. långt och 10 cm. brett fragment av ett bearbetat kalkstensstycke. I fragmentets längdriktning går en ås, som påminner om åsarna på några liggande gravhällar av tidigt medeltida typ. På båda sidor om åsen synas en rad runor eller fragment av dylika. De äro placerade på samma sätt som på en lockhäll i Högstena och ett likartat monument i Gudhem.²⁴ Ingelstorpsstenen, som äger påfallande likheter med dessa, har sedermera överförts till Historiska Museet i Lund för närmare undersökning. Ivar Lindquist har funnit, att det verkligen är fråga om runor, ehuru inskriptionen blott högst fragmentariskt kan tydas. Det enda

²³ Skånska runstensstudier, *Historisk Tidskrift för Skåneland*, III, Lund 1908—1909, s. 276 f.

²⁴ Hällan från Högstena är avbildad hos Gardell, a. a., II, s. 44 samt i Hugo Jungner, *Västergötlands runinskrifter*, häft. I, Sthlm 1940, pl. 72. Jungner avbildar också Gudhems-hällan, a. a., pl. 70. Jfr även pl. 65, Broddetorp!

ord, som han i transkriberad form anser sig kunna utläsa, är *ett* (neutrum av ordet *en*).

Senare har förf. erhållit ytterligare ett litet fragment av samma stenart, hittat i omedelbar närhet av den runristade flisan. En av människohand utförd skåra låter förmoda, att detta stycke är en del av hällens ytterkant. Med största sannolikhet är det alltså fråga om en tidigt romansk lockhäll. Detta antagande får ytterligare stöd därav, att fyndplatsen är översädd av människoben, bl. a. underkäks- och hjässben. Vissa tecken tyda på att här en gång legat en kyrkogård.²⁵

b. Hällar med människoframställning.

I kastalen på *Valleberga* kyrkogård förvaras de tvenne av William Andersson till Trydemästaren attribuerade kalkstenshällarna, vilka enligt den muntliga traditionen ännu för några år sedan lågo ute på kyrkogården. De äro numera mycket slitna, men bildframställningen kan rekonstrueras genom de teckningar Nils Gustaf Bruzelius²⁶ publicerat. Den ena, fig. 9 a och b, är 153 cm. lång, 37,5 cm. i båda ändar samt 17,5 cm. tjock. På mittfältet avbildas en med helgongloria försedd man, hållande i sin vänstra hand en stav med en krönande, gloriaförsedd människogestalt, medan den högra handen hålles på bröstet. Över den i rikt veckad dräkt klädda centralgestalten synes ett likarmat kors samt Gud Faderns hand, som ur molnen nedsträcker till välsignelse. I höjd med mannens axel har placerats en rosett av det slag, som ofta möter på skånsk 1100-talsskulptur. Bildframställningen inramas av en repstav. Hällen, vars genomskärning är rektangulär, har mångprofilerade sidor (repstav mellan hålkäl och vulst).²⁷ Den måste sålunda ha varit avsedd att utgöra ett självständigt monument (utan gavelhällar). Initialerna S P S, som placerats på nedersta ramkanten, ha tillkommit långt senare, då stenen på nytt tagits i bruk.

²⁵ Ungefär mitt emellan Ingelstorps och Valleberga kyrkor utmynnar en liten väg söderifrån i stora landsvägen mellan kyrkorna. Denna lilla väg kallas sedan gammalt för "Kyrkstigen", ett till synes mycket omotiverat namn, eftersom de människor, som bo i "Fyrkapporna", ha cirka 4 km. längre väg till sin sockenkyrka, Ingelstorp, genom att följa denna väg än stora landsvägen Hammar—Ingelstorp, som är av uråldrigt datum och tangerar bebyggelsen i "Fyrkapporna". Att för Valleberga-borna gå "Kyrkstigen" till Ingelstorps kyrka skulle bli en omväg på minst 2 km. Före tillkomsten av de båda stenkyrkorna har det möjligen på den plats, där gravstensfyndet gjordes, stått en tidig träkyrka med omgivande kyrkogård. Många dylika, tidigt anlagda gårdskyrkor ha spårlöst försvunnit. Namnet "Kyrkstigen" skulle då få sin motivering, eftersom den från "Fyrkapporna" går fram till och förbi den ev. gamla kyrkplatsen. Tyvärr lämna inga skifteskartor eller skifteshandlingar några upplysningar, som kunna sprida ljus över detta intressanta problem.

²⁶ Antiquarisk Beskrifning öfver Valleberga Socken, Samlingar till Skånes historia, forn-kunskap och beskrifning 1873, Lund 1874, Pl. 4 och 5.

²⁷ Monument av liknande slag från Danmark påvisas av Løffler, a. a., s. 21.

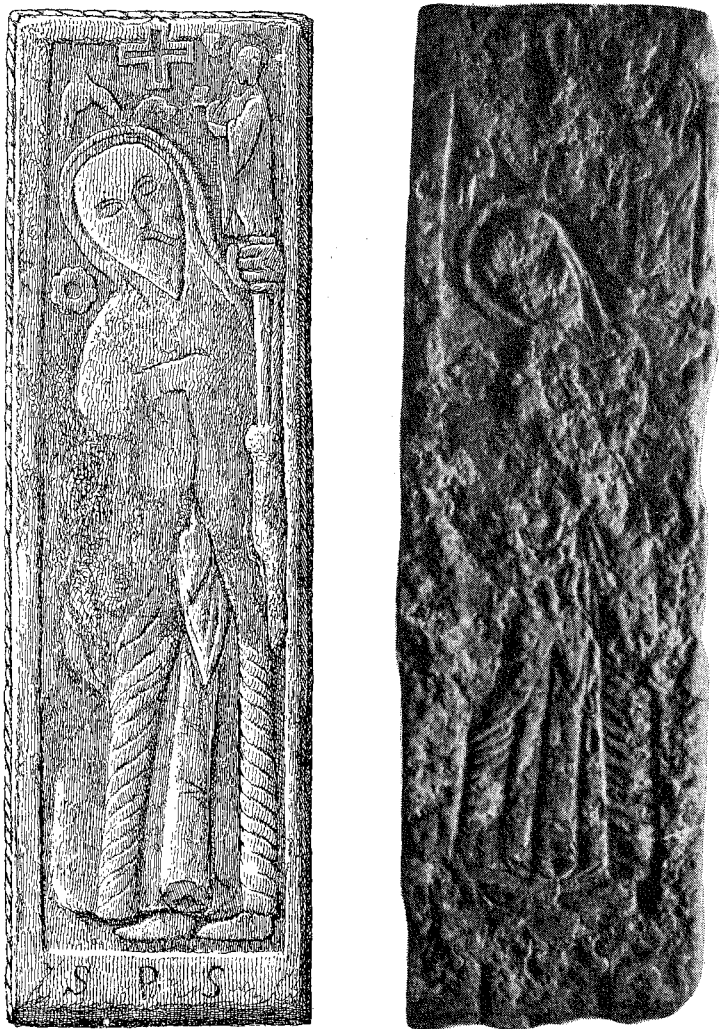

Fig. 9 a och b. Romansk häll från Valleberga.
a. Enligt Bruzelii teckning. — b. Foto F. Olsson 1944.

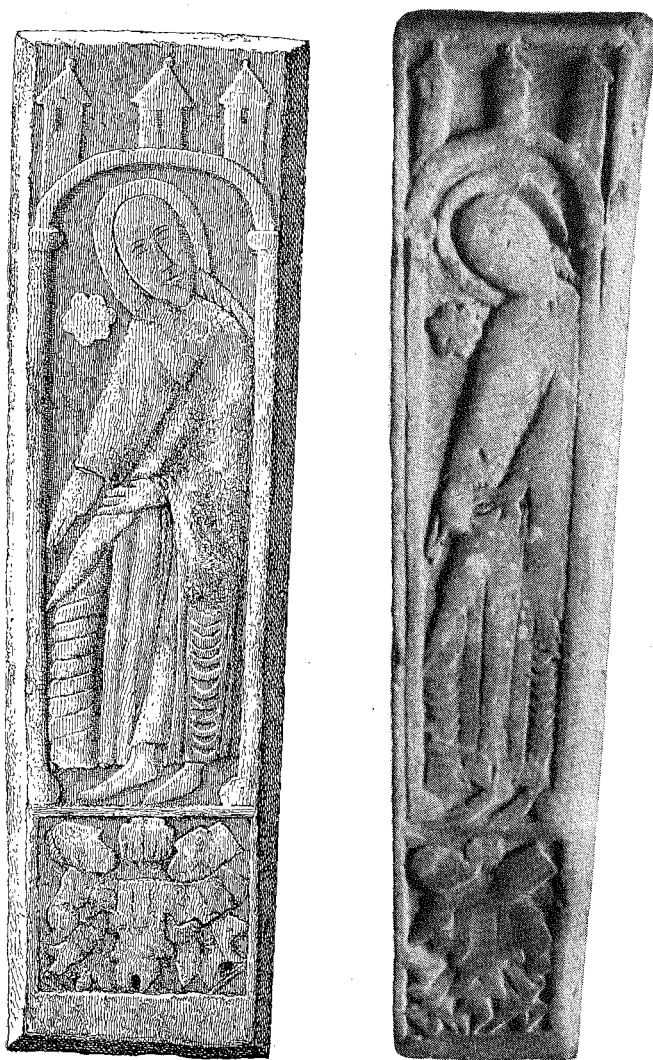

Fig. 10 a och b. Romansk häll från Valleberga.
a. Enligt Bruselii teckning. — b. Foto F. Olsson 1944.

Den andra hällen, fig. 10 a och b, är 150 cm. lång, 45 respektive 37 cm. bred samt 25 cm. tjock. Under en rundbåge står en i rikt veckad dräkt klädd man med helgongloria. Med vänstra handen blottar han (Kristus) sidosåret, medan den högra hålles utsträckt snett nedåt till välsignelse. Som ytutfyllande ornament har också här en rosett placerats i höjd med mannens axel. Rundbågen, som vilar på tvenne enkla pelare, krönes av trenne minaretliknande torn. Möjligen föreställa dessa det himmelska Jerusalem.²⁸ Bildframställningen på den nedersta dekorationsfrisen är genom slitning mycket nött, fig. 11. Bruzelius höll före, att bildframställningen åskådliggjorde tvenne gestalter, som flankera ett kors. C. G. Brunius, som också beskrivit hällen, talar om "två knäböjande personer med uppräckt händer inom en fyrkantig omfattning".²⁶ En noggrann undersökning visar, att något kors icke förekommer. Gestalterna äro försedda med "syriska" skägg samt veckrika dräkter och hålla de hopknäppta händerna lyfta uppåt. De delvis feltecknade, till välsignelse nedåtsträckta händerna på Bruzelii teckning äro sålunda de bedjandes händer. Hällen är försedd med skråkant.

En granskning av de båda hällarna visar mycket stor likhet med arbeten ur Trydemästarens eller Majestatis' verkstad. Figurframställningen påminner om denne mästars skulpturer på t. ex. Tryde- och Vallebergafuntarna. Den till välsignelse nedsträckta Gudshanden möter bl. a. på denne mästars funtar i Östra Hoby, Tryde och Simris. William Andersson påvisar likheten mellan den minaretprydda Vallebergahällen och en gravsten i Fjelle.³⁰ Den av Johnny Roosval till Majestatis hänfödda gravstenen i Tofta på Gotland³¹ har också av Andersson uppställts vid sidan om denna Vallebergahäll. Deras likhet är påfallande. Som jämförelsematerial nämner han även en gravsten från Dalhem på Gotland,³² som Roosval behandlar i samband med Sighraf, dock utan att tillskriva honom den.³³ Sighraf och Trydemästaren stå varandra också ganska nära. Man har förmodat, att den förre under sin senare period varit den sistnämnde behjälplig i hans verkstad på Gotland.³⁴ Då Trydemästarens verksamhet förlägges till åren 1151—1185, skulle

²⁸ I Heda kyrka i Östergötland finns på en uttömningssten i södra korsarmen en skulptur med liknande motiv. Jfr W. Andersson, *Östergötland och Skåne under 1100-talet*, särtryck ur *Östgöten*, s. 11. Detta motiv med de tre minareterna såsom symboliserande det himmelska Jerusalem anser han (s. 10) visa hän mot Skåne. Bildframställningen kan emellertid också tänkas vara ett arkitekturmotiv, motsvarande de sedermera i den gotiska kyrkokonsten förekommande baldakinerna med fialer.

²⁹ a. a., s. 675.

³⁰ Avbildad av Andersson, *Fornvännen* 1928, s. 184.

³¹ Die Steinmeister Gottlands, Sthlm 1918, s. 167 samt Taf. L I.

³² Avbildad av Roosval, a. a., s. 187.

³³ Roosval, a. a., s. 178.

³⁴ Monica Rydbeck, a. a., s. 320.

Fig. 11. Detalj av fig. 10. Foto F. Olsson 1944.

alltså de båda Vallebergastenarna ha tillkommit under 1100-talets tredje fjärdedel.³⁵

³⁵ Monica Rydbeck, a. a., s. 241, och J. Roosval, Revision av gotländska dateringar, Fornvännen 1925, s. 104. W. Andersson, som felaktigt velat förlägga Majestatis' verksamhet till tiden före 1150, daterar Vallebergahällarna till tiden omkr. 1130—40 (Fornvännen 1928, s. 184). Hans dateringar ha till fullo vederlagts av O. Rydbeck (De äldsta kända byggmästarna i Skåne, Tidskrift för konsvetenskap, årg. 11, Lund 1927, s. 15 f.).

Fig. 12. Stavkorshäll
från Valleberga.
Foto F. Olsson 1944.

Löderupskistan och de båda Vallebergahällarna äro de enda romanska gravmonument i sydöstra Skåne, som ha människoframställning. Ikonografiskt stå bildframställningarna varandra ganska nära, i det att de föreställa Kristus välsignande den döde. Denna ställning intager Kristus också på gravstenarna i Tofta och Dalhem. Här blottar han jämväl sidosåret, liksom på den sist beskrivna Vallebergahällen (fig. 10).⁸⁶

c. *Hällar med stavkors.*

I Valleberga kastal förvaras ytterligare en lockhäll av kalksten, vilken dock är ganska grovt arbetad, fig. 12. Den har rektangulär genomskärningsyta samt håller 144 cm. i längd, 36 respektive 32 cm. i bredd och 24 cm. i tjocklek. På den ojämnt huggna ovansidan finns ett stavkors, som upptager hela stenens längd. Korsarmarna liksom korsstammens överdel ha försetts med vardera en cirkel med 8 till 10 cm:s diameter. Cirkellinjerna äro ojämnt huggna. De parallella linjer, som bilda korset, löpa 3 till 4 cm. från varandra och svänga ut nedtill, dock utan att bilda det halvcirkelformiga postament, som eljest är vanligt på de stavkorsprydda hällarna.

Typologiskt sett torde alla tre Vallebergahällarna få hänföras till de kistformiga lockhällarna.⁸⁷ Deras tjock-

⁸⁶ Roosval (Die Steinmeister, a. a., s. 178) går icke in på frågan, om bildframställningarna avse Kristus eller helgon. Han skriver: "Monumentale Grabsteine mit Darstellungen Gottes oder der Heiligen in gewöhnlicher Grösse waren sicherlich nicht ungewöhnlich." För att lösa frågan skulle man kunna peka på den till välsignelse nedsträckta Fadershanden, vilken i den kyrkliga målarkonsten brukar vara placerad över Jesus vid dopet i Jordan. En jämförelse med den romanska stenskulpturen visar dock, att denna detalj icke kan tjäna som bevisföring. Fadershanden förekommer nämligen där också över andra personer än Kristus: På Trydemästarens Trydefunt över Jesu öppnade grav, på hans Simrisfunt över en

barhuvad man vid ett altare, på hans Hobyfunt över en biskop med mitra, på Tove Stenmästares Bjäresjöfunt över Maria i Betlehems stall samt på ärkebiskop Askers gravhäll i Linaa kyrka (avbildad hos Løffler, a. a., Tavle XIII, fig. 71) över biskopen, som här är utan mitra.

⁸⁷ Gardell ser i en Vallebergahällarna närstående kistformad lockhäll från Varnhem "det tidigaste inhemska exemplet på en efterbildning av den importerade, fristående lockhällstypen, — — en inhemsk prototyp till våra kistformade lockhällar" (a. a., s. 111). Han anser, att typen först senare ombildats i trä och gett upphov till Danmarks likträn.

Fig. 13. Detalj av lockhäll å Valleberga n:r 25.
Foto G. Åberg 1944.

lek är så betydande, att de knappast kunna räknas till de vanliga, liggande hällarna. De båda förstnämnda ha dessutom mångprofilerade respektive skråkantade sidor, vilket tyder på att de varit avsedda att ligga ovan markytan eller att höja sig över kyrkgolvet.

På lantbrukaren Anton Nilssons gård å Valleberga n:r 25 förvaras en kalkstenschäll, som ursprungligen varit placerad på kyrkogården, fig. 13. En tid tjänstgjorde den som trappsteg till ett hus i byn, och icke utan betänksamhet tillät husägaren, att den togs bort. Det ifrågasattes nämligen, om icke olyckor skulle inträffa, eftersom man gjorde sig av med stenen. I vanliga fall brukar man eljest hysa fruktan för dunkla makter, när t. ex. gravtillbehör förvaras i en gård. I samband med en planerad överföring av de i kastalen förvarade romanska monumenten till rundkyrkan kommer också denna gravhäll att placeras där. Den är 77 cm. lång, 31 respektive 27 cm. bred och 16 cm. tjock. Ingen av ändarna visar något brott, varför hällen torde vara bevarad i ursprunglig storlek. De små måtten visa måhända, att den lagts över en barngrav.³⁸ Baksidan är råhuggen, varför hällen med säkerhet varit liggande. Överst på framsidan har ganska konstlöst inristats ett 24,5 cm. brett grekiskt kors med enkel cirkellinje. Korsarmarna äro i skärningspunkten 2 cm. breda, medan de fria ändarna äro 4 cm.

³⁸ Løffler (a. a., s. 8 f.) håller före, att de små monumenten icke säkert beställts för "Individer af ringe Højde". De måste i stället ses i förbindelse med de ekonomiska förhållandena. Han påvisar, att Danmarks äldsta, säkert daterade gravsten — lagd över en kanik Atto (d. 1217) från Vestervig kloster — blott har en längd av "1 Al. 21¼ T".

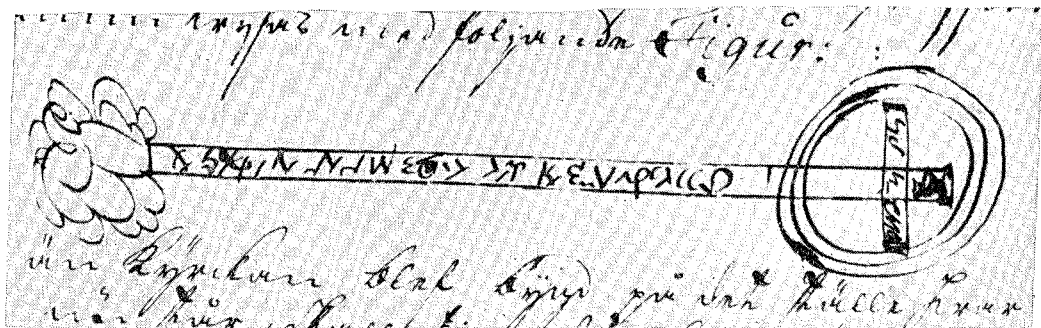

Fig. 14. Teckning i *Collectio Rönbeckiana* av den nu förlorade stavkorshällen i Kverrestad.

Att dessa hällar icke varit de enda monument av detta slag på Valleberga kyrkogård framgår av en uppgift i 1830 års kyrkobeskrivning, där det heter: "Vid västra sidan af Kyrko Gården, finnas några likstenar huggna på gamla sättet, endast med ett kors långs åt."³⁹ Blott tvenne av dessa korsprydda stenar äro alltså nu bevarade.

Utanför *Kverrestads* kyrkas norra mur låg förr "en med kors tecknad aflång sten, — — efter berättelse lagd öfver en muremästare som vid kyrkans byggande fallit ned och blifvit ihjälslagen".⁴⁰ Stenens dekoration bestod enligt en teckning i *Collectio Rönbeck* av ett stavkors med solring, fig. 14. Detta hade emellertid icke som postament stavkorsens sedvanliga rundbåge utan en obestämbär figur, närmast liknande en blomma. Monumentet, som förgäves eftersökts, har troligen förkommit i samband med kyrkans ombyggnad i slutet av 1800-talet.

Ett fragment av en liknande häll ligger ännu i *Simrishammns* kyrkas golv, fig. 15. Solringen går dock här närmare korsarmarnas skärningspunkt, och korsarmarnas fria ändar äro dekorerade med vardera en hjärtformig knopp. Hällen är avslagen omedelbart under solringen. Fragmentets längd är 54 cm. och dess bredd 78 respektive 73 cm. Liksom de föregående hällarna har den alltså smalnat av nedåt. I samma kyrkas golv ligga ytterligare trenne kalkstenshällar av äldre medeltida typ.⁴¹ De äro alla oornerade och ha möjligen vid senare golvomläggningar lagts med ovansidan nedåt.

De många hällarna med stavkors visa, hur populär denna dekoration varit under tidig medeltid. Den österlenska gravkonsten återspeglar i detta av-

³⁹ Landsarkivet, Lund.

⁴⁰ *Collectio Rönbeckiana*, Tom. XIII: 2, s. 322, manus i Lunds universitetsbibliotek, samt C. Fr. Nyman, a. a. (manuskript), s. 51.

⁴¹ Måtten äro: 1: längd 91 cm., bredd 55 respektive 51 cm.; 2: längd 159 cm., bredd 90 respektive 88 cm.; 3: längd 140 cm., bredd 81 respektive 77 cm.

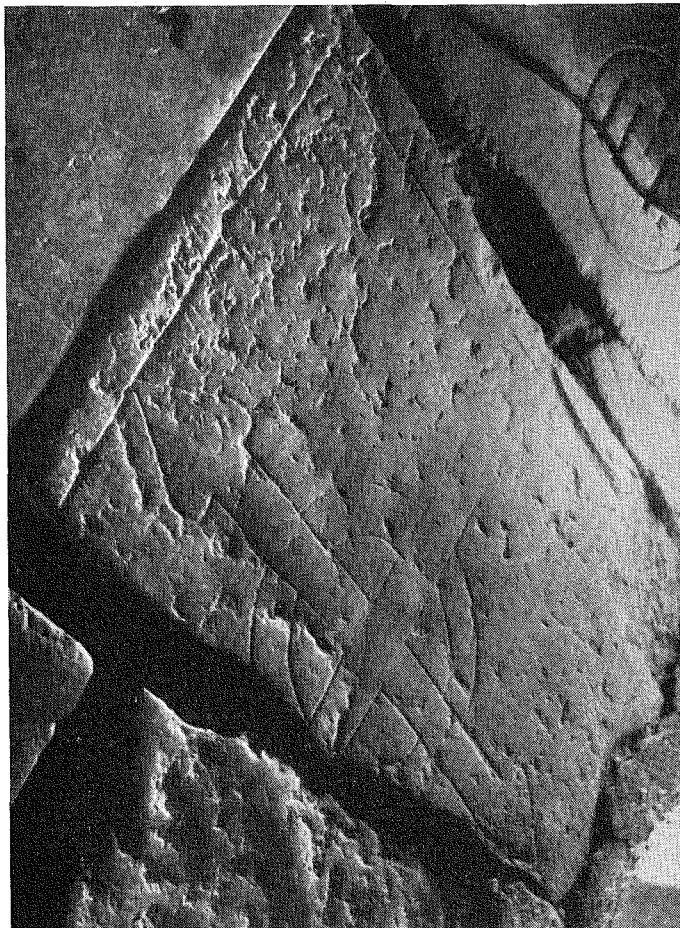

Fig. 15. Gravhäll i Simrishamns kyrka. Foto P. Carlsson 1945.

seende de samtida förhållandena i Mellan- och Nordeuropa.⁴² Gravkonsten torde i denna detalj vara intimt förknippad med gravskicket. Under medeltiden brukade man nämligen bära "ett kors och en fana för bären" vid begravningen, en sed, som förbjöds i Sverige 1593 genom Uppsala mötes beslut.⁴³

⁴² Jfr Gardell, a. a., s. 129. Løffler vill i stavkorsen se icke blott en avbildning av altar- och processionskorsen utan också "et med disse til forbillede udført Gravkors af Træ, der vel altsaa har været en paa Kirkegaardene almindeligt forekommende Monumentform over de mindre bemidlede Samfundsklasser" (a. a., s. 10).

⁴³ S. Baelter, Historiska Anmärkningar om Kyrko-Ceremonierna, Sthlm 1783, s. 588.

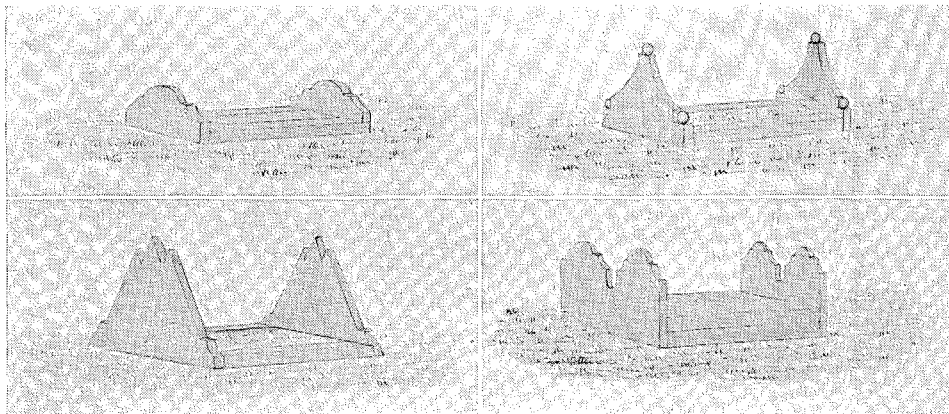

Fig. 16. Försvunna gravmonument från Järrestads kyrkogård. Efter N. M. Mandelgren.

Sammanfattning.

En översikt av materialet visar, att av de fyra sydostskånska häraderna kan Albo och Herrestad icke uppvisa något romanskt gravmonument. Järrestads härad har 1, medan samtliga de övriga finnas eller ha funnits i Ingelstads härad. Ingelstorps och Kverrestads socknar ha vardera 1, Löderups 2, Östra Hoby 3 samt Valleberga 4 bevarade och ett antal andra numera försvunna.

Monica Rydbeck framhåller, att "i Stehag synbarligen existerat en större verkstad, där särskilt förutnämnda gravvårdstyp, bestående av en liggande häll och två gavelstenar förfärdigats i större utsträckning och exporterats företrädesvis till kyrkogårdarna i Ringsjötrakten".⁴⁴ Att verkstaden i Stehag tillverkat de av förf. beskrivna österlenska monumenten torde vara i högsta grad osannolikt. Medan materialet till Ringsjömonumenten nästan undantagslöst är sandsten, utgöres det på Österlen alltid av kalksten.⁴⁵ Man torde i stället få förutsätta, att kalkstensbrotten i Komstad och Östra Tommarp levererat materialet, samt att det icke varit materialet, som sökt mäs-

⁴⁴ A. a., s. 293.

⁴⁵ Sedan förf. till geologisk-mineralogiska institutionen i Lund insänt prov på stenarten till samtliga här beskrivna romanska monument i Valleberga, har Assar Hadding godhetsfullt undersökt dessa och lämnat följande utlåtande: "Samtliga prov bestå av ortocerkalksten av den typ, som flerstädes brutits i sydöstra Skåne, bl. a. vid Komstad. Bergarten är tät, grå och tämligen rik på små fossil och fossilfragment, karakteristiska för de undre ordoviciska kalkstenarna".

På förf:s anhållan har bergarten i Löderupsmonumentet undersökts av Sveriges geologiska undersökning. Per Thorslund har avgivit följande utlåtande: "Bergarten består av en ljusgrå finkristallinsk kalksten med föga framträdande, oregelbundna skiktytor. Den innehåller helt igenom fragment av en kalkalg (Paleoporella), varigenom dess ålder kan bestämmas till

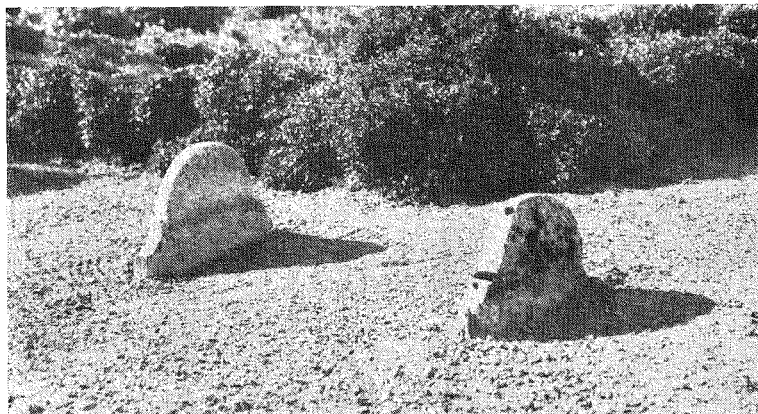

Fig. 17. Sentida efterbildning av den romanska Skånekistan på Ö. Hoby kyrkogård. Foto F. Olsson 1945.

tarna, utan mästarna, som sökt materialet. Utöver den förut kända Stehagsgruppen (sandsten) bör man alltså nu kunna tala om en sydostskånsk grupp (kalksten), förslagsvis kallad *Vallebergagruppen*, eftersom de flesta monumenten och därjämte två av de förnämsta finnas där.

Medan Carl Stenmästare och Trydemästaren troligen huggit Löderups-kistan respektive de tvenne bildprydda hållarna i Valleberga, ligger det närmast till hands att förmoda, att de övriga tillverkats av hantverkare — naturligtvis med undantag av runmonumenten samt möjligen gavelhällen i Östra Hoby.

Sentida efterbildningar.

Som en sentida efterbildning av den medeltida Skånekistan med gavelhällar och mellanliggande ligghäll kan man möjligen betrakta de numera försvunna monument, som N. M. Mandelgren påträffade på *Järrestads* kyrkogård och avtecknade, fig. 16. Av teckningarna att döma ha gavelhäll-

yngre ordvicium. Fast anstående lager av denna algkalksten finnas icke i Skåne, ej heller på Öland och Gotland, utan förekomma på Östersjöns botten inom ett område mellan Öland och Ostbaltikum. Lösa block av densamma äro emellertid iaktagna inom sydöstra Skåne. I beskrivningen till geologiska kartbladet Söydeborg har sålunda Henrik Munthe framhållit, att blockfrekvensen av bergarter med moderklyft inom mellersta och södra Östersjön tilltager åt söder inom kartbladsområdet. Även om dylika block av algkalksten uppgivas vara relativt sällsynta, föreligger likväl möjligheten, att råmaterialet till Löderupsmonumentet utgjorts av ett block, som av en (baltisk) isström förts till sydöstra Skåne från sin klyftort på Östersjöns botten mellan Öland och Estland. Stora moränblock av Paleoporellakalksten förekomma inom södra Öland. Om därför bergartsstycket ifråga i bearbetat eller obearbetat skick fraktats till Skåne, torde det med all sannolikhet härröra därifrån".

larna haft växlande utseende.⁴⁶ Höjden synes ha varierat mellan 40 och 80 cm. I stället för liggande täckhäll ha de motstående gavelhällarnas ytterkanter förbundits med en stenkant, varierande mellan cirka 20 och 40 cm. När man ser Mandelgrens bilder, går tanken osökt till de sängar, som på 1800-talet började användas av allmogen. Man skulle alltså kunna förmoda, att ett visst samband varit rådande mellan sängen, där man vilade under natten, och gravmonumentet, under vilket man sov den eviga sömnen. En dylik hypotes är dock icke riktig. Den s. k. imperialsängen med hög gavel och rikt profilerade detaljer vann visserligen vid 1700-talets slut utbredning inom stånds-kulturen, men bland allmogen blev den icke vanlig förrän under 1800-talets sista fjärdedel.⁴⁷

Som en annan variant torde man kunna betrakta ett monument, som ännu finns på *Östra Hoby* kyrkogård, fig. 17. Tvenne med halvcirkelformade krön försedda gavelhällar — den ena med en total höjd av 59 och den andra av 50 cm. samt båda med en största bredd av 49 cm. — stå mitt för varandra på något över en meters avstånd. En gavelhällarna förbindande stenkant (sidohällar) finns emellertid icke. Något annat monument av samma typ har förf. icke funnit på Österlen. Däremot finns ett sådant från 1800-talets början på Åhus' kyrkogård.⁴⁸

Moderna motsvarigheter till den tidiga medeltidens liggande hällar med ett ensamt stavkors påträffas på *Simrishamns* kyrkogård. Trenne hällar därstädes från slutet av 1800-talet äro sålunda dekorerade med ett stavkors med solring. Korsarmarnas fria ändar ha hjärtliknande knoppar liksom den förut beskrivna medeltida hällen från Kverrestad.

Slutligen kan omnämnas, att moderna "gravkistor" finnas på kyrkogårdarna i *Bollerup* och *Gladsax*. Bollerupsmonumenten ha tillkommit på 1890-talet. Man har på ett rektangulärt block placerat ett annat sådant med sadeltak, så att en sarkofagliknande minnesvård uppstått. I Gladsax finnas på ett gravställe tvenne sarkofager från 1920 i form av miniatyrkistor av polerad granit.

⁴⁶ "Ritstudier, Lunds stift", Lunds universitets konstmuseum.

⁴⁷ Sigurd Erixon: Folklig möbelkultur i svenska bygder, Sthlm 1938, s. 49 samt fig. 149—153.

⁴⁸ Jfr Wadsjö, a. a., s. 26 samt fig. 127.

Summary

Grave Monuments in south-eastern Scania

Already in classical times memorial stones were erected on subterranean graves. The ornamental (picture) stones of early medieval Gotland prove that this custom very early reached Scandinavia. In many parts of Christendom burial chests of stone were used. The upper ornamental part of them was visible above ground. These two types were easily combined. This was the case, e. g., in Scandinavia, where, in the 11th cent., the upright tombstone gradually was superseded by the burial chest.

In Sweden we distinguish today between three different types of burial chests: those of Vestergötland, of Östergötland, and of Scania. The typical Scanian chest was made up of a long cover slab and upright end slabs about a foot and a half high with rounded tops but without side slabs. Some years ago a number of such ornaments found in central Scania were described by Helge Kjellin and classed together as the *Stehag group*. During the last few years a certain number of finds illustrating Romanesque grave monuments have been made in south-eastern Scania. A stone decorated with a cross discovered at Ö. Hoby, figs 1 and 2, was found to be the upright end slab of a burial chest, while the limestone slab of Löderup, fig. 3, was recognized as the horizontal cover stone of a burial chest. In the same parish there has been found a memorial stone, fig. 4, that stands out as one of the finest examples of medieval grave monuments. It has the shape of a richly decorated sarcophagus. To judge from the technique of the ornaments it must be ascribed to Carl the Master stone mason, who flourished in the middle of the 12th cent. The Löderup monument differs from other burial chests in that it has no upright end slabs. Instead the end pieces of the chest itself are richly decorated. There is nothing equal to it in the rest of Scania, and the monuments most akin to it are found in Denmark, the so-called "lich-trees", fig. 5, carved out of wood, which remained in use up to fairly recent times.

In the early Middle Ages chest-shaped slabs narrower at the foot-end were also, without any addition, used as grave monuments. Being cheaper to make than a complete burial chest they must have been used fairly extensively. Two slabs of this type — both bearing runic inscriptions — are known to have been found at Ö. Hoby, figs. 6, 7, but are now lost. Fragments of a similar monument also bearing runes were found in 1942 at Ingelstorp, fig. 8.

At Valleberga there are still kept two chest-shaped slabs bearing figures representing human beings, figs. 9 a, b and 10 a, b. They have a striking resemblance to works issued from the workshop of the Tryde-master, Master Majestatis who flourished 1151—1185.

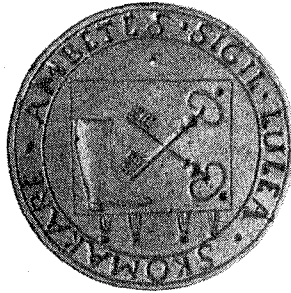
The slabs most frequently found are those decorated with + crosses. Two of the have been found at Valleberga, figs 12 and 13, and one at Simrishamn, fig. 15. At Kverrestad there has been found at least one, fig. 14, and some further ones at Valleberga. In the early Middle Ages decorations with this kind of cross were very popular. In the case of this detail funeral art must have been intimately connected with burial ceremonies. During the Middle Ages it was customary to carry a cross and a flag in front of the bier. This custom was forbidden in Sweden by the decree of the Uppsala Council of 1593.

The Romanesque monuments found in central Scania and described by Helge Kjellin are cut in sandstone, while those discovered in the south-east of the province are cut in the limestone frequently met with in this part. This makes it probable that the master masons referred to were active here. To the Stehag group (sandstone) known before can now be added a south-east Scanian group (limestone), provisionally called the Valleberga group, as most of the monuments and especially two of the most important ones are found here.

There are known two tombal monuments that may be regarded as a latter-day imitation of the medieval Scanian burial chest provided with upright gable slabs and a flat cover slab between the two, viz. the monuments that up to the end of the 19th cent. used to be in the cemetery of Järrestad, fig. 16, but afterwards disappeared, and another still existing monument found at the cemetery of Ö. Hoby, fig. 17, consisting of two end slabs with semicircular tops standing one opposite the other at a distance of a little more than 3 feet. Side slabs do not seem to have existed. But in the cemeteries of Simrishamn, Bollrup, and Gladsax, there are modern monuments that may be looked upon as present-day imitations of early medieval burial chests and slabs decorated with crosses.

RÄTTELSE.

Ovan s. 116 påtalar arkivarien Gunnar Scheffer, att i det av honom anmälda arbetet om svenska skråsigill har bilden av Luleå skomakareämbetes sigill blivit felvänd. På grund av min bristande uppmärksamhet blev å s.

117 bilden av nämnda sigill likaledes felvänd, trots att det oriktiga förhållandet påpekats vid korrekturläsningen. Sigillet återges nu här i heraldiskt riktig ställning.

Stockholm den 10 december 1945.

Salomon Kraft.

REDAKTÖR OCH ANSVARIG UTGIVARE

Docent SALOMON KRAFT
Vanadisvägen 28, Stockholm

FÖRLAG

Föreningen för svensk kulturhistoria
Box 235, Stockholm 1. Postgiro 193958. Årsavgift 10 kronor.

REGISTER TILL RIG 1918—1942

Innehåll: Systematiskt register.
Författarregister.
Register över anmäld litteratur.

Registret medföljde årg. 1943 av Rig. Kan erhållas separat emot insändandet av 5 kronor till Föreningen för svensk kulturhistoria. Postgiro 193958.

TRYCKERI A.-B. THULE
STOCKHOLM 1945

460804